

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КАДРЛАР ПОЛИТИКАЗЫ,
ЭРТЕМ БОЛГАШ ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРЛЕРИНИҢ
ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЯАМЫЗЫ
ТЫВАНЫҢ ГУМАНИТАРЛЫГ
ШИНЧИЛЕЛДЕР ИНСТИТУДУ

МООЛДУҢ ЧАЖЫТ ТӨӨГҮЗҮ

Харысалгалыг редактору төөгү
эртемнериниң кандидады *В.Д. Март-оол*

НОВОСИБИРСК
«НАУКА»
2003

ББК 83.3 (2Рос-Туви)
М74

Моол дылдан тывазынче *К.Д. Бижек, Б. Энхдалай* очулдурган

Очулганың сөзүглелдерин шүүштүргөш
Б. Баярсайхан, Л.К. Хертөк кылган эртем тайылбырын

Эге сөстү филология эртемнериниң кандидады *Ч.М. Доржу* бижээн

Редколлегия кезигүүнери: *С.Ч. Донгак*, филология эртемнериниң
кандидады *Ч.М. Доржу*, филология эртемнериниң кандидады *З.Б. Самдан*,
харысалгалыг секретары төөгү эртемнериниң кандидады *А.А. Самдан*

Рецензентизи филология эртемнериниң доктору *Г. Золбаир*

Чурук каасталгазын *В.С. СалтмЯ* кылган

Моолдуң чажыт төөгүзү / Харысалгалыг редактору
М74 төөгү эртемнериниң кандидады *В.Д. Март-оол*. — Новоси-
бирск: Наука, 2003. — 286 с.

ISBN 5—02—029928—6.

ББК 83.3 (2Рос-Туви)

Без объявления

ISBN 5—02—029928—6

© Тываның гуманитарлыг
шинчилелдер институту, 2003
© Оформление. «Наука». Сибирская
издательская фирма РАН, 2003

*Ал ботту дыштандыраар дээнимден
Алдын төрөм суларай бербезин.
Бүдүн ботту дыштандыраар дээнимден
Бүрүн чонум сандарай бербезин.
Ал бодум шылаза — шылазын,
Алдын төрөм черле суларавазын.
Бүдүн бодум човаза — човазын,
Бүрүн чонум черле сандаравазын.*

ЭГЕ СӨС

Номчукчунуң кичээнгейинге тыва дылда бир дугаар бараалгадып турар бо ном XIII чус чылда Төп Азияга тургустунган күчүлүг Моол күрүнениң база ооң үндезилекчизи сураглыг полководчу Темүчинниң (Чингис-хаанның) ук-ызыгуурун, эрге-чагырга дээш демиселин, эжелелдерин база ол үеде чурттап чораан янзы-бүрү аймак чоннарның ажил-амыдыралын, аажы-чаңын, ёзу-чаңчылдарын аас чогаалынга чоокшуладаыр чеченчидип бижээн эртеги моол литератураның билдингир тураскаалы болур. 1990 чылда «Моолдуң чажыт төөгүзүнүң» чогааттынганындан бээр 750 чыл оюн демдеглеп тургаш, Каттышкан Нациялар Организациязының эртем болгаш культура айтырыглары харыылаар салбырының (UNESCO) күүсекчи комитеди ук чогаалды чөөн чүк чоннарының, бирле дугаарында моолдарның, бурун дылын, төөгүзүн, культуразын кадагалап арттырган делегей культуразының алдын фондузунче кирип турар шилиндек чогаал деп бедии-биле үне-

лээш, ооң очулгазын делегей чоннарының национал дылдарына чедиреринин дугайында доктаалды хүлээп алган.

Шынап-ла, «Моолдун чажыт төөгүзүн» эртемденнеринин орустун «Игорь шериинин дугайында сөс», грузин Шота Руставелинин «Пар кежи кеткен маадыр», француз Улуг Карл хаанын төөгүзүн бижээн «Роланд дугайында мактал ыры» база грек чоннун өлүм чок «Илиада», «Одиссея», кыргызтарнын «Манас», калмыктарнын «Джангар» дээн чижектиг чогаалдары-биле деңнеп, үнелеп турары анаа эвес.

«Моолдун чажыт төөгүзүн» чогааткан авторнун (авторларнын) ады төөгүгө артпаан. Бурун моол дыл кырында бижиттинген чогаалдын оригиналы азы хоолгазы-даа тывылбаан. Бистиң үевиске чедир ооң чүглө кыдат иероглифтер-биле транскрипциялап бижээн экземплярларының чамдык эгелери дамчып келген болуп турар. Академик С.А. Козиннин очулгазынга Б.И. Панкратовтун кылган рецензиясында «Моолдун чажыт төөгүзүнгө» хамаарышкан дараазында чугула медээлер бар. Ында бижээни-биле алырга, Юань (Моол) империязы буураан соонда, XIV чус чылдың төнчүзүндө кыдат Эртемнер Академиязының кежигүннери Хо Юаньцзе биле Ма-ша И-Хе оларга моол дылдың өөрөдилге номун чогаадырын болгаш «Моолдун чажыт төөгүзүн» кыдат иероглифтер-биле транскрипциялааш, ном кылдыр үндүрерин император дужааган. Ындыг нарын ажылды — одуруг бүрүзүндө моол сөстөрни адалгазын карыштырбайн шын транскрипциялаарын база оларны сөстүн утказынга дүүштүр очулдуарын — чүглө кыдат, моол дылдарны кончуг эки билир кижилер кылып шыдаар [Панкратов, 1998, с. 72—73].

Чогаалдың иероглифтер-биле транскрипциялап бижээн экземплярын баштай-ла кыдат эртемденнер тыпкаш, өөрөнип эгелээннер. «Юань чао би-ши» (кыдат ады) — хөй салгалдың эртемденнеринин билири болгаш шинчилеп келгени чогаал болур. Ооң эң-не долу, эртем талазы-биле чогулчалыг деп санаттынар үндүрүлгезинге 1841 чылда. Чжан Мунун белеткээш, парлатканы ном хамааржыр. Кыдаттын Эртемнер академиязының Бээжинде ном-саң шыгжамырының эргелек-

чизи Хан Минь деп кижиле Чжан Му эки таныжар болганы-биле, библиотеказын бүгү-ле ховар дээн фондуларын чүве арттырбайн шүүп көрүп тургаш, «Юань чао би-шини» тып, дүжүрүп бижип алган. Ынчангаш Чжан Му ук бижимел тураскаалды бир-ле дугаарында эзулуу-биле үнелээн болгаш хөйгө ажыткан кижилернин бирээзи [Козин, 1990, с. 6].

Чажыт төөгүнү кыдаттардан ангыда японнар база шинчилээннер. Наита (1899 ч.), Нака (1907 ч.), Т. Кубаяши (1940 ч.), К. Ширатори (1942 ч.) олар чогаалды япон дылга белеткеп, үндүргеннер.

Моол төөгү бижимелинин эң улуг болгаш сураглыг бо тураскаалын Европаның дыка хөй эртемденнери база очулдуруп, шинчилээннер. Оларга П. Кафаров, Б.Я. Владимирцов, Б.И. Панкратов, С.А. Козин, С. Калужинский, Л. Лигети, А. Мостарт, В. Кливз болгаш өскелер-даа хамааржыр.

«Моолдун чажыт төөгүзүн» Европа эртеми-биле бир-ле дугаарында сураглыг орус синолог Палладий Кафаров таныштырган. П. Кафаров Бээжинге орус шажыннын Төлээ черин баштап турган үезинде чогаалдың иероглифтер-биле бижээн оригиналын хоорайның төп библиотеказындан тып алгаш, очулдуруп эгелээн. Кафаровтун очулгазы эрги үндезин моол дылдан эвес, кыдат транскрипциядан болганда, ол бижимел тураскаалдың ниити утказын илереткен улуг эвес хемчээлдиг сөзүглел болган. Ындыг-даа болза Кафаров чогаалдың алыс утказын хажыдыг чок дамчыдып шыдаан. Ук чогаал орус дылга үнген соонда, Россияның болгаш Барыын чүктүн эртемденнери аңаа даянып, эвээш эвес шинчилел ажылдарын чорутканнар.

«Моолдун чажыт төөгүзүн» шинчилээринге улуг үлүг-хуузун киирген кижилернин бирээзи билдингир синолог эртемден Б.И. Панкратов болур. Б.И. Панкратов моол, кыдат дылдарнын диалектилерин, бирма, малай, төвүт, маньчжур, нанай, эвенк, татар, казах, бурунгу уйгур, англи, немец, француз дээш өске-даа дылдарны дыка эки билир чораан. «Моолдун чажыт төөгүзүнүн» эртем талазы-биле очулгазын ол эрткен вектин 20 чылдарында шенеп кылган. Хараадан-

чыг чүве, ук ажыл дайын үезинде (1941—1945 чч.) читкен бооп турар. П. Кафаровтуң Бээжинден 1872 чылда тып эккелгени 15 эгеден тургустунган «Юань чао би-шиниң» транскрипциязын Б.И. Панкратов 50 чылдарда катап шүүштүрүп, очулдургаш, 1962 чылда чырыкче үндүргөн. Сураглыг эртемденниң «Моолдуң чажыт төөгүзүңге» хамаарышкан дыка хөй ажылдарын сөөлгү үеде ооң хууда болгаш эртем институттарының архивтеринде шыгжаттынып чыдар үнелиг кыдырааштарындан өөреникчилери алгаш, парлап үндүрүп турар апарганын демдеглезе чогуур.

Академик С.А. Козин «Моолдуң чажыт төөгүзүн» хөй чылдар иштинде очулдуруп өөренип келгениниң түннелинде, 1941 чылда ону «Сокровенное сказание монголов» деп атбиле ном кылдыр үндүргөн. Ооң белеткеп үндүргөн ному эртеги моол бижимел тураскаалды шинчилээринге аажок улуг бурунгаар базым болган.

Моолдуң сураглыг эртемдени академик Ц. Дамдинсүрениң ажылын база онзагайлап демдеглезе чогуур. «Моолдуң чажыт төөгүзүн» шинчилеп, өөренип база ном кылдыр белеткеп тургаш, ол ону өске чогаалдар-биле шүүштүрүп, денневишаан, бар очулгаларны, эртем ажылдарын, төөгү бижимелдерин ажыглаан. «Моолдуң чажыт төөгүзүңде» чок эгелерни Рашид ад-Динниң «Төөгү бижимелдериниң чыындызы», Лувсан-Данзанның «Алдын допчу» (XVII в.) болгаш «Чиңгистиң намдары» деп номнардан алгылаан. Оон аңгыда билдинмес сөстөргө, черлер аттарына бодунуң тайылбырын ол кириген. Эртемденниң амгы моол дылче уран-чеченчиткен баштайгы очулгазының чеди бөлүү 1941—1942 чылдарда «Шинжлэх ухаан» сеткүүлге удаа-дараа үнгүлээн. Ооң дараазында «Моолдуң чажыт төөгүзү» 1947, 1957, 1975, 1990 чылдарда дөрт катап үндүрүлгени эрткен. Чоннуң бурун төөгүзүнүн, культуразының тураскаалын өөрениринге кириген улут ачы-хавыязы дээш Ц. Дамдинсүренге Моолдуң Күрүне шаңналын тывыскан.

«Моолдуң чажыт төөгүзүнүн» автору Чиңгис-хаанның өгүлезинге чоок болгаш ынчангы болуушкуннарны эки билир

кижи турган деп, эртемденнер бодап турарлар. Сураглыг орус эртемден Б.Я. Владимирцов бижимел тураскаалды бүгү талаыг өөренип көргөш, ону чогааткан кижиле ол үеде улуг хаанның өг-бүлезинге чоок чораан бижээчи Шиги-Хутук деп кижиле-дир деп түннелди кылган. Ук бодалды Ц. Дамдинсүрен, Европа эртемденнери Э. Хениш, П. Рачневени, П. Поуха олар чүүлдүгзүнүп деткээннер. Шиги-Хутук деп кымыл ол? Ол Чиңгис-хаанның кады азыраан дунмазы. Ону Чиңгистиң авазы Өэлун ие оолдары-биле кады азырап каан. Шынап-ла, Шиги-Хутуктуң Чиңгис-хаанның элээди үезин, эр бооп дорукканын, чонну, күрүнени баштай бергенин көргени болгаш кончуг эки билири шын. Уйгур бижикти тергийн билир болганы-биле, ону Чиңгис-хаанның күрүне шииткекчизи кылдыр томуйлааны-даа таварылга эвес. «Ак саазынныг көк дептерге» хаанның чарлыктарын хүн бүрүде кири бижиири — Шиги-Хутуктуң хүлээлгези турган.

«Моолдуң чажыт төөгүзүнүн» жанр тургузуунга хамаарыштыр эртемде янзы-бүрү бодап турарлар. Академик Ц. Дамдинсүрениң бодалы-биле алырга, ук чогаал улустуң бурунгу төөгү чугааларына, аас чогаалының өске-даа жанларына, чижээ, ырларга, үлегер домактарга, чечен сөстөргө, мактаалдарга, йөрээлдерге, сургаалдарга, даңгырак сөстөргө үндезилеттинген болганда, ону чечен чогаалга хамаарыштырары шын. Оон аңгыда, ында XII—XIII чус чылдарда амгы Моолдуң девискээринге болгаш ооң чоок кавызынга болуп тургулаан болуушкуннарны, аңгы-аңгы аймак чоннарның ажыл-амыдыралын, баштайгы Моол күрүнениң тургустунганын болгаш ооң үндезилекчизи Чиңгис-хаанның, ооң салгакчыларының, чоок кижилериниң дугайында шыны-биле көргүзүп турар болганда, ону төөгүнүн бижимел тураскаалы кылдыр санаарында база чазыг чок.

«Моолдуң чажыт төөгүзү» моол төөгү бижимелиниң баштайгы чогаалы болурундан аңгыда, бурунгу моолдарның дылын өөрениринге дөрт хамаарылгалыг эң кол бижимел тураскаал болур. Ук үеде хамаарышкан өске документилер — «Чиңгистиң дажында бижик», «Мөңге-хаан-биле холбаалыг

дашта бижик», Иль-хаанның чагаалары, пайцзыда бижиктер, дөрбелчин бижиктиң тураскаалдары — улуг эвес хемчээлдиг болганындан, бурунгу моол дылдың тургузуун, сөс байлаан олардан долузу-биле билип алыры берге.

«Моолдун чажыт төөгүзү» кончуг уран-чечен дыл-биле бижиттинген чогаал. Ында ук үениң дылының онзагайларын илереткен үлегер домактар, чечен сөстөр, тывынгыр деңнелгелер кайы көвей. Дыка хөй таварылгаларда автор шүлүк аргазы-биле омур-хевирлерни чиге, тода, чараш кылдыр илередип шыдаан. Чижээ, эш-өөрү чок чааскаанзыргай кижини:

*Хөлегезинден өске эжи чок,
Кудуруундан өске кымчызы чок... —*

деп чечен-мерген сөглээн.

Чингис-хаанның аажы-чаңының каржы-дошкунун автор мындыг одуруглар-биле көргүскен:

*Эгизин хемирген ызырар
Эгер-казар ытка дөмей;
Аал-коданче халдаан
Араатан хартыгага дөмей...*

Өске чижекте, Даян-хаанның кортуун автор дараазында кыжырымак одуруглар-биле илереткен:

*...Сааттыг херээженниң чиигээр черинден ыңай
кылаштавас,
Чаш бызааның оыттаар черинден ырады баспас...*

Кандыг-бир омур-хевирни азы болушкунну чедингир кылдыр илередир дээнде, автор деңнелге аргазын бо-ла ажыглай бээр. Деңнелге бодалды улам чеченчидип, байыдар. Чижээ, моол аймактарның демин күштелдирериниң чугулазын көргүзери-биле автор мындыг бурун төөгү чугааны кириген: Алан-гуа бир хүн оолдарын чыып алгаш, кижини бүрүзүнге бир-бир кылдыр куу шывыктарны үлеп бергеш, оларны сый идиптерин дилээн. Аныяк шыырак эрлер ону чүү-даа кылбайн, сый иткилепкеннер. Ынчаар орта Алан-гуа беш оглу-

нуң саны-биле беш шывыкты бөле шарааш, кижини бүрүзү ону сыйып көрзүн диген. Чаңгызы-даа авазының дилээн күүседип шыдаваан. Ынчан иези: «*Бо беш шывык дег тудуш, эптиг-демниг болур болзуңарза, силерге кандыг-даа дайзын күш четпес*» — деп оолдарынга чагаан.

Чогаалда дыка хөй черни шүлүктээн, чеченчиткен одуруглар ээлеп турар. Эртемденнерниң санааны-биле шүлүктээн одуругларның саны 1500 чедип турар. Ук одуругларның утказы аңгы-аңгы. Чижээ: хонгираттарның ырлары (§ 64), баштак ырылар (§ 111, 265), шынчы кадыннарның ырызы (§ 74), элчилерниң медээни шүлүк аяны-биле дамчыдар онзагай аргазының чижээ (§ 126, 180, 200, 201), даңгырактар (§ 123, 124, 164) дээш оон-даа өске.

«Моолдун чажыт төөгүзү» ук үедеги көшкүн аймактарның ажыл-амыдыралын, ёзу-чаңчылдарын, оларның материалдыг болгаш сагыш-сеткил культуразын калбаа-биле көргүскен чогаал болур. Чижээ, XII—XIII чус чылдарда моол база түрк дылдыг аймак-чоннар амыдырал байдалының аайы-биле мал ажыл-агыйлыглар болгаш аңчы-тывышчылар деп ийи бөлүккө чарлып турганын билип алыр бис. Аңныр амыдыралдыг аймактар арга-арыглыг соңгу девискээрлерге, а мал ажылдыглар — хову-шынааларга чурттап чорааннар. Чогаалда бөдүүн чоннун аразында ус-шеверлер дугайында чугаалар эвээш эвес. Чижээ, § 97-де дарганнарның хөрүүн чүктеп чоруур урянхай Чаржыдай ирейниң дугайында чугаалап турар. Чингис-хаан шериниң баштыңы урянхай омактыг Сүбээдейге дайзын болган меркит баштыңның оглу Тогтааны сүрери-биле демир тергелер бергеш, чоруткан деп § 236-да чугаалап турар.

Чогаалдың утказындан чоннун амыдыралына хамаарыштыр чүнү билип алыр бис? Бирээде, чогаалда кол черни карачал чоннун амыдыралы ээлээн. Бөдүүн кижилерни автор эвилең-ээлдек болурундан аңгыда, каржы-дошкун аажы-чаңныг кылдыр база көргүскен. Чогаалда эрге-хоойлу, ёзу-чурум дугайында одуруглар эвээш эвес. Херээжен кижилерниң ол үеде байдалы, кижилерниң олча-ажык сүргени, эжелели,

үптээшкиннер база өске аймактарны кулданырының, шынчы чоруктуң болгаш өскерликчи чоруктуң дугайында калбаа-биле бижээн одуруглар хөй. Чамдык таварылгаларда, көшкүн амыдыралды көргүскен чугаа хуулгаазын болуушкуннар-биле холужуп, тоол аянынче кире бээри, чогаалдың эпоска чоогун бадыткап турар.

«Моолдуң чажыт төөгүзүңге» утка-тургузуу-биле чоокшулажып турар чогаалдарның тывылганы солун. Оларга «Чингистин ийи чүгүрүк аьдының дугайында тоожу», «Дунмаларынга болгаш оолдарынга Чингистин чагыглары» база «Өскүс оолдуң Чингистин тос шериииниң баштыңнары-биле мерген чугаазының дугайында шастра» дээн чижектиг чогаалдарны хамаарыштырып болур. Эң ылаңгыя Лувсан-Данзанның «Алдын допчу» деп төөгү бижимелин адавас арга чок. Ук чогаалдың чүгле чаңгыс экземплярлары 1926 чылда. Моолдан тывылган. Ону эрги моол дыл кырынга ийи томнуг ном кылдыр 1937 чылда үндүрген. «Алдын допчуну» онзагайлап демдеглеп турар ужурувус, бо чогаалда «Моолдуң чажыт төөгүзүңүң» утказын барык дөмей кылдыр катаптап дамчытканындан аңгыда, ында кирбээн өске-даа бурунгу моол төөгү бижимелдеринден укталган өске-даа үзүндүлерниң, өөредиглерниң, сургаалдарның немей киргени болур. Оон аңгыда, «Алдын допчуда» бар боорда, «Моолдуң чажыт төөгүзүңде» таварышпайн турар чамдык төөгү барымдааларның сураглыг персид төөгүчү Рашид ад-Динниң «Төөгү бижимелдериниң чыындызы» деп номунда материалдар-биле дүгжүп турары солун. Ону барымдаалааш, чамдык эртемденнер «Алдын допчунуң» автору лама-башкы Лувсан-Данзан «Моолдуң чажыт төөгүзүңүң» амгы үеде эртемге билдинмес долу вариантызы-биле таныш турганы чадавас-тыр деп даап бодап турарлар.

1957 чылда «Алдын допчу» амгы моол дылга Ц. Шагдарның очулгазы-биле парлаттынып үнген. Номнуң эге сөзүңге Ц. Шагдар автор Лувсан-Данзан «Моолдуң чажыт төөгүзүңүң» долу үндүрүлгези-биле таныш чораанын база Рашид ад-Динниң билир турганы бурунгу өске-даа моол төөгү бижимелдерин «Алдын допчуну» бижиирде ажыглаан-дыр деп

түңнелди база катап кылган. Ц. Дамдинсүрен «Моолдуң чажыт төөгүзүң» амгы моол дылче очулдуруп тура, Лувсан-Данзанның «Алдын допчу» деп чогаалын база шүүштүрүп ажыглаан. Л. Лигети ийи чогаалды деңнеп шинчилээш, «Алдын допчу» «Моолдуң чажыт төөгүзүңүң» бир тускай онзагай хевири-дир деп түңнелди кылган.

Бо айыткан ийи сураглыг номнардан аңгыда, XII—XIII чус чылдарда Төп Азияга болуп турган болуушкуннарны, Хамык Моол күрүнениң тургузукчузу Чингис-хаанның амыдыралын, эжелелдерин, ооң салгалын база ук үени көргүскен өске-даа төөгүлүг бижимел тураскаалдарның барын айытса чогуур. Оларга:

— бурун үеде бижиттинген деп медээлер бар-даа болза, амдыгаа чедир тывылбаан «Алдын дептер» деп ном;

— Кыдатка үнген «Юань-ши» (Юань (моол) династиязының төөгүзү) деп ном;

— Чингис-хаанның үезинде чурттап чораан Мен Хуннун чугаалары (кыдат дылдан проф. В. Васильев очулдурган);

— Чингис-хаанның үезинде чурттап чораан мусульман авторларның медээлери (персид төөгүчү Рашид ад-Динниң «Төөгү бижимелдериниң чыындызы» болгаш Джувейниниң ажылы) дээш өске-даа чогаалдар хамааржыр.

Дыка хөй эртемденнер «Моолдуң чажыт төөгүзүң» чүгле хаан чагыргазынга чоок ызыгууртан кижилер номчуур кылдыр чогааттынган деп бодап турарлар. Чогаалды «чажыт» (эрги моол. — нигуча) дээн ужуру-даа ында.

«Моолдуң чажыт төөгүзү» ниитизи-биле делгем, калбак хемчээлдиг литературлуг болгаш төөгү чогаалы болганда, ону чүгле Хамык Моол күрүнениң тургустунганының база Чингис-хаанның ук-ызыгуурунун, эрге-чагыргага келгениниң, эжелелдериниң дугайында чогаал дээр болзувусса, кызыы көрүш болур. «Моолдуң чажыт төөгүзү» XII—XIII чус чылдарда моол аймактар-биле кожа-хелбээ чурттап чораан өске-даа аймак чоннарның, бир-ле дугаарында амгы Моолдуң база Мурнуу Сибирьниң үндезин чурттакчылары — түрк дылдыг чоннарның, эң ылаңгыя тываларның, ол үеде төөгүзүң-

ге шуут дорт хамаарылгалыг чогаал болур. Харын-даа бо чогаал ук үеде Тываның девискээринин болгаш тываларның төөгүзүнүн дугайында дорт медээлер кирген амгы үеде билдингир чаңгыс-ла бижимел тураскаал болур дизе чазыг болбас. Ынчангаш кайгамчыктыг солун бо номну очулдуруп, тыва дылга үндүрерин үе негеп келген.

«Моолдуң чажыт төөгүзүнүн» моол дылдан тыва дылче очулгазын баштай-ла Дархан хоорайда чурттап чоруур Сеңгел тывазы Баатар оглу Энхдалайны 1990 чылда кылганын айытса чогуур. Көктөп каан чуга кыдырааштарда хол-биле бижиттинген ук очулга ТГШИ-ниң Бижимелдер фондузунга хөй чылдарда шыгжаттынып чыткан. Б. Энхдалайның ажылының бир онзагайы — ооң дылы. Ук очулгада амгы тыва дылда уттундура берген хоочун сөстөр, чараш деңнелгелер моол тываларының дылының диалект талазы-биле онзагайлары кирген.

Дараазында очулганы сурагылыг эртемден академик Ц. Дамдинсүренниң амгы моол дылга үндүргени «Монголын нууц товчоо» деп номундан тыва дылче чогаалчы Бижек Комбу кылган. Ук ийи сөзүглелдерни Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун (мурнунда ТДЛТЭШИ) эртем ажылдакчылары Л.К. Хертек биле Б. Баярсайхан моол дылда өске-даа үндүрүлгелер-биле шүүштүрүп, чаңгыс аайжыдып эдип-чазап тургаш, ном кылдыр белеткээннер. Эргижирээн болгаш утказы эки билдинмес сөстөргө, терминнерге, черлер аттарына хамаарыштыр делгеренгей тайылбырны Б. Баярсайхан, Л.К. Хертек, А.А. Самдан олар кылганнар.

Номну тыва дылче белеткеп турар үеде ону экижидеринге, эдип-чазаарына дузалажып, үнелиг арга-сүмезин берген хоочун эртем ажылдакчылары Д.А. Монгушка, Б.И. Татаринцевке, М.Х. Маңнай-оолга болгаш өскелерге-даа өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

Төп Азияның болгаш Мурнуу Сибирьниң чоннарының — моолдарның, тываларның, буряттарның болгаш өскелерниң-даа төөгүзүнге, этнографиязынга, культуразына хамаарышкан бо ном эртемденнерге, дээди, ортумак өөрөдилге черле-

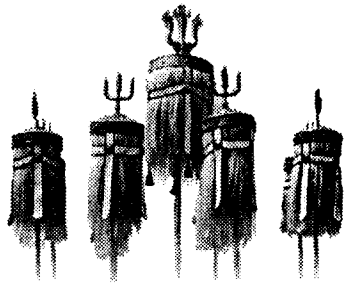
риниң башкыларына, сургууларга болгаш ниитизи-биле тыва чоннуң байлак төөгүзүнге сонургалдыг кижилерге өөредиглиг, дузалыг, солун болур деп бодал-биле ТГШИ-нун эртем ажылдакчылары белеткеп үндүргеннер.

Номну чырыкче парлап үндүрерде улуг дузазы, деткимчези дээш Тыва Республиканың Чазааның даргазы Ш.Д. Ооржакка авторлар коллективи өөрүп четтиргенин илередип тур.

Номга хамаарыштыр бодунарның үнелелиңерни, санал-оңалыңарны дараазында адресче чорударыңарны диледивис.

*Чүргүй-оол Доржу,
филология эртемнериниң кандидады*

667000, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 4
Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институту
Тел. 3-32-94, факс 1-20-77
E-mail: igi@tuva.ru

ЭРТЕГИ МООЛ ТӨӨГҮ БИЖИМЕЛИНИҢ ЭРТИНЕЗИ

Бистин эраның VI—IX в. моол дылдыг аймактар амгы чурттап чоруур девискээринге эвес, Ыраккы Чөөн чүктүн, колдуунда Аргунь болгаш Онон хемнерниң бажынга база соңгу Маньчжурияның арга-арыглыг, ховулуг черлеринге көжүп-дүжүп чораанын төөгү материалдары херечилеп турар [История Тувы, 2001]. Амгы Моолдуң девискээри — түрк дылдыг теле аймактарның, түкү, түргеш, огуз, карлук, уйгур, кыргыз, чигиль, кимак, кыпчак, курыкан, шато дээш өске-даа төөгүде билдингир аймак чоннарның үндезин чурту. Бо девискээрлерже чөөн чүктен моол аймактарның чоорту көжүп кирип эгелээни-биле моол, түрк аймактар холужуп, чамдык таварылгаларда түрктер үндезин черлеринден үндүр кыстырып, чамдыктары дылын чидирип эгелээннер.

Чингис-хаан дайзыннарын базып, бүгү эрге-чагырганы холунга ап, тарамык аймактардан Хамык Моол күрүнени тургузуп турар үеде Моолдуң девискээринге үндезин моол аймактардан аңгыда, түрк дылдыг чоннар база турганын төөгү материалдарындан көөр бис. Маңаа хамаарыштыр «Моолдуң чажыт төөгүзүндө» кирген эң сураглыг төрөл-бөлүк аймактарны адаарга мындыг: **найманнар**, **меркиттер** болгаш **кереиттер**. Найманнарның чурту — Хангай сынының өвүр талазы база Моол Алтай ол. Найман деп төрөл бөлүк амгы үеде казахтарның, кыргыстарның, узбектерниң база мурнуу алтайларның составында бар.

«Арга-арыг чурттуг аймактарның» мурнуу чүгүнге база Селенге хемниң үстүнге **меркиттер** чурттап чорааннар. Мер-

киттер: **удуит-меркит**, **ухар-меркит** (Рашид ад-Дин) ~ **увас-меркит** («Моолдуң чажыт төөгүзү»), **хаас-меркит** деп бөлүктөргө чарлып турганнар. Н.А. Сердобовтуң бодалы-биле **хаас** деп төрөл-бөлүк Көпсүхөл (көп + суг + хөл) тываларында **хаас** деп этноним-биле чаңгыс уктуг болуп турар [Сердобов, 1971]. Меркиттер моолдарга дөмейлешпес, олардан ылгалдыг, өске деп, Рашид ад-Дин бижээн [Рашид ад-Дин, 1952, т. 1, кн. 2, с. 111]. Олар алызындан дайынзырак болгаш хөй санныг күштүг шериглиг турганнар. Меркиттер Чингис-хаан-биле үр үеде демисежип келгеннер.

Найманнар болгаш меркиттерниң дылынга болгаш ук-төөгүзүнге хамаарыштыр эртемде чаңгыс аай бодал чок. Бир кезек авторлар, ылаңгыя моол эртемденнер, оларны моол дылдыг аймактарга хамаарыштырып турар. Ынчалза-даа чамдык эртемденнерниң (Н.А. Аристов, Ховорс болгаш өскелерниң-даа) бодалы-биле найманнар, меркиттер XIII чус чыл үезинде дылын чидирбээн түрк уктуг аймак чоннарга хамааржыр. Шынап-ла, «Моолдуң чажыт төөгүзүндө» база Рашид ад-Динниң «Төөгү бижимелдеринден» найман болгаш меркит аймактарның хааннарының база оларның ажы-төлүнүн, чоок кижилериниң аттарының колдуунда түрк уктуун эскерип каар бис. Чижээ: найманнарның улуг хаанының ады **Ынанчы-Билге** (түрк. **ынанч** ~ **ынаныш** + **билге** — түрк. **бил** ~ **билиг**, **билир** — «угаанныг» дээн); өске хаанның ады — **Күшлүк хаан** (~ **Күштүг хаан**). Найманнарның хааны Элчидайның (элчи деп сөстен) оглу **Темүче-Отчигин** (мында отчигин дээрге «от ээзи» дээн уткалыг). Чингис-хаанның үезин-де меркиттерниң улуг хааны **Тогтаа-беги** (~ **доктаа** «тура дүш» + **бек** — түрк эрге-дужаал ады), өске бир меркит хаанның ады **Дайыр-Узун** (узун дурт сынныг). Гуюк-хаанның меркиттерден алган кадайының ады **Огул-Каймыш** (мында огул > оол. Каймыш (эрткен үениң причастие хевири)).

«Моолдуң чажыт төөгүзүндө» ады кирген бир сураглыг аймак чонга **кереиттер** хамааржыр. Рашид ад-Динниң айтып турары-биле, кереиттерниң көжүп чораан черлери — Онон болгаш Керулен хемнерниң ортаа болгаш үстүү агымнары-

ның чоок кавызы. X векте уйгурларның күрүнези дүшкен соонда, Моолдуң төп девискээрин кереиттер ээлеп алганнар — деп, Г.Е. Грумм-Гржимайло бижээн [Грумм-Гржимайло, 1926, с. 423]. Кереиттер Темүчинниң эвилелчилери турган, ынчалза-даа бакташкаш, оларны ол 1203 чылда базып каан.

Кереиттерниң дылынга болгаш ук-төөгүзүнге хамаарыштыр янзы-бүрү бодалдар бар. Чамдык шинчилекчилерниң бодалы-биле (Н.А. Аристов, Г.Е. Грумм-Гржимайло, Н.А. Сердобов), кереиттерниң чурту — Чөөн Саяннар. Ында Уда хемниң адыры Кирей деп хемниң адындан кереит деп ат тывылган деп, олар санап турарлар. Рашид ад-Динни-биле алырга, кереиттерниң составында дараазында төрөл-бөлүктөр турган: **хархын, сахыят, тонкаит (тункаит), кереит, добаут, албат**. Сахыят деп атты Н.А. Аристов **саха (якут)** деп этнонимден, а **дубаут** деп ат **дубо (тува, тоба)** деп төрөл-бөлүк адындан укталган деп санап турар. Тываларның этногенезиниң хевирлеттинеринге кереиттерниң салдарлыг болганын **донгак (<тонкаит)** база эвээш кижиге санныг эрги Тывага салчак сумузунга кирип турган **херээт** деп төрөл бөлүктөрниң бары херечилеп турар. Амгы үеде хөй санныг **кереиттер** Кыдаттын составында бактаап турар Иштики Моолда чурттап чоруурлар [Потанин, 1950, с. 122].

Аңныыр болгаш балык ажыл-агыйлыг чораан моол аймактар X—XIII в. чаа черлерге келгеш, түрктөрдөн дыка хөй депшилгелиг чаа чүүлдерни өөренип ап эгелээннер: көшкүн мал ажылынга, арбай-тараа тарыырынга база материалдыг болгаш сагыш-сеткил культуразының өске-даа чедишкиннеринге. VI—IX в. амгы Моолдуң девискээринге күчүлүг Түрк Каганады, Соңгу-Барыын Моолга болгаш Саян-Алтайга сайзыраңгай Уйгур, Кыргыз күрүнелери турганын төөгү материалдары херечилеп турар. Эң ылаңгыя Орхоннуң көк түрктөри база уйгурлар, чиктер, азтар, кыргыстар үжүк-бижиктиг, кода-хоорайжыгаштарлыг турганнар. Орхон түрктөри боттарын дээр уктуг көк бөрүдөн укталган бис деп санап чорааннар. Моолдар түрктөрниң үндезин чуртунга келгеш, олардан

чүгле экономиктиг болгаш культурлуг үлегерлеп алышыкыннар эвес, харын-даа сөөлүндө барып оларның дайынзырак, эжелекчи үзелин, хей-аъдының им-демдектерин безин шингээдип үлегерлеп аарын көөр бис. Чижээлээрге, орхон түрктөри боттарын **көк түрк** деп адаар турганнар. XIII в. үндезин моол аймактар боттарын база-ла **көк моол (көкү монгол)** деп адай бергени солун. Ук үеде моолдар, орхон түрктөри-биле бир дөмей, өгбе-ызыгуурун үстүкү Дээрден укталган куу бөрү-биле холбап турганын «Моолдуң чажыт төөгүзүнүн» эгезинде мынчаар бижээн: «Чингис-хаанның Үстүкү Дээрден (Теңгир) чаяаттынып төрүттүнген өгбези Бөрте-Чино болур». Маңаа деңней Моолдан тывылган (VII в. үзенин) түрк бижиктиг даш көжээлерден чижектерни көрээлиңер: Орхон хемниң чоок кавызында Чингис-хаанның тургусканы күрүнезиниң найысылалы — бурунгу Каракорум хоорайның (XIII в.) бузундуларындан соңгу талаже 60 км черде турар даш көжээде Могилян хаанга тураскаалдан:

1. *Теңри-тег теңри йаратмыш түрк Билге каган сабым. Очулгазы: Теңгир дег теңгирден (дээрден) чаяаттынган түрк Билге каган сөзүм (бо).*

Сураглыг полководчу Күл-тегинге тураскаалдан:

2. *Теңри тег теңриде болмыш түрк Билге каган бу өдкө олуртым.*

Очулгазы: *Теңгир дег дээрден болган (төрүттүнген) түрк Билге каган бо өйде олурдум (дүжүлгеге саададым).*

Бо үзүндүлерде бурунгу түрктөрниң хаан ызыгууртаннары Үстүкү Дээрден укталган дээн бодалды илереткен. Тыва маадырлыг тоолдарның чамдык маадырлары берге байдалга таварышкаш, дуза дилеп: «*Дээр адам, Чер ием*» — деп кыйгыра бээриниң чижектерин билир бис.

Бурунгу түрктөрниң күрүне тургузуунуң болгаш хаан эргечагыргазының дугайында сураглыг түрк эртемден Махмуд Кашгарский мынчаар бижээн: «Хаан эргезиниң эң кол демдээ — тук болур база оларның саны тостан ашпас турган. Тос мончактыг туктуг хаан дээрге-ле — эң-не дээди күчүлүг хаан дээни ол». Темүчинни бүгү Моолдуң курултайынга (чыы-

жынга) хаан дүжүлгезинге көдүрүп тургаш, тос мончактыг ак тукту киискиткени база анаа таварылга эвес. Оон аңгыда моолдар дээди эрге-дужаал илереткен «каган» (> хаан) деп терминни база түрктерден үлегерлеп алганнар.

Чингистин бурунгу өгбези **Бөрте-Чинонун** адын чамдык Европа эртемденнери **Борте** («бора» азы «куу») **Чино** («бөрү») кылдыр утказын тайылбырлап турарлар. Бир эвес аттың бири кезээ, шынап-ла, чүгле Бөрте кылдыр адаттынар турган болза, ону бора деп демдек ады-биле холбаар чылдагаан бар ийик (бөрүнүң өңү!). Ынчалза-даа «Алдын допчуда» болгаш персид төөгү бижимелдеринде ук ат Бөрте кылдыр номчутунар. Ындыг болганда Бөрте-Чино деп ат, бодавые, түрк болгаш моол ийи сөстен тургустунганы илдең. Азы өскээр чугаалаарга — **Бөрте** (< түрк. бөрү) — **Чино** (< моол. бөрү). Бөрү деп сөстүң хуу ат кылдыр ажыглаттынар турганының чижээ бар: бурунгу уйгур бижиктерде «Бөри-бай» [Древнетюркский словарь, 1969, с. 118]. Оон аңгыда тыва маадырлыг тоолдун маадыры Шона бүргүт (< монг. Чино «бөрү» + бүргүт).

Бурунгу моолдар көк түрктерниң күрүнезиниң үлегерчижээнге өөренип, ооң хааннарының эжелекчи үзел-хөөнүнүн салдарына алзып, ону салгап алганнары чугаажок деп үстүндө айыткан бис. Бир чүүлүндө ол чайлаш чок ындыг болур-даа ужурлуг. Чүге дизе көшкүн амыдыралдыг ниитилелге эр кижиниң ролю — олча-тывыш, аян-чорук, эжелел-биле холбашканы билдингир. Эр кижини кара чажындан-на аът-хөлге, адыг-тудушка, аян-чорукка өөрөнгөн, чаңчыккан, амыдыралдың, агаар-бойдустан бергелеринге дадыккан болур. Черле ынчаш бурунгу түрктерниң кайы-даа бижимел тураскаалдары база эпос чогаалдарын номчуп, өөренип деңней бээривиске, оларның утказында канчаар-даа аажок чоокшулашкак ниити эзергек хөөн, болуушкуннарны, харылзааларны чуруп көргүзериниң чогаадыкчы уран-чечен чаңгыс аай аргалары, чижектери бо-ла таваржып кээриниң ужуру ында. Амгы Моолдун девискээринден тывылган бурунгу түрк **Күл-тегинге**, **Тонукөкке**, **Могилян** хаанга тураскааткан бижиктер колдуунда база-ла ук хааннарның дүжүлгеге олурга-

нын, ол-бо күрүнелерже, черлерже дайын-чорудулгазын, өске чоннарже тиилелгелиг халдаашкыннарын, эжелелдерин, олчатывыжын алдаржыдып мактап көргүскен уткалыг чогаалдар болур. **Могилян** хаанга тураскааткан көжээде бижиктен одурурлар [Малов, 1959, с. 16]:

(24). *Йети йегирми йашыма таңут тапа сүледим. Таңут будуныг буздым, оглын, йотузун, йылкысын барымын анта алтым.*

Очулгазы: *Он чеди харлыымда Таңгыт тыва чааладым. Таңгыт албатыны базып (тииледим), оглун, кызын, чылгызын, бар-чогун ында алдым...*

Тыва эпостун сюжет тургузуунун база бир кол кезээ — маадырның аал-чуртче халдаан дайзыннар-биле демисели азы ырак-узак ораннарже душтук тып аар дээш барып чедип, адыг-чарыш кылып чорааш тоолчургу күчүтеннер азы өске маадырлар-биле демисели кол черни ээлеп турар. Түңнелинде маадыр, үстүндө көргөн чижээвисте дег, аштырган дайзынының аал-оранын, ара-албатызын, алган кадайын, эт-сөвин олчалап эжелеп алгаш, чанып кээр.

«Моолдун чажыт төөгүзүнүн» баштайгы эгелеринде-ле **Буга-Хатаги** биле **Бодончар** ийи алышкының сүмөлешкеш, **Төнгелик** хемге чораан тайбың **аданхан-урянхай** аймактың кижилеринче халдааш, оларны чагырып, малчы, эштенчи кылып алганын көөр бис. Азы, өскээр чугаалаарга, чогаалдың эгезинден төнчүзүнге чедир ховунун көшкүн чоннарының адаан-өжээнзирек, эжелекчи үзел-бодалының ханы сиңникенин эскерер бис.

Тыва улустун аас чогаалы, эң ылаңгыя эпос, «Моолдун чажыт төөгүзү»-биле дыка хөй таварылгаларда утказы, чурумалдыг аргалары-биле чоокшулажып, дөмейлежип турар. Ону барымдаалааш, баштайгы бижиттинген төөгү чогаалы «Алдын дептер» база «Моолдун чажыт төөгүзү», сөөлзүредир тывылган Лувсан-Данзанның «Алдын допчу» деп чогаалы-биле тываларның өгбелери таныш чораан дизе чазыг болбас. Чүнүн-биле ону бадыткаар бис? Бирээде, тыва эпос чогаалдарында эрткен база келир үени кол маадырга өттүр сөглөп,

айтып бээр хопчу кара азы хопчу сарыг алдын тойлу судурлар, ном-бижик дугайында чугаа үргүлчү таваржып турар. Ол хамаанчок «Алдын допчу» деп номнун адын дорт адап, чугаалап турар черлер безин бар. Чижээ: «Балдыр-Бээжек» деп тоолдан: «...(Ак-Мерген) ирей билек дурту ном эккелгеш: *Баар чериң уун, чоруур чериң аайын айтып бээр “Алдын допчу” деп чүве бо-дур, эдилеп чор*» — дээш, оолга тутсуп бээр [Тыва тоолдар, 1960, а. 171]. Бо тоолдан үзүндүде Лувсан-Данзанның «Алдын допчу» деп судур-номунун дугайында чугаалап турар деп чүве чигзиниг чокка билдингир. «*Баар чериң уун, чоруур чериң аайын айтып бээр*» дээн ужуру номнун утказын канчаар-даа аажок мерген угаанныг, ханы өөредиглиг деп хүндүткээни ол. Оон аңгыда «Алдын допчуну» алызындан лама кижиге бижээн болганда, ында төөгүлүг болушкуннар Бурган өөредии-биле хамаарылгалыг бердинген болгаш ном-судур кылдыр база билдинер.

Тыва тоолдарның, ылаңгыя эпос чогаалдарының, поэтиказын утка-тургузуун, ында болушкуннарны, эпизодтарны база дылының чечен-мерген онзагайларын кичээнгейлиг өөренип көөр болзувусса, олардан «Моолдун чажыт төөгүзү», «Алдын допчу» дээн ышкаш улуг хемчээлдиг чогаалдарга утка-тургузуу, ниити хөөнү дээш өске-даа чамдык талалары-биле чоокшулажып турар черлер эвээш эвес таваржыр деп үстүндө айыткан бис. Чижээ, хаваанда чаңгыс карактыг күчүтен кижиге (циклоп) делегейниң дыка хөй чоннарының аас чогаалында бар. «Моолдун чажыт төөгүзүндө» Чиңгис-хаанның өгбеси **Дува-Сохорну** (§ 4) хавааның ортузунда чаңгыс карактыг, үш көш ажылдыр чүвени өтгүр көрүп каар, анаа эвес хуулгаазын кижиге кылдыр көргүскен. «Боралдай ашак» деп тыва эпоста кол маадырга «кончуг улуг мага-боттуг, үш бажының ортузунда чаңгыс улуг ала карактыг кижиге ужуражып...» кээр [Тыва тоолдар, 1955, а. 169] деп тоолдап турары солун.

«Моолдун чажыт төөгүзүндө» болгаш тыва маадырлыг тоолдарда маадырның эрес, орлан-шоваа түрлүүн көргүзүрде ажыглаар дараазында деңнелге бар: **Есүгей-маадыр** оглу

Темүчинге Олхонут аймактан уруг кудалап бээр дээш бар чорааш, орук ара, **Дай-Сеченге** ужуражы бээр (§ 61, 62). Бичии оолду көргөш, **Дай-Сечен** мынча дээр: «Сээң оглуң-даа караан да оттуг, арнында херелдиг эр-дир». Тыва тоолдарда кол маадырны орукка таварышкан кижилери база-ла «Хаваанда көстүг, караанда оттуг оглум, кайы сунуп бар чор ирги?» азы «Караанда оттуг, хаваанда түрлүг, оглум кайыын келдиң, чүден келдиң?» [Тыва тоолдар, 1963, а. 18] — деп айтыра бээр.

Чиңгис-хаанның эң сураглыг шериг баштынчызы урянхай (тыва) омактыг **Сүбээдей** деп номчукчу билер. Ол бодунун улуг акызы **Челмени** эдерип келгеш, келир үениң улуг хааны Темүчинге эчизинге чедир шынчы бараан болурун даңгыраглап, дараазында сөстөрни чугаалаар:

*...Күске-күжүген дег
Хавырган хөреңгиңни кадагалап,
Кара кускун дег
Хамык байлааңны хумагалап,
Шып каан кидис дег
Шынчы камгалакчың болуп,
Өг-ораның карактап,
Өмөк-чөленгижиң болуйн...*

Тыва тоол маадыры **Танаа-Херелдиң** олчалап-эжелеп алган хамык ара-албатызы: «*Ыткылаштыр эдерип, айткылаштыр четтинип чорааш, амы-тынывыс харамнанмайн сеңээ бараан боор бис*» — деп даңгыраан бээрлер. «Арзылаң кара аъттыг Хунан Кара» деп тоолда маадыр дайзынын тиилээш, «...албыс сарыг селемезиниң бизин, Арзылаң кара аъдының дуюун чылгадып, аскын сөзүн алыр» [Тыва тоолдар, 1963, а. 39]. Бодап көөрге, кижилерниң бот-боттарыга бердингенин азы чагырткан кижизинге шынчы бараан болурун илергейлеп даңгыраглаар ёзулалдар бурунгу үелерде-ле көшкүн түрк-моол чоннарның культуразында турганы бо чижектерден илден.

XII чус чылда Төп Азияга чурттап чораан хөй санныг моол-татар аймактарны Чиңгис-хаан-биле чаңгыс үеде чурттап чораан кыдат төөгүчү **Мэн Хун** (Чжао Хун) ниити сайзы-

ралының болгаш ажыл-амыдыралының аайы-биле «ак татар», «кара татар» база «черлик татар» деп үш кезекке чарлыр деп бижээн. «Ак татарлар» — мурнуу Моолга, Кыдаттың улуг ханазының чоогунга, «кара татарлар» — амгы Моолдуң төп болгаш чөөн девискээрлеринге чурттап чорааннар. «Ак татарлар» кыдат культурага чоок, элээн сайзыраңгай. «Кара татарлар» база-ла ук үениң депшилгелиг чоннары — уйгурлар, мусульманнар-биле садыг-наймаа харылзаалыг болгаш шаа-биле сайзыралдыг чорааннар.

«Арга-арыг чоннары» деп ат-биле билдингир «черлик татарлар» Байкал (Бай + хөл), Көпсүхөл чоок кавызынга, Тываның чөөн база соңгу-чөөн (Тожу) девискээринге болгаш амгы соңгу-барыын Моол ол ынчаар аңнап, балыктап чурттап чорааннар.

Ол үениң моол аймактарының төөгү чугааларындан база Рашид ад-Динниң төөгү бижимелдеринден «черлик татарлар» азы «арга-арыг чоннары» **ойн-иргин** деп ат-биле билдинерлер. Хам чүдүлгези колдуунда-ла арга-арыг чурттуг аймактарда эң-не нептерээн турган деп, Рашид ад-Дин бижээн. Кижиги төрөлгеттенниң эрте бурунгу бо шажыны ук чоннарының үндезин культуразының бир чарылбас кезии болур. Чиңгис-хаанның үезинде эң хөй шыырак хамнар урянхайларның болгаш өске-даа «арга-арыг чоннарының» чурту **Баргуджин-Токумда** деп, персид төөгүчү бижээн. Арга-арыг чурттуг аймактарга: **тайджиут, урянхай, ойн-иргин, хори-тумат, түмен-ойрат, бурят, баргут, урсут, хабханас, ханхас, тубас, түмен-киргиз, шибир, кесдин, баит, тухас, төелес, төеме, тас, бачжиги** болгаш оон-даа өске чоннар хамааржыр.

Келир үениң улуг хааны Темүчин 1155 чылда «арга-арыг чоннарынга» хамааржыр, «черлик татарларның» бир улуг аймаа — тайджиуттарның бир кезии — **кыят** омактыг **Есүгей-маадыр** деп кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. Чиңгис-хаан элээди болгаш аныяк чылдарында шынап-ла, дунмалары-биле арга-арыг кижилери-биле бир дөмей, күске-күжүген, аң-мең, балык-байлаң тудуп амыдырап чораанын төөгү бижимелдеринде көргүскен. Сөөлгү чылдарында ол хамык моол

болгаш түрк омактыг аймактарны бөлүп каттыштыргаш, улуг хаан апарып, мал амыдыралдыг көшкүн чоннарның баштынчызы кылдыр билдинип кээр.

«Моолдуң чажыт төөгүзүндө» автор Чиңгисти Дээр уктуг, улуг өндүр кижиги кылдыр көргүскен. Ооң ындыг болуру чөп. Оран-делегейге, Мөңгө Көк Дээрге (Теңгирге) чалбарып, чүдүп чораан көшкүн аймактар Чиңгис-хаанның укызыгуурун Үстүкү Дээрлерден чаяттынган деп санап чорааннар. «Моолдуң чажыт төөгүзүндө» Чиңгис-хаанның 23 ада ызыгуурун айыткан болуп турар. Чогум эртемденнерниң бодап турары-биле, улуг хаанның ада-ызыгуурунун Бодончардан бээр көргүскен улузу — бурунгу үелерде-ле чурттап чораан кижилер болур. А моолдарның хаан ук-ызыгуурунун эң баштайгы өгбелери — Бөрте-Чино биле Гуа-Марал («Көк бөрү», «Чараш мыйгак» дээн) улустун аас чогаалындан үнген болурда, көшкүн аймактарның кижилериниң укталып үнген өгбелеривис деп бүзүрөп, чүдүп чорааны тотем аңнары болур. Солун чүве — алдын мыйыстыг ак сыынны база көк бөрүнү бурунгу динлиннер, жуннар, сяньби, ухуаньнар база тотем өгбези кылдыр санап чорааннар. А куу бөрүнү тываларның өгбелери бурунгу көк түрктөр, уйгурлар ада талазындан укталган шуут-ла дорт өгбези кылдыр санап чорааннар. Мынчап кээрге, кыс көк бөрүнүн сүдүн ээп, ону иези кылдыр санап, доругуп өскөн өскүс чаш оол дугайында тыва тоолчургу чугаа база бурун үелерде-ле укталган болуп турар.

Онон хемниң чоогунда Делүүн-Болдок деп черге Темүчин оң холунда кажык дег кара дестиг ханны адыштап алган төрүттүнүп келген деп, 59 дугаар чүүлде чугаалап турар. Оолдуң ынчаар төрүттүнүп келгени анаа эвес, бир онзагай чаянның демдек дээн бодалды автор элдээртип илереткени ол. Оглу төрүттүнүп кээр хүн Есүгей-маадыр татарларның баштыны Темүчин-Өгени тудуп эккелген чүве-дир. Аңаа тураскаадып, чаа төрүттүнген чаш оглун адазы Темүчин деп адап алыр. Темүчин 9 харлыг турда, ооң адазы Есүгейни татарлар 1167 чылда хораннап каапкан. Бичии оол иези болгаш дунмалары-биле өскүстүн үүлезин көрүп, аң-мең, балык-бай-

лаң-биле аргастанып, доругуп өзүп келир. Бодунуң өртемчейге төрүттүнген үүлезин Чиңгис-хаан хенче чажындан-на даап билип чораан кылдыр автор көргүскен. Өзүп, быжыгып келгеш, амыдыралының эң кол сорулгазы — делегейни чагырып, ону хааннап, чаңгыс улуг күрүнени тургузары деп ол медереп, билип чораан. Күзелин боттандыраарыңа шаптык болуп турарлар — улуг, биче чагырыкчылар, аймак баштыңнары, эрге-дужаалдыг ызыгууртаннар. Оларга удур өжээр-гээн, хөөн чок сеткилин Чиңгис кара чажындан-на шыгжап чораш, улгаткыже ону утпайн, тудуп келген.

Чогум төөгүде билдингир, алдар ады алгаан өске хааннарга, улуг шериг, күрүне баштыңчыларыңа бодаарга, Темүчинниң ат-сураа орайтадыр билдинип келир. Барык бежен хар четкижеге, Моолдан дашкаар девискээрлерге, чоннарга ооң ады билдинмес турганын төөгү материалдары херечилеп турар.

1206 чыл үнүп олурда, кол дайзыннары — татарлар, меркиттер, кереиттер, найманнар бастырганда, Чиңгис-хаанның чугаалаан сестери бо: *«Бо үеде, Мөңге Дээрниң күштеринге деткидип, хөй дылдыг күрүнени тургузуп, төрени доктааткаш, чаңгыс быжыг холдуң адаанга эккеп алганымда, силер меңээ ам күчүлүг шеригден тургузуп бериңер»* (224 чүүл).

Кидис өглүг чоннарны бөлүп, чагырып алганының соонда, пар чылының (1206 ч.) чазынында Онон хемниң бажыңга бүгү Моолдуң улуг курултайыңа тос мончактыг ак тукту киискидип, Темүчинни Хамык Моолдуң хааны кылдыр чарлааш, **Чиңгис-хаан** деп атты берген. **Чиңгис** деп аттың утказыңа хамаарыштыр эртемде янзы-бүрү бодалдар бар. Сурагылыг персид төөгүчү Рашид ад-Дин Чиңгис деп ат перс дылда билдингир **«шахиншах»** азы «хааннарның хааны» дээн сөсбиле утказы дөмей деп санап турар. Чиңгис деп сөс кыдат императорнуң дээди хүндүткээн ады **«тяньци»** — «Дээр оглу» дээн сөстен үнген дээн бодал эртемде база бар.

Б. Владимирцов, П. Пеллио дээш өскелер-даа Чиңгис деп атты **теңгиз** (далай) дээн сөстен укталган болгаш далай дег өндүр дээн утка-биле холбаалыг сөс деп тайылбырлааннар.

Моол эртемден Б. Дорж «идегелдиг, быжыг, чаңгыс сөс-түг кижиге» дээн уткалыг боорда, түрк дылдарда — «шын», «чин» база «киши» дээн сөстөрдөн укталган деп санап турар.

Солун чүве, бурунгу моол дылдың диалектилеринде база амгы-даа моол дылда база моол уктуг бурят, калмык дылдарда Чиңгис дээр аттың утказын тайылбырлап болур азы сөс-түң дөзүн чоокшулаштырып үндүрүп болур төрөл сөс (сөстөр) чок болуп турар. Бодап көөргө, күрүнениң баштыңы улуг хаан кижиниң адында «аңаа деңнежир, ооң-биле эннежир ол дег ындыг өндүр өске чаңгыс-даа кижиге чок, ол чүгле кара чаңгыс» дээн утка киргенинде чигзиниг чок. Ынчангаш Чиңгис деп атты түрк **«чаңгыс»** деп сан ады илереткен сөсбиле холбаалыг дээн бодалды черле чөптүг деп санаар бис. Темүчинниң ук-ызыгууру алызында арга-арыг уктуг бурун урянхай тывалар-биле чоок, олар-биле хан төрөл болганда, Чиңгис деп ат база бурун урянхай (тыва) аймак-бөлүктүң дылындан укталганы ол. Сөс чоорту өске дылдың аяныңа чагыртып мынчаар өскерилген хевирлиг: **Чаңгыз > Чаңгыс > Чиңгис > Чиңгис**. (Деңне: бурунгу түрк, уйгур дылдарда йалнуз ~ амгы түрк йалныз ~ тыва дылда чаңгыс).

Ол үениң деңнели-биле алырга, эң күштүг күрүне тургузуун база быжыг чурумнуг, эки белеткелдиг, күчүлүг шериг күжүн тургускаш, Чиңгис-хаан эжелекчи чорудулгазын эгелээн. Чамдык эртемденнерниң бодалы-биле Чиңгис-хаан улуг күрүнени тургузуп, шериг күжүн мөөнөп-даа алза, эгезинден тура-ла, ооң бүдүн делегейни чагырып алыр дээн тускай улуг планныг турганы чигзинчиг деп санап турарлар. Чүгө дизе Чиңгистинң кожа чыдар сайзыраңгай күрүнелерже халдаашкыннарының баштайгы үелерде сорулгазы — олча-ажык сүрүп, үптээшкин кылыры турган. А барыын чүкче шериг чорудулгаларын эгелээниниң чылдагааны база-ла билдингир. Ынаар дескеш, ында хоргадай берген бодунуң дайзыннарын истеп, сүрүп, оларны узуткаары. Чоорту моол-татарларның походтары чаңчылчып, уг-шии, сорулгазы өскерлип эгелээн.

1205 чылда Чиңгис-хаан бодунуң баштайгы походун Си Ся дээр тангут күрүнеге удур кылгаш, оон улуг олча-омак-

тыг чанып келген. Ся күрүнеже ол дараазында чылдарда база халдаан. 1210 чылда Сяның императору бодунуң чараш кызын Чиңгис-хаанга кадай кылдыр бээр ужурга таварышкан.

1211 чылда Соңгу Кыдаттың күчүлүг Цзинь күрүнезинге удур эгелээн дайын хөй чылдарда уламчылаан. 1214 чылда аңгы-аңгы кылдыр үстүп алган моол шериглер тиилелгени чедип алгаш, амгы Пекинниң чоогунга каттышканнар. Цзинь күрүне-биле моолдарның аразында керээ чардынып, кыдат императорнуң уруу Чиңгис-хаанга кадай кылдыр барып алган.

1216 чылда Чиңгис-хаан бир-ле дугаарында барыын чүкче улуг оглу Дзүчиге баштаткан шериглерин аъткарган. Чоруткан ужур — мурнунда эвилелчилери тургаш, өскерилген меркиттерни сүрүп четкеш, узуткаары. Ортаа Азияның чагырыкчызы хорезм-шахтың улуг күрүнезинге удур походту сөөлзүредир Чиңгис-хаан боду баштааш, аъттаныптар. Мусульман чурттарже моол шериглерниң тиилелгелиг халдаашкынарының, Чиңгис-хаанның шерийн баштап алгаш барыын чүкте Бухара, мурнуу чүкте Инд хемниң эриинде Пешавар чоогунга, а ооң мурнакчы отрядтарының Азов далайга четкениниң дугайында чугаалар төөгү номнарында эвээш эвес бижиттинген. Чиңгис-хаанның бодунуң баштаан шериглери чаңгыс-даа аштырбаан деп, араб төөгүчүлөр бижээннер. Делегейде мурнунда туруп көрбөөн улуг империяның составынче Соңгу Кыдат, Чөөн Туркестан, Ортаа Азия база Эртиштен (амгы Иртыш хем) Итиль (Волга) хем чедир улуг делгем ховуларлыг девискээр, Иранның болгаш Кавказтың чартыг кирген. Ынчалза-даа Чиңгис-хаанның тургускан күрүнезиниң, девискээрлериниң аразында чаңгыс аай культура, экономиктиг харылзаалар чок турган. Ол алызында аңгы-аңгы аймак-чоннардан тургустунган улуг девискээр болган. Чиңгис-хаан дириг тургаш-ла, империязын дөрт оглунга үлөп берген: Дзүчиниң улузу, Чагатайның улузу, Өгедейниң улузу база Тулуйнуң улузу деп ат-биле чарган.

Чиңгис-хаан чажындан-на тура-соруктуг, кажар-оптуг, угаан-сарыылдыг база кадыг сеткилдиг кижичораанын чогаалдан көөр бис. Ооң аажы-чаңының бир кол талазы — ооң

шиитпирлиг каржы-дошкуну. Элээди тургаш, дунмазы Хасар-биле эвилелдежип алгаш, кады азыраан дунмазы Бектерни өлүрүп каарлар. Улуг хаан апаргаш, бодунга, өг-бүлезинге, күрүнеге удурланган кижилерни, дайзыннарын кээргевес эң-не дошкуну-биле базып, аажылаар турган. Ооң-биле чергелештир төөгү бижимелдеринде Чиңгис-хаанны херек болза, өршөөп билир, найыралды, шынчы чорукту үнелеп билир кижичораанын база көргүскен. Кызыгаар чок эрге-чагырганы ап, улуг хаан дүжүлгезинге олурза-даа, ооң бодун тогдунмас бөдүүнүн, ажил-херээ дээш чүткүлдүүн, албатылары дээш сагыш салып чораанын «Юань чао би-ши» деп кыдат чогаалда дараазында одуруглардан көөр бис:

*Улуг-төрени чаяп,
Улус чонну бөлүп тура,
Кара бажын-даа камнавайн,
Кара ханын сава долдур төп,
Кара караан шиммейн,
Чуга кулаан дөжөккө салбайн,
Херек болза, шенээн сырттанып удуп,
Суксаанын чараа-биле хандырып,
Хырнын сагыш-биле тоттуруп чорда,
Хаваанда дери майык чедир,
Майындан хавак чедир бусталыр турган...*

Чиңгис-хаанның даштыкы омур-хевирин көргүскен одуруглар эвээш болуп турар. Олар чүгле хаанның амыдыралының сөөлгү чылдарына хамааржыр. Кыдат аян чорукчу Мэн Хуннуң база персид төөгүчү Джүздвениниң бижээни-биле Чиңгис-хаан улустан ылгалдыг, бедик шыырак мага боттуг, калбак хавактыг, узун кыскыл салдыг, диис дег шаңгыр карактарлыг кижичораан. Дыка хөй чогаалдарда ону кызыл салдыг, сарыг баштыг кылдыр көргүскени солун.

Чиңгистиң амыдыралының чаякчы кол идеязын, удуртулга болуп чораан билиишкенин ооң назыдап кырып келгеш, өлбөс мөңгө назынны хайырлаар эм-дом айысты (эликсирни) дилеп турар үезинде, даосчу философ Чан-Чуньга бижээн чагааларындан көрүп болур. Чижээ ында мын-

дыг одуруглар бар: «Чеди чыл иштинде мен улуг үүлени бүдүрүп, чырык черниң бүгү-ле күрүлеринде чаңгыс аай чагырганы доктааттым Чагыраже кириксевээн, дүжүп бербээннерни кезедип, дошкун аажыладым. Турум байдалды, оожургалды доктаадып аар дээш күштү-даа ажыглап чордум. Кошкаш дивес бүзүрелдиг, өндүр кылдыр бодумну алдынгаш, дайынчы тергелерим болгаш аг-шериимниң аразында кады чор мен. Эмин эрттир бодун тогдунган чоргааралы база ямбыыргаа дээш, үстүкү дээрлер Кыдатты ээ көрүп камгалавады, ол буурап дүштү.

А мен ажык ховуларга доругуп өскөн, тамчыктыг кааскоя амыдыралга чаңчыкпаан болгаш ынаар чүткүлүм-даа чок. Көвей чүве күзевес сеткилим мээң өскерилбейн артып калган: чайын кедер чаңгыс шыва тоннуг мен, өске эргиндим-даа хевээр, ижерчиirim-даа бир аай. Инек, чылгы хавырганнарны бора шайы — сускунум, бөдүүн чеми — чемим ол. Чонумну чаш ажы-төлге дөмейлээр-дир мен, салым-чаяанныгларны деткип чор мен, албатыларым-биле ишти-хөңнүвүстү билчир, хүндүлежир-дир бис. Түмен шериимни белеткеп, өөредип турар үемде, оларның мурнунда мен дайын-чаага оларның ооргаларының артынче чаштынар чаңчылым-даа чок. Ыдыктыг таваңгайларыңны бээр углаарыңны дилеп арттым... Элезинниг ховулардан бертсимейн, ыраксынмайн чедип кээп көр. Амыдыралдың одун көзээр, ооң чулазын мөңгөдө өжүрбес эм-домдан айтып бер. Бодум хуумда келириңге, хөделдеп, сеңээ бараан боор мен» [Бартольд, 1968, с. 621]. Чиңгис-хаанның чагаазынга Чан-Чунь: «Амыдыралды, амы-тынны узадыптар чамдык эм-дом бар-даа болза, өлүм чок мөңгө назынны кижиге хайырлаар бир-даа чүве чогааттынмаан» — деп харыы бээр. Чеже-даа харыы донгун, дорт болза, улуг хаанны ол комудатпаан. Харын-даа, авыяс чок шынын чугаалааны дээш, даосчу ламаны ол мактаан. Сөөлгү хүннеринге чедир Чиңгис-хаан Чан-Чуньнуң сүмелерин үнелээр, дыңнаар чораан. Башкызы ынатпайн турда-ла, 1223 чылдың үш айда, аңнаашкынга киришкеш, Чиңгис-хаан аъттан ушкаш, берттинип, арааш, чоок кижилери, камгалал шерии-биле Кулан-баши (амгы Кыргызстанның девискээри) ховузунга чайлаан.

Сегип алгаш, Чиңгис-хаан аг-шерии-биле Онгон Даланкудук деп черге чедип келген. Аңаа ол бодунуң назы-харының, харык-шинээниң дугайында бир-ле дугаар хандыр боданып келгеш, оолдарын чыыры биле дарый элчилер ыткан. Чылдагааны — улуг хаан бодунуң бо өртемчейден «чоруур» үезиниң чоокшулаанын дүжүнге көргени чүве-дир. Келдирткен оолдары чыгып кээрге, өскелер чок, чажыт байдалга оларынга мындыг чагыг сөзүн берген: «Мээң изим истээр, соом салгаар оолдарым, билип алыңар! Дүмбей дүннүң оранынче «аъттаныр» үем чоокшулап олур! Мөңгө Көк Дээрниң, дээди чаяачының деткимчези-биле карак четпес делгем девискээрлерни силерге эжелеп, улуг күрүнү тургузуп бердим. Кайы-даа талазының ужу-кыдыыңга аъттангааш чедер дизиңерзе, чыл хире үе херек. Ам силерге чагыг сөзүм мындыг: дайзыннарны базындаа, эки эштериңерни көдүрүп-даа турар үеңерде, боттарыңар араңарда бир дөмей эптиг-демниг болуңар. Эмин эрттир тамчыкка алзып, эрге-чагыргадан караңар көзүлбестеп, дажаараваңар». Ындыг сөстөрни сөглээш, бодунуң орнунга хаан дүжүлгезинге үш дугаар оглу Өгедейни олуртканын чарлааш, мынча деп хаан уламчылаан: «Ажыл-херээңерже, албатыларыңарже далажыңар! А мен аал-коданымга “хая көрнүр” хөңнүм чогул, алдар атты эдерип, ону улай сүрүп чоруптайн. Моон соңгаар мээң чагыым, хоойлум өскерттинмес болур ужурлуг. Силерниң араңарда чаңгыс ортун оглум Чагатай чогул. Мээң сөстөримни дыңнаваанынга сылдаглааш, мээң чагыымны өскээр тайылбырлап, күрүнеге аас-дыл үндүрбезин көрүңер. Че, ам аал-ораныңарже чаныңар!». Мону сөглээш, Чиңгис-хаан нангястарның чуртунче аъттаныпкан.

Чиңгис-хаанның кадыының байдалы хүн келген тудум баксырап олурган. Сөөлгү хүннеринде бодун долганган эң чоок кижилеринге ол мынчаар чагып-тыр: «Мээң мөчээнимни кым-даа билбес ужурлуг. Хензиг-даа карак чажы төкпеңер, ы-сыы көргүспеңер, дайзын билип кааптып болур. Болчашкан хүнде таңгыттарның хааны албатылары-биле хоорайдан үнүп келирге, кижиге арттырбайн, кырып кааптар силер». Хаван чылының (1227 ч.) күстүң ортан айында Чиңгис-хаан үстүкү

оранче «аьттаныпкан». Аг-шерии таңгыттарны кырып каап-каш, хаанының мөчүзүн алгаш, чаныпканнар. Орукка таварышкан бүгү-ле амылыг чүвени кыра шаап чорааш, өгбелериниң чурту Бурган-Халдунга чедип келгеннер. Ук өндүр дагны долгандыр арга-арыг, ак-көк хемнер шыпкан. Ооң аргаларында тайджиуттар чурттап турарлар. Бир чыл эрткенде, улуг хаанны орнукушуткан черни долгандыр канчаар-даа аажок терең оьт-сиген, ыяш-даш үнүп, ол черни кижиге тывары берге апарган деп, персид төөгүчү Рашид ад-Дин бижээн. Сөөлзүредир улуг өгбениң чоогунга хеймер оглу Тулуй, ооң оолдары — Мөңге-хаан, Хубулай-хаан, Арык-Буга болгаш оларның ажы-төлү уйнуктары база «мөңге дыжын» чыргааннар. Чиңгис-хаанның мага-бодун шыгжаан ыдыктыг черни камгалап-карактаарын чүгле урянхайларның шериглеринге болгаш ызыгууртаннарынга дааскан турган.

Маңаа хамаарыштыр эртемденнерниң амдыгаа чедир харызын тып чадааны азы тодарадып шыдавааны белен эвес айтырыг — Чиңгис-хаанның бурун өгбө чуртунуң ылап-ла кайдаазы база мөчүй бээрге, ооң мага-бодун орнукушуткан чери. Чамдык моол болгаш кыдат эртемденнерниң бодалы-биле, ол чер төп Моолда, Орхон хемниң үстүкү девискээрлеринде. Сөөлгү чылдарда Чиңгис-хаанның ада-ызыгуурунун үнген чери — бурунгу урянхайларның чурттап чораан девискээринде дээн бодалдарны эртемденнер чугаалап турар. Чиңгис-хаанның ызыгуурунун үнген чериниң ады «Эргүне-Күн» дээр деп төөгү бижимелдеринде айыткан. Бодап көөрге, улуг хаанның эң баштайгы тоолчургу өгбелери Бөрте-Чино биле Гуа-Марал тотем аңнардан укталып тывылган дээн бодал бар болганда, «Эргүне-Күн» деп чер ады база-ла мифтер-биле харылзаалыг деп даап бодап болур. Ук тоолчургу чер адын бурунгу уйгур дылда «**эргүн**» 'өндүр дээди дүжүлге' база **күн** 'хүн' дээн уткалыг сөстөр-биле чоокшулаттырып тайылбырлап болур. Өскээр чугаалаарга, Эргүне-Күн дээрге «хүнээрэктээн дүжүлге» дээн уткалыг. «Моолдуң чажыт төөгүзү», Лувсан-Данзанның «Алдын допчу», Рашид ад-Динниң «Төөгү бижимелдери» дээш өске-даа бижимел тураскаалдар-

ны сайгарып көөр болза, Эргүне-Күн, Бурган-Халдун деп тоолчургу черлер алыс бурунгу үеде Тываның чөөн, соңгу-чөөн девискээрлеринде (Тожу ыйгылаажы, Өдүген сыны, Кунгуртуг, Өвүрнүң Чалааты, Бурганныг, Өргү даглары, Эрзин, Тес ол ынаар) база Моолдуң Көпсүхөл девискээри болгаш Байкалдың мурнуу-барыын талазы (тофаларның база Ока сойоттарының чурттап чорууру черлери) — бо черлерден черле ыравас деп бүзүрелдиги-биле даап бодап болур.

Чиңгис-хаанның адазы Есүгей-маадырның ук-ызыгууру «черлик татарларның» азы «арга-арыг чоннарының» бир улуг аймаа тайджиуттарның адыры болур **кыят** деп бөлүктөн үнген деп, үстүндө каксы айыткан бис. Тайджиуттар Чиңгис-хаанның алды ада ажилдыр улуг өгбөзи — Хабул-хаанның ортун оглу **Чаракэ-Лингумнун** үре-садызы болур деп, Рашид ад-Дин бодунуң чогаалында айыткан. Хабул-хаан үш оолдуг турган. Улуг оглу — Байсонкур. Чиңгис-хаанның ызыгууру оон үнген. Ортун оглу — Чаракэ-Лингум. Хеймери — Чаоджин. Тайджиуттар чеже-даа хан-төрөл болза, сөөлүндө барып, Чиңгис-хаанның өжээтен дайзыннары апаарлар. Талан-Балджиус деп черге тайджиуттарның хөй санныг шериин Чиңгис-хаан каржы-дошкуну-биле басып чок кылгаш, артып калган кезээн ангы черлерге тараткаш, ынчан чүгле оожургалды доктаадып алыр.

Тываларның төөгү, этнография, аас чогаалының шинчилекчилери сураглыг эртемденнер Л.П. Потапов, С.И. Вайнштейн, Л.В. Гребнев олар **тожу** (**точи**, **тоджа**) деп Тывада билдингир атты Чиңгис-хаан үезиниң **тайджиут** дээн бурун төрөл-аймааның адындан укталган деп чөптүг санап турарлар. Шынап-ла, **тайджиут** ~ **таджиут** деп хоочун этнонимниң дөзү **тайжи** ~ **тайджу** ~ **тоджу**, а [ут] дээрге бурунгу түрк-моол '**лар**' дээн уткалыг хөйүнүң санын илереткен кожумак деп чүве илден. **Тожу** деп чер-девискээр ады ооң бурунгу чурттакчыларының **тожу** (**точу** ~ **тоджу**) дээн адындан укталган болгаш, олар бурунгу үениң тайджиуттары база XVII в. орус документтерде демдеглеттинген **точигастар**-биле дорт харылзаалыг деп дыл эртемдени З.Б. Чадамба база санап турар. Тайджиут-

тар бастырган соонда, Чиңгистин талазынче кирген тожу маадырның ады **Чиргоадай**. Ол **Чеже** деп ат алып. Амгы үеде тожунуң чурттакчыларында **Чо(ъ)ргаадай** деп аттың бары солун. Эрткен чүс чылда Тывага кээп чораан аян-чорукчулар Г.Н. Потанин, Е.К. Яковлев Тожунуң девискээринге чурттап чораан төрөл-бөлүктөрнүн аразында **точжи ~ тоджи** деп сөөктөрнүн барын, харын-даа XIX в., орус документиленде демдеглеттинген Тожунуң эң улуг кол сумузунуң чурттакчыларын ниитизи-биле **тожу (тоджи)** деп адап турганын айытканнар.

XIX в. эгезинде Моол Алтайның чөөн чүгүндө Алтаин-Нур сынның аар-бээр ийлеринде девискээрлерге **Тоджи-Урянхай** деп аттыг кожуун база турган [История Тувы, 2001, с. 219]. Ук кожууннуң албатылары Тожу тываларының (орус төөгү документилеринде точи, точигастарның) бир кезии болур.

XVII чус чылдың орус төөгү документилеринде тожуларның составында **каратаргат, эжет, коёт** деп төрөл-бөлүктөр демдеглеттинген. Мында **коят (коёт)** деп этнонимни Чиңгисхаанның ада угу **кият (кыят)** деп төрөл-бөлүк ады-биле чоокшулаштырып болгу дег. XVIII в. тожуларның составында кирип турган дараазында төрөл-бөлүктөрни база немей адап болур: **точжи, хоик, ак-джоту база кара джоту, ак болгаш кара чоты**. Бо аттардан бисти сонуургадып турар төрөл-бөлүк ады — **джоту ~ чоду ~ чоты > чооду**. Чоодуларның алыс чурту — Тываның соңгу-чөөн, чөөн болгаш мурнуу чөөн девискээрлери. Амгы үеде чоодулар тываларның (тожуларның бир кезии) болур тофаларның, хакастарның, ока сойоттарының (бурятчаан тываларның), даргаттарның (моолчаан Көпсүхөл тывалары), уйгур-урянхайларның (Көпсүхөл тываларның ивижилер) составында кирип турарлар. Моолда Көпсүхөл тываларында ук этноним — **джогту, дзот** база дархаттарның составында — **дзот, зот зото** деп фонетиктиг вариантыларлыг таваржып турар. **Чооду (< чогду ~ чоты ~ дзот ~ зот)** деп этноним бурунгу үелерде-ле арга-арыг чоонаарыга хамааржып тываларның бир кезии турганы «Моолдуң чажыт төөгүзүндө» дараазында барымдаалардан билдинер:

Чиңгис-хааның улуг өгбези Бөрте-Чинонуң үре-салгалы болур он ада ажилдыр төрүттүнген уйнугу **Тороголчинниң** ийи оглу **Дува-Сохор** биле **Добун-Мерген** оларның үезинде Темүчинниң ук-ызыгуурунда бурун арга-арыг чоннарынга хамааржыр урянхай тыва аймактар-биле хан-төрөл харылзаазы көстүп кээр. Чүү дээрге **Дува-Сохор** бодунуң дунмазы **Добун-Мергенге Хори-тумат** чуртундан алды-киш аннаар чер былаажып бакташкаш, албатылары-биле **Төнгелик** хемниң унну-биле көжүп бар чораан хори-туматтың нояны **Хорилардай-мергенниң** чараш кызы **Алан-гуаны** кудалааш, өглөп каар. **Хоритуматтар** тываларның өгбелери болур аймактарга хамааржыр. **Алан-гуа** кыстың ады ийи сөстен тургустунган: тыва дылда **алын (~ арын) + кыдат гуа** ‘чечек; чараш, чаагай’ азы, өскээр чугаалаарга, «магалыг чараш, чаагай арынныг» дээн уткалыг. Алан-гуаның иези **Баргучин-гуа Кол-баргучжин-токумнуң** ээзи **Бархудай-мергенниң** уруу. **Баргучин** деп чер адын эртемденнер колдуунда Байкал чоогунуң **Баргузин** деп девискээр адынга дөмейлеп, ооң-биле холбап турарлар. Бодап көөрге, Өдүгөн сынының соңгу талазында Тожу ыйгылаажы, Бурятияның амгы Ока сойоттарының (бурятчаан тываларның) чурттап чоруур черлери база Көпсүхөлдүң соңгу чөөн болгаш барыын талалары биле Тываның Каа-Хем бажы Кунгуртуг ол ынчаар девискээрлерни **Баргучжин Токум** деп турган хевирлиг. С.А. Козинниң очулгазында черниң адын **Кол — баргучжин Токум** дээнинде чүве-ле бар. Мында **кол** деп баштайгы сөс тожуларның **кол** деп төрөл-бөлүү-биле черле харылзаалыг. **Хори-тумат** деп аймактың ады ийи кезектен тургустунган. Бирги кезээ — **хор**, ийигизи — **тумат**. **Хорилар** деп сөс дараазында кезектерден тургустунган: **хор** болгаш [-лар] деп хөйүнүң санын илереткен кожумак. Бурунгу кыдат төөгү материалдарында база төөгү чугааларда уйгурларны дыка хөй таварылгаларда **хор** деп адап турган. Чамдык эртемденнерниң бодалы-биле харын-даа **уйгур** деп этноним мынчаар тывылган: **ой + хор**. Ой дээрге моол дылда «арга-арыг» дээн сөс, **уйгур < ой + хор** — арга-арыг чурттуг **хор(лар)** дээн уткалыг. Моон алгаш көөрге, хори-туматтар бурунгу уйгурлардан ук-

талган-дыр. Амгы тываларның оюн дээр төрөл бөлүүнүң ады база-ла ой «арга-арыг» деп сөстөн укталган (оюн < ой + ин арга-арыг кижилери). Уйгурлар тыва чоннуң дылының болгаш этногенезиниң тургустунарынга улуг рольду ойнаанын төөгү болгаш тыва дылдың материалдары херечилеп турар. Тываларның составында ондарларны, иргиттерни, сарыгларларны уйгур уктуг деп эртемденнер санап турарлар. Оон аңгыда бурунгу Баргучжин-Токумнуң девискээринде азы Көпсүхөлдүң соңгу-чөөн талазында, амдыгаа чедир уйгур-урянахай деп адаттынар иви малдаан бөлүк тывалар чурттап чорууру солун. Уйгур-урянахайлар-биле кожа-хелбээ чурттаан моолчаан тывалар — кара даргаттар — тываларны ниитизи-биле уйгур уктуг база уйгур дылдыг улус дээри база бир барымдаа.

Бурунгу үеде хорлар (уйгурлар) көвей санныг чон чораанын төөгү материалдары бадыткап турар. Тыва дылда «бөлүк, чоок көвей кижилер» дээн уткалыг «хоор чон» деп сөс каттыжышкынының ук-дөзүндө «хор» деп этноним кирип турар. Оон аңгыда тыва дылда хоорай деп чүве ады база-ла хоор (хор) деп төрөл-бөлүк адынга өй ~ үй (амгы тыва дылда өг, алтай дылда үй) «чурттаар оран-сава» дээн уткалыг сөстүң немешкенинден тывылган деп болур хевирлиг. Амгы Тываның девискээринде бурунгу уйгур үези-биле (IX в.) холбаалыг дыка хөй археологтуг тураскаалдар артып калган. Оларга улуг эвес хоорайжыгаштар, камгалал шивээлер бузундулары, чевег базырыктар база чамдык даш көжээлерде руниктиг бижиктер хамааржыр. Уйгур үезинден бээр кадагалаттынып арткан Тывада эң шылгараңгай төөгү тураскаалынга тываларның өгбелериниң арттырганы Кунгуртугнуң Тере-Хөлдө ортулукта шивээзи хамааржыр.

1207 чылда Чингистиң улуг оглу Дзүчи аг-шериглиг келгеш, арга-арыг чоннарын чагырып алган деп «Моолдуң чажыт төөгүзүндө» бижээн. Ук чоннарның аразында тываларның өгбелери тубастар, туматтар, кыргыстар, төлөстер дээш өскелер-даа кирип турар. Туматтар моолдарга удур каш удаа тура халыжып, шыырак удурланганнар. Амгы үеде тывалар-

ның бир кезии болур эвээш санныг туматтар Төп болгаш Мурнуу-чөөн Тывада чурттап чоруурлар. Өгбелери туматтар дугайында дараазында чугааны Седи-Базыр кырган ачазындан 1949 чылда. Өвүрдө тумат уктуг Т.С. Сандан дыңнап бижээн:

Тыва улустуң төрөл-бөлүктөрүниң бирээзи туматтар шагшандан бээр Успа-Хөлдүң соңгу талазындан Тере-Хөл чедир девискээрге чурттап чорааннар. Ол үеде туматтарның баштыңы Артылдай уруу Хорлуу тозан чыл ажыр чурттап назылааш, албаты чонунга салгал дамчып келген мындыг чагыгларны чагаан дээр:

Ажай-буурул Ак-Тумат тайгадан Тере-Хөл чедир хүннээрек таладан байлак каспаңар, бо ыдыктыг черлер сарыг өртемчейниң күзүңгүзү болуп, мөңгөде артар ужурлуг.

Чуртуңарны өскелерге базым-даа хирени бербөңөр, өскелерниң базым-даа черин алыксаваңар! Оларның чуртун сонуурган, ынаар шуужуп турбаңар!

Алды чүзүн малыңардан кажан-даа адырылбаңар, тыва кижиниң сүзүү ында. Уранхайларның сүлдези болур чылгы малды кампаңар. Чалаалыг болгаш кежиктиг, кара-баштыг ак хоюңарның үрезин үспеңер. Өглеричер эжиктерин мурнуу-чөөн чүкче углай тип, өглеп чоруңар.

Добун-Мерген «бурганнаан» сөөлүндө, хори-тумат уктуг ооң кадайы Алан-гуа чааскаан арткаш, үш оол сурастап божуп алган: Буху-Хатаги, Бухучи-Салчжи болгаш Бодончар-Муңгак олар ол. Бо үш алышкының эң хеймери Бодончар акыларын эвилелдеп алгаш, Төнгелик хемниң кыдыынга доктаай берген Чжоржиуд омактыг урянахай тыва. — Ч. Д. бөлүк кижилерже халдааш, сааттыг херээжен кижичи олчалап алыр. Бодончар-биле чурттап бергеш, ол херээжен кижичи оол уруг божуп алыр. Чаа төрөөн оолду, хары уктуг дээш, Чажирадай деп адап каар. Чадараннарның өгбези ол оол болган. Чада (~джада, дзада) дээрге «өске», «хары» дээн уткалыг деп номда тайылбырлаан. Бурунгу уйгур дылда «йат» деп сөс ийи уткалыг: 1) хары, өске (кижи); 2) хары чер, кижичи чурту; Моолдуң Хомду болгаш Кыдаттың Алтай тываларында чат

деп сөс ол-ла уткалар-биле амдыгаа чедир ажыглаттынып турар. Чүгө дизе, ук сааттыг херээжен кижиде **дзад** (~ жада, **дзода**) омактыг урянхай кижиде болуп турар. Бурунгу моол дылда *хары*, *өске* деп утка-биле **дзад**, **зот** эвес **хари** деп сөстү ажыглап турганын айтып каалыңар. Чижээ: *Табун өңгө дөрбөн хари улус — беш өңнүг дөрт хары улус* [Шара Туджи, 1957, с. 178]. Чада (дзада) омактыг урянхай кижилерни тываларның кезии бурунгу **чооду** (~ **чоты**, **дзот**, **зот**) аймаа-биле чоокшулаштыр догааштыр бодап болур. «Мэнь-гу-юань-лю-тияо» (Кыскалаткан моол төөгү) деп кыдат номда мынча деп бижээн: *Император хостуг үелеринде Юань (моол) династиязынга хамааржыр Цивовэнь (Чодо) бөлүктүң төөгүзүн өөренип көргөш, дараазында түңнелди кылган. Юань төөгүзүндө императорнуң (Чиңгис-хаанның. — Ч. Д.) төрөл-бөлүүнүң ады Цивовэнь азы «Чодо» дээн. Ук атты Моол династиязының хууда төөгүзүндө (Биши) Бодунчар, а допчузунда Боржигитай деп айтып каан. Ук ызыгуурунда он ажыг моол аймактар Цивовэнь азы Чодо аймактан укталган, оларның өгбезиниң ады Бодончар азы Боржигит, оларның төрөл-бөлүүнүң ады Циоте* [Мэнь-чу-ю-му-цзи, 1895, с. 160]. Бо үзүндүде чугаалап турар «Чодо» аймак амгы тываларда **чооду** (~ **чоты**, **дзот**, **зот**) деп төрөл-бөлүк ады-биле алыс угундан харылзаалыг болурунун барымдаалары бар-дыр.

«Моолдуң чажыт төөгүзүндө», «Алдын допчуда» база өске-даа моол, кыдат, персид төөгү материалдарында бижип турарын ёзугаар, Чиңгис-хаанның ук-ызыгуурунга хан төрөл хамаарылгалыг, ооң эрге-чагырга дээш демиселинге үлүг-хуузун кирип, эжелелдеринге шериг күжү, ок-чепсээ-биле кара бажын, ханын, дерин харамнанмай, идепкейлиг киржип, тайбың үеде-даа, дайын-чаага-даа, ооң ал-бодун камгалаар, бердинген ыттары дег, үргүлчү кожа чораан болгаш, улуг хаан үстүкү оранче «аьттаньрга», ону орнукшуткан чевег-хөөрүн камгалап, кадагалаарын дааскан аймак-чон **урянхайлар** болур. Урянхайлар арга-арыг чоннарынга хамааржыр, оларның үнген чери Баргучжин-Токум.

Урянхай деп сөстүн тывылган угун ап көөр болза, ол этниктиг азы төрөл-бөлүк адындан эвес, а кижилерниң социал байдалын, ажыл-амыдыралын тодараткан уткалыг болуп турар. Эрги моол, төвүт дылдарны, тыва төөгүнү, ёзу-чаңчылдарны эки билир чораан хоочунувус Кыргыз Тадаевич Аракчааның 90 чылдарның эгезинде авторга чугаалааны-биле, моолдарның тываларны **урянхайлар** деп барган ужуру, тываларның демир-дес-биле холбажыр, дарганнаар ажылы-биле холбаалыында болуп турар. **Уран** дээрге «ус-шевер, билдилиг» база **хай** «хай-бачыттыг, хайлыг бак» дээн сөстөрдөн тывылган деп бир моол эртемден меңээ тайылбырлаан — деп, хоочун чугаалаан. Шынап-ла, тывалар азы урянхайлар бурун төөгүзүндөн-не ус-шевер, демир-дестен каасталга, ажыл-агый херекселдери кылып, узаныр, дарганнаар улус чораан. Темүчин чаш турда, Делүүн-Болдок деп черге ооң ада-иезинге Чжарчиудай деп урянхай тыва кижиде киши кезинден кылган чөргекти белекке бээр. Темүчин эр болуп өзүп, демиселин эгелеп турда, аңаа бараан болзун дээш, бичии оглу Челмени ол кырган эдертип келген деп, «Моолдуң чажыт төөгүзүндө» бижээн. Чогаалда Чжарчиудай ус-шевер дарган кижиде деп чүве билдинер, чүгө дизе ол дарганнарның хөрүүн чүктеп алган келир.

«Тываның улусчу уран-чүүлүнүн төөгүзү» деп номунда сурагылыг этнограф С.И. Вайнштейн мынчаар бижээн: «Дарган кижиниң ажыл-ижин тывалар шаг төөгүдөн-не онза хүндүлээр чорааннар. Ус-шевер дарганнар дугайында маадырлыг тоолдарда безин тускай одуруглар бар. Дарганның ажыл-ижиде илбилиг хуулгаазын караңгы күштер-биле харылзаалыг болгаш олар күзээр болза кончуг шыырак хамнарга безин алдыртпайн, олар-биле месилдежип, чижип шыдаар — деп, тывалар санап чорааннар» [Вайнштейн, 1974, с. 81]. Ниитизи-биле дарганнарны ак, кара хуулгаазын күштер-биле харылзаалыг кылдыр санап, бөдүүн кижилер олар-биле аас-дыл кылбас, сестир чораан деп, чоннуң бурун аас чогаалында база чугаалап турар. Ынчалза-даа **урянхай** деп сөстүн

тывылган угун ооң-биле холбап тайылбырлаары, колдуунда улусчу этимологияның бир вариантызы болур.

Урянхай азы **уранхай** деп сөстүң тургузуун көөр болзувуса, ол үстүнде айытканывыс ийи кезекке ылап-ла чииги-биле чарлы бээр: **уран + хай (кай)**. Ам бо ийи сөстүң азы формантыларның утказын тодарадырын шенеп көрээлиңер. Бурунгу түрк дылдың материалдарын шүүп көрүп тургаш, дараазында кылыг сөзү-биле — **ур-**, **ура-** ‘кагар, согар’ азы чүве ады **уран** ‘дайынчы кыйгы, пароль’, бир-ле болза **уруңу** ‘тук’ [Древнетюркский словарь, 1969, с. 614—615] деп сөстөр-биле **уранкай** деп этнонимнің дазылын холбап тайылбырлап болур бис. Чижээ, **урянхайлар** Чиңгис-хаанның шериинің бир өзек дайынчы кезээ болуп, тулчуушкун үезинде тугун киискиткеш, мурнунга ураалап, кыйгыржып чорааннар дээн уткалыг чугаалар бар-ла болгай. Ындыг-даа болза мындыг тайылбыр база бүзүрөнчиг эвес. Чүге дизе **урянхай (урянхат)** деп төрөл-бөлүк ады моол тергидээшкининиң диңмилиг улуг дайын-чаазынын, эжелелдериниң ырак мурнунда-ла турган деп чүве билдингир. Чижээ, Элегестен тывылган тываларның бурунгу өгбелеринге хамааржыр, орхон-енисейниң руниктиг алфавиди-биле бижиттинген сөзүглелдиг даш көжээде (VIII—IX вв.) мындыг одуруглар бар: *Уруңу күлүг Ток Бөгү... бэн эр...* [Малов, 1952, с. 26, 28] (*Уруңу хүлүк (маадыр) Ток Мөге... эр мен...*). Бо үзүндүде маадырның ады — **Ток Мөге**. **Мөге** деп кижиниң социал байдалын илереткен немелде атты бурунгу үеде чүгле күштүг, шыырак кижилерге эвес, аймак-бөлүк баштыңы мерген угаанныг кижилерге база тыпсыр турган. **Күлүк (хүлүк)** дээрге бурунгу түрк база тыва дылдарда маадыр дээн уткалыг сөс. Бо сөс амгы тыва дылда ажыглаттынмайн турар, ынчалза-даа маадырлыг тоолдарда бар. Чижээ: **Хан-Шилги аъттыг Хан-Хүлүк** (тоол маадырның ады). Сөзүглелдин эгезинде **уруңу** деп сөстү сураглыг тюрколог С.Е. Малов орус дылче очулдурарда улуг бергедээшкинге таварышканын «Түрктерниң енисей бижии» деп номунда айыткан. Чүге дизе ук сөске чоок **уруңу** «тук» дээн уткалыг база Будда шажынның уйгур дылда очулдурган «Ал-

тун йарук» (тываларда «Алдын-Херел») деп судурунда **орунут** (уруңут) «шериг, дайынчы кижиге» дээн уткалыг сөстөрниң бары-биле утказын шын тайылбырлаары белен эвес болган деп эртемден бижээн. В.В. Радлов **уруңу** деп сөстү хуу кижиге ады кылдыр берип турар. С.Е. Малов **уруңу** деп сөстү улуг чигзинишкин-биле ‘туктуг, тук чалаан’ (подзнаменное) кылдыр утказын очулдуруп тайылбырлаан. (*Тук чалаан ат сураглыг Ток-Мөге...* С.Е. Маловтуу-биле.) Тураскаалдың сөзүглелиниң ниити утказын бодап көөрге, көжээде бижикте **уруңу** деп термин **урянкай-уранкай** деп этноним-биле черле төрөл харылзаалыг болгу дег. Чүгле бурунгу түрк үезинде ук термин төрөл-бөлүк ады кылдыр ажыглаттынмайн, эр кижиниң азы маадырның эрестиг мөзү-шынарын илереткен уткалыг сөс турган хевирлиг. Амгы тыва дылда эргижирээн **ура** деп ат сөзү бар. Ол дараазында уткаларлыг: 1) кажар оп, арга-хорга, 2) уран-арга, 3) эрестиг алдыртпас өде халыыр чорук. **Уралыг кижиге** дээрге уран-аргалыг, кажар-оптуг, дөстүнмес, кайгал, эрестиг, шыдаар кижиге дээн уткалыг. **Уруңу** деп бурун сөстүң дазылы база маңаа чоок уткалыг турган. Ынчангаш **уранкай-урянхай** деп бурунгу үеде бээр арга-арыг чурттуг түрк уктуг тыва аймактарның ниити ады бооп билдинер термин эге үезинде дараазында уткалыг турган деп болур: **ура(н)** ‘оптуг, арга-мегелиг, дөстүнмес, эрестиг маадыр’, а **кай** деп кезээ, амгы тыва дылда бар **кайгал** деп демдек ады-биле дазылдаш, утказы чоокшулашкак. Амгы тыва дылда **кай** дээрге элдепсинген, чөгенген, чемелээн утка илереткен артыңчы, **кайга**: 1) элдепсинер, 2) дорт көөр (элээн үр үеде) база **кайгал**: 1) эрестиг, дидим, 2) доора утказы — мегечи, оорзумаар дээн уткалыг бо сөстөрниң дазылындан **уранхай** деп этнонимнің ийиги кезээ тывылганы чугаажок. Ооң-биле чергелештир, ук атты бурун тыва аймактарга азы төрөл-бөлүктерге кады-кожа чурттап чораан өске аймак-чоннар берген хевирлиг, өскээр чугаалаарга, ол социал-амыдыралчы мөзү-шынарны илереткен уткалыг терминни бурунгу үеде-ле турган **уруңу, ороңгут (уруңгут)** деп сөстөрниң дөзүңге немей чогааткаш ажыглай берген түңнелинде ооң тургузуу болгаш

утказы калбарып, чоорту өскерли берген деп болур. Сураглыг түрк эртемден Махмуд Кашгарский бодунуң словарында **кай** деп сөстү чон, түрк уктуг төрөл-бөлүк ады кылдыр киирген [Древнетюркский словарь, 1969, с. 406].

Шынап-ла, бурунгу үелерден бээр кыдат, моол, орус-даа төөгү документилеринде тываларны эрестиг, дайынчы мөзү-шынарлыг, угаангыр-тудунгур дээринден аңгыда, бүзүрел чок, дөстүнмес, оор-кайгал кылдыр көргүскени чажыт эвес. Чижээ, Чиңгистин алды түмен шерииниң дугайында чугаалап тургаш, урянхайларга хамаарыштыр XVII в. «Шара Туджи» дээр моол төөгү бижимелинде мынча дээн:

*...Элик, чээрен эди чиген,
Чолдак кулактыг тарбаганнарны аңнаан,
Оор дээрбечилерниң баштыңы болган
(Эрес, кайгал) түмен урянхай...*

[Шара Туджи, 1957, с. 159]

Чиңгис-хааның ада ызыгууру **киян** (**кият**) дээр аймактан, ие ызыгууру **куралас** деп аймактан үнген деп, персид төөгүчү Рашид ад-Дин бижээнин үстүндө чугаалаан бис. Чиңгис-хаанның кырган-адазы Бартан-маадыр дөрт оолдуг турган. Ийи дугаар оглу Нэкүн-Тайшиниң үре-салгалы **ойниргэн** (**оюн-иргин**) болган*. Чиңгис-хаанның үезинде олар тайджуттарга каттышкаш, арга-арыгже кире бергеннер деп, автор бижээн.

Бартан-маадырның улуг кадайы **Сунигул-Фуджин** баргуд уктуг. Баргуттарның чурту Баргучжин-Токумнуң мурнуу-чөөн кызыгаары. Солун чүве, **туматтар баргуттарның** бир адыры болур аймак деп, Рашид ад-Дин бижээн. А **урянкаттар** болза **кияннарның** бир төрөл-бөлүү деп автор номунда айыткан [Рашид ад-Дин, 1952, т. 1, кн. 2, с. 154]. Мынчап кээрге, Темүчинниң аныяк чылдарындан-на база улуг хаан апарган үезинде-даа **урянкайларны** төрөлзинип, чоок көөр, оларга бүзүрээр, оларга даяныр болгаш деткиир турганында ужур-ла бар.

* Бо этнонимнер амгы тываларда **оюн** база **иргит** (**иргин + т**) деп төрөл-бөлүк аттары-биле дүгжүп турар.

Рашид ад-Динниң айтып турары-биле ук үеде урянхайлар ийи кезекке чарлыр турганнар. Бирээзи — Чиңгис-хаанның аймаа кияннар-биле чаңгыс уктуг. Өске урянхайлар арга-арыг чоннарынга хамааржыр. Бурунгу үелерде-ле арга-арыг урянхайлары өске аймактар-биле холужуп калганнар деп, автор бижип турар. Арга-арыг урянхайларында **сулдус** деп аймак турган. Чиңгис-хаан аныяанда бодунуң ада угу тайджиуттар-биле демисежип турар үезинде, оларның хааны **Таргидай-Кирилтукка** туттургаш, мойнунга дөңгүлүг берге байдалга турда, сулдус омактыг **Сорган-Ширээ** деп кижини ону камгалап каар. Чиңгис-хаанга ынчан сулдус омактыг **Тайджу** дээр аттыг кырган кадай бараан болуп, бажын дырап берип турган. **Тайджу** дээр ат ук кырганның аймааның ады болур деп, Рашид ад-Дин айыткан. **Тайджу** дээрге амгы Тывада **тожу** деп этно-топонимге дөмейлежип турар. Бодап көөрге, XII—XIII чус чылдарда-ла, чамдык түрк дылдыг тыва төрөл-бөлүктөр моолдар-биле холужуп, дылын чидирип эгелээн болуп турар. Ынчалза-даа чамдыктары төрөөн дылын утпаан, ийи дылдыг турганын «Моолдуң чажыт төөгүзүндөн» көрүп болур бис. Чамдык таварылгаларда Рашид ад-Дин түрк болгаш моол аймактарны будап, салчай бээрин эртемденнер боттарының ажилдарында чаңгыс эвес удаа демдеглеп турарлар. Ында элдепсинер чүве чок. Чүге дизе Рашид ад-Динниң төрөөн чурту — Персия, ол Төп Азиядан ырак. Оон аңгыда Рашид ад-Дин чогаалында кирип турар барымдааларны, медээлерни араб, персид, кыдат, моол төөгү номнарындан база бүзүрелдиг кижилерниң дамчыыр аас чугааларындан алган деп чүве тодараттырган.

Чиңгис-хаанның өгбези **Добун-Мерген** бир-ле катап То-годог-Өндөр деп черге аңнап чорааш, аргага иви ээгизи-биле төш бажы шиштеп чип орган урянхай-тыва кижиге ужуражы бээр. Ол «**Ужа, төш, эш!**» (номда — **Шорулга, эш!**) дээрге, урянхай кижиниң ивиниң эдииниң хөй кезиин Добун-Мергенге берипкен деп, «...Чажыт төөгүдө» автор бижээн. Мында эртемденнерниң очулдуурап ужурун тыппайн, чаңгыс удаа эвес тайылбырлап турар сөзү — «**Шорулга**». Ындыг сөс

моол дылда чок. Оон аңгыда Добун-Мерген карачал бөдүүн урянхай кижини чүгө «эш» дээни база тывызык болуп турар (моол сөзүглелде — **нөхөр, шорулга**). «Широлга» деп сөстү тайылбырлаарын оралдашпайн (тыва аңчыларда «ужа!» дээр ужур бар-даа болза), «эш» дээни анаа эвес уткалыг дээрзин демдеглээлиңер. «Эш» деп сөзү-биле Добун-Мерген урянхай кижини төрөлзинип, чоок көргени ол-дур.

Чингис-хаанның үезинде эң сураглыг урянхай-тыва омактыг шериг баштыңчыларынга **Челме-үге** хамааржыр. **Үге** деп сөстүң утказын «турамык (кижи), дээрбечи, маадыр» дээн деп, Рашид ад-Дин тайылбырлап турар. Шынын ап көөрге, бо бурунгу турк дылдан үлегерлеп алган кижини адынга неме-жир «угаан» дээн уткалыг **өге** деп сөс болур. Сөстүң дазылы өг — «угаан, бодал» дээн. Тываның Бай-Булуңдан тывылган бурунгу тываларның өгбелериниң руниктиг бижик-биле бижээн даш көжээзинде (VII в.) Ынал-Өге деп шериг баштыңчызы кижини адынга бо сөс база демдеглеттинген [Древнетюркский словарь, 1969, с. 379]. **Челме-үге** Чингис-хаанның тос маадырының аразында эң улуг дужаалдыг үш шериг баштыңчыларының санынга кирип турган. Ооң улуг оглу **Есу-Бука-Тайши** — шеригниң солагай одуруунуң баштыңы, биче оглу **Есун-Бука-Тайши** — оң одуруунуң муң шерииниң баштыңы. Ол Чингис-хаанның хууда камгалакчыларының даргазы турган.

База бир урянхай-тыва омактыг сураглыг шериг баштыңчызы — **Сүбээдей-маадыр**. Ол аныяандан-на Чингис-хаан-биле кады-кожа чоруп, сөөлзүредир ооң уйнугу Батыйның чөөн болгаш барыын чурттарже чоруткан походтарының идеп-кейлиг киржикчизи болгаш шерииниң баштыңы турган. Сүбээдейниң улуг оглу **Көкечи** — оң одуругнуң муң шериг баштыңы, а биче оглу **Урянкатай** — Мөңгө-хаан үезинде шеригниң кол нояны. Караджан деп чуртту (Кыдатта) эжелээрде, ол моол шеригни баштап чораан. Кыдат төөгү бижимелдеринде ооң адын **У-лян-хэ-тай (Урянкатай)** деп айыткан. **Урянкатай** ол үеде улуг хүндүткелдиг кижини чораан деп төөгү номнарында бижип турар.

Чингис-хаанның шерииниң солагай одуруунуң муң шериг баштыңы, бурун тыва арга-арыг чурттуг **оин урянхайлардан** үнгөн **Удачи** деп кижини база турган деп төөгү бижимелдеринде айыткан. Оин урянхайлар **Удачиниң** үре-салгалы муң шерии-биле кады хоойлу (яса) база ёзу-чурум (йисун) ёзу-гаар Бурган-Халдун деп черде улуг хаанның «дыштанган черин» — чевээн камгалап, карактаар даалганы алганнар. Олар чаа-дайынга киришпес ужурлуг турганнар.

«Моолдун чажыт төөгүзүндө» база Рашид ад-Динниң «Төөгү бижимелдеринде» бижээни-биле көөрге, Чингис-хаанның болгаш ооң салгакчыларының хөй санныг шериг баштыңчылары болгаш дүк-түмөн аг-шерии колдуунда аңгы-аңгы моол болгаш түрк аймак-чоннардан тургустунган турган. Оларның иштинде эвээш эвес санныг бурунгу тыва аймактарга хамааржыр урянхай болгаш өске-даа төрөл-бөлүктөр бар. Улуг Моол империяның тургустунганынга, Чингис-хаанның эжелелдеринге оларның кирип чораан улуг үлүг-хуузун демдегле-зе чогуур. Янзы-бүрү девискээрлерни, күрүнелерни эжелеп, чагырып алган сөөлүндө, олар ук черге турумчуп, доктаап, чурум тудуп, тус черниң чону-биле кады-кожа чурттап чыдып каар таварылгалар хөй турган. Черле ынчаш, көшкүн чоннарның, оларның иштинде тыва төрөл-бөлүктөрниң шимченгир, чиик, улуг делгем девискээрлерге көжүп чораанын XVII в. орус төөгү бижимелдеринден көөр бис. Чижээ, Россия биле Кыдаттың аразында чардынган бир керээде мынча деп бижээн: «Урянхайлар (тивалар. — Ч. Д.) чаңгыс черге олурбас, тайга-таскыл, хову-шөл кезип, ырак-узак дивейн көжүп чоруп бээр, чамдыкта Россия империясында, бирде Моолдун девискээринче кире бээр, каяа доктаар болдур, анаа үндүрүүн төлөп бээр» [Бантыш-Каменский, 1882, с. 345]. Амгы үеде моолчуй берген тыва уктуг урянхайлар төп Моолда Селенге, Төп база Завхан, Ховд, Увс, Баян-Өлгий аймактарда база Соңгу-Барыын Кыдаттың Синьцзянь-Уйгур автономнуг районунуң Алтай можузунда чурттап чоруурлар. Ховд, Баян-Өлгий урянхайлары (сояннар, иргиттер, көк-мончактар) Кыдаттың тивалары төрөөн дылын чидирбээн, ам-даа хоочулажып (чугаалажып) чоруурлар.

Кыдаттың Минь династиязының эге чылдарында (1380 ч.) амгы Иштики Моолдуң девискээринде Хуань Шуй хемниң соңгу талазында **уряньхайларның** чурттап чоруур девискээринге шеригжиткен округту тургускан турган деп, кыдат эртемденнер Чжан-му биле Хэ-цю-тао олар «Мэнь-гу-ю-му-цзи» («Көшкүн моолдарның чурттап чоруур девискээриниң дугайында бижимелдер») деп номунда айытканнар. Ооң сөөлүндө үелерде ук аймактың девискээри моолдарны апарган деп ында бижээн. Ук номда Хун-у дүжүлгезиниң 22 дугаар чагыргазының эге чылдарында (1390 ч.) Да-Нинь деп черниң соңгу талазында чыдар **уряньхайларның** чурт-девискээринге база үш шериг округтары тургустунган деп бижээн: **До-янь, Тай-нинь** база **Фу-юй** [Мэнь-гу-ю-му-цзи, 1895, с. 196]. Уряньхайларның чурттап чоруур черлеринде **Тоба** дээр төрөл-бөлүк адының база **Тобо, Кара-Даг, Чото-Хара** дээн чижектиг черлер аттарының бары онза солун. Кыдаттың **Фу-юй** можузунда амгы үеде хөй эвес санныг **кыргыстар** база чурттап чоруурлар. XVIII в. эгезинде Джунгарлар Минусинск девискээринден аңаа чурттап чораан кыргыстарны күш-биле соңгу-барыын Моолче көжүргениниң дугайында төөгү документилери бар. Чамдык эртемденнер көжүрткен енисей кыргыстарының **Фу-юй** можузунда барганы ол деп санап турарлар. Чогум кыдат төөгү бижимелдеринден көөрге, XIII—XIV в. үезинде-ле амгы Иштики Моол биле Хей-лунь-цзянь (**Фу-юй**) девискээринге **Усухань, Ханас, Цилицзись (кыргыс)** деп төрөл-бөлүк аймактар чурттап турган болуп турар.

Номда Иштики Моолда моолдардан алызындан ылгалдыг **карциннер (корциннер)** деп төрөл-бөлүк болгаш оларның аймааның дугайында база медээлер бар. «Си-чжай-оу-дэ» деп кыдат төөгү номунда **карциннерни** автор **уряньхай цзирмоттардыр** деп санап турар. Бодап көөрге, **карцинь (корцин)** деп этноним тыва дылда **кара чон** азы **хоор чон** деп сөстөр-биле холбаалыг бооп бир чадавас.

XII—XIII чус чылдарда түрк дылдыг бурун уряньхай-тыва аймактар, оларның иштинде сартыылдар, уйгур уктуг туматтар Баргучжин-Токумнуң соңгу чүгүндө чурттаан тунгус чон-

нар — эвенкилер, эвеннер-биле база холушканнар [Туголюков, 1980, с. 336—337].

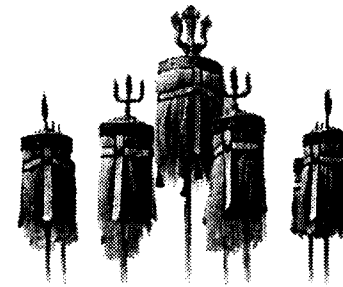
Калмык эртемденнерниң тодаратканы-биле алырга, революция мурнундагы калмыктарның торгут, дөрбет болгаш хошут аймактарында база дон, урал, терск болгаш оренбург калмыктарының составында дыка хөй тыва уктуг төрөл-бөлүктөр бар болуп турар. Оларга онгат, тубас (туба—тыва), уряньхус (уряньхай), зот (чот—чоот—чооду), тодчи (тоджу), миңгат деп төрөл-бөлүктөр хамааржыр [Авляев, 1980, с. 361—364].

Ниитизи-биле, Чиңгис-хаанның үезинде база ооң сөөлүндө-даа чүс чылдарда, улуг болуушкуннарга болгаш улуг чалгыгга алзып, арат түмөнниң улуг көжүнүң девиин база янзы-бүрү чылдагааннар-биле өскөн төрөөн черлеринден ырап, быдарап тараан чоннарга бурун тыва уктуг төрөл-бөлүктөр база хамааржыр-дыр. Бо айтырыгны болур чогууру-биле хандыр өөренири негеттинип келген.

*Чүргүй-оол Доржу,
филология эртемнериниң кандидады*

БИРГИ ЭГЕ

ТЕМҮЧИННИҢ УК-ЫЗЫГУУРУ БОЛГАШ БИЧИИ ЧОРААН ҮЕЗИ

1. Чингис-хаанның Үстүкү Дээрден чаяттынып төрүттүнген өгбези Бөрте-Чино кадайы Гуа-Марал-биле¹ кады теңгис далайны² кешкеш, Онон хемнің бажы Бурган-Халдун³ дагны ээлей чурттап чорда, оларның өг-бүлезинге Бады-Сагаан⁴ дээр оол төрүттүнген.

2. Бады-Сагаанның оглу — Тамача, Тамачаның оглу — Хоричар-мерген, Хоричар-мергеннің оглу — Уужум-Буурул, Уужум-Буурулдуң оглу — Саль-Хачу, Саль-Хачунуң оглу — Ихнүден, Ихнүденнің оглу — Шинсочу, Шинсочунуң оглу — Харчу.

3. Харчунуң оглу Боржигидай-мерген⁵ боор. Боржигидай-мергеннің кадайы — Монголчин-гуа⁶. Оон төрүттүнген оглу Торголчин-бай. Торголчин-байның кадайы — Борогчин-гуа. Олар Боралдайсуялби дээр аныяк чалчалыг, доруг, бора ийи аъттыг чорааннар. Торголчин-байның оолдары Дува-Сохор⁷ биле Добу-мерген чүве-дир.

4. Дува-Сохор хавааның ортузунда чаңгыс караа-биле үш көш дурту черни⁸ көрүптер турган иргин.

5. Бир-ле хүн Дува-Сохор дунмазы Добу-мерген-биле кады Бурган-Халдун даанче үнүпкен. Бурган-Халдуннуң кырындан Дува-Сохор харап көөрге, Төнгелек хемчигешти куду бөлүк кижилер көжүп бадып органнар.

6. Дува-Сохор тура: «Дуу ол көшкен кижилернің аразында үгектиг терге иштинде бир чараш кыс олур. Кижиге барбаан болза, сеңээ кадай кылдыр айтырып берейн, дунмам!» —

деп, ону барып көрзүн дээш, дунмазы Добу-мергенни чорудупкан.

7. Көжүп бар чыдар улуска Добу-мерген чеде бергеш, кысты көөрге, шынап-ла, дыка чараш болгаш ашакка барбаан болуп-тур. Адын Алан-гуа дээр болган.

8. Бо кыс хори-туматтарның нояны Хорилардай-мергенниң⁹ кадайы Баргучин-гуадан¹⁰ хори-туматтың (хори-буряттарның) чурту Арык-Суг деп черге төрүттүнген. Ооң иези Баргучин-гуа талыгырда Баргужин-Төгүмнүн ээзи Баргудай-мергенниң уруу чүве-дир. Ол бөлүк кижилер — Хорилардай-мергенниң улузу боор.

9. Хори-туматтар черинге киш, диң чергелиг өлүк аңнарны өлүрерин хоруп каарга, Хорилардай-мерген оларның биле бакташкаш, чарлып, хорилар омактың [өгбези] болуп, Бурган-Халдун дааның аң-меңи көвей деп дыңнааш, Бурган-Халдуннун ээзи, Бурган тургускан урянхай Шинчи-Баян биле¹¹ ужуражып дужар дээш, көжүп келген иргин. Хори-туматтың нояны Хорилардай-мергенниң Арык-Сугга төрүттүнген уруу Алан-гуаны дилеп, Добу-мергенге кадай кылдыр ап бергени мынчаар болган чүве-дир.

10. Алан-гуа Добу-мергенге баргаш, Бүгүнүтей биле Белгүнүтей деп ийи оол божаан.

11. Акызы Дува-Сохор дөрт оолдарлыг турган. Дува-Сохор чок апаарга, ооң оолдары Добу-мергенни акызы деп тоовайн, дорамчылап, чарлып көшкеш, дөрбет омактың¹² [өгбези] болу бергеннер.

12. Бир-ле хүн Добу-мерген Тогоцог-Өндүр кырынче аңнаары-биле үнүп келген. Арга иштинге үш харлыг сыын адып алган бир урянхай кижиге ээгилер биле төш бажын шиштеп чиир деп турда, таваржып келгеш:

13. «Шорулга, эш!»¹³ — дээрге, ол кижиге сыынның өкпечүррэн, бажын база кежин бодунга арттырып алгаш, өскезин Добу-мергенге берипкен.

14. Добу-мерген сыын эьдин дергилеп алгаш бар чорда, оглун чедип алган бир ядыы кижиге орукка таваржы берген.

15. «Чүү кижиге сен?» — деп Добу-мерген айтырарга, ол: «Мени Малик дээр, баяттарның кижизи мен. Аштап-түрөп чор мен. Аның эьдинден меңээ берип көр. Ол дээш, сеңээ бо оглумну берейн» — дээрге,

16. Добу-мерген чөпшээрэжи, ол кижиге сыынның бир будун бергеш, оолду өөнче чалча кылдыр эдэртип алгаш барган.

17. Ынчап тура, Добу-мерген чок апарган. Ооң кадайы Алан-гуа дулгуяк арткан хирезинде, Буга-Хатаги, Бугату-Салжи болгаш Бодончар¹⁴-Муңгак деп үш оолду божуп алган.

18. Добу-мерген дириг чорда төрүттүнген Белгүнүтей биле Бүгүнүтей дээр оолдары бир хүн авазы Алан-гуа чок турда: «Чоок төреливис болур эр кижилер чок турда-ла, ававыс дулгуяк хирезинде үш оолду божуп алды. Өгдө чүгле баят омактыг Малик чалчавыс бар-дыр. Бо үш оол ооң оолдары боор» — дижи, дуокаа чугаалажып турарын Алан-гуа биллип кааш,

19. Чазын бир-ле хүн хөңмелеп каан хой эьдин хайындыргаш, Белгүнүтей, Бүгүнүтей, Буга-Хатаги, Бугату-Салжи болгаш Бодончар-Муңгак деп беш оолдарын чөмгерип, оларын кожа олуртуп алгаш, кижиге бүрүзүнге-ле бир-бир шывык (согун азы чинге будук) тудускаш: «Сыгыңар!» — дээрге, олар дыка белен сыга каапканнар. Беш шывыкты¹⁵ бөле баглааш: «Сыгыңар!» — дээш бээрге, бежелээ ээлчештир сыгар деп оралдашса-даа, күш четпээннер.

20. Ынчан Алан-гуа иези оларга: «Белгүнүтей биле Бүгүнүтей, силер иелээ мээң бо үш оолдарымны канчап божуп алганымны, оларны кымның оолдары ирги дижи, чигзинип чугаалажып чоруп турар-дыр силер. Силерниң ынчап турарыңар-даа шын.

21. Ынчалза-даа силер чүвениң ужурун билбес-тир силер ийин. Дүнениң-не ак-сарыг кижиге өгнүң дүндүүндөн херелденип кирип келгеш, иштимни суйбай бээрге, ооң херелдери менче сиңе бээр турду¹⁶. Ол кижиге куш даң бажында сарыг ыт дег¹⁷ огланмышаан, үнүп чоруптар турду. Канчап-ла хей чүве чугаалажыр улус боор силер. Мону ап көөр болза, бо дээрге Дээр оолдары-дыр. Кара баштыг анаа кижилер-биле оларны канчап дөмейлээр чүвел. Олар хамыктың хааннары болу бээр шагда, карачал кижилер ынчан ужурун билип алырлар» — дээш,

22. Алан-гуа беш оолдарын чагып-сургаан: «Силер бе-жээлээн чаңгыс мээң хырнымдан үнген эвес силер бе? Бир эвес чаңгыс-чаңгыс кылдыр чарлып, аңгы чоруур болзунарза, демги чаңгыс-чаңгыс шывык дег, улустарга белен тиилеттирип алыр силер. Эвиңер, күжүңер каттыштырып алгаш, демниг чоруур болзунарза, бо бөле шарып каан беш шывык дег быжыг, кымга-даа тиилеттирбес болур силер». Ынчап тура, Алан-гуа иези чок апарган.

23. Иези Алан-гуа чок апаарга, мал-маганын Белгүнүтей, Бүгүнүтей, Буга-Хатаги болгаш Бугату-Салжи алышкылар аразында үлежип алгаш, дунмазы Бодончар-Муңгакты багай, угааны хирелиг кижиге дээш, төрөл санынче киириштирбейн, ооң үлүүн бербээн иргин.

24. Бодончар тура: «Төрөл кылдыр санаттырбайн турар болганымда, мен маңа чүнү канчаар деп мен. Өлзе — өлгейле, чурттаза — чурттаай-ла мен» — дээш, чарны чаарлыг, содугур кудуруктуг бора аьдын мунгаш, Онон хемни куду алзы бадыпкан. Балчы-Аралы деп черге сизген чадыр тудуп алгаш, чурттагый берген.

25. Ынчап тура бора-хартыганың кара-кара куштарны тудуп чип турарын көрүп кааш, чарны чаарлыг, содугур бора аьдының хылындан дузак кылып алгаш, ол бора-хартыганы тудуп алган.

26. Бодончар чиир чүү-даа чогуңдан, бөрүнүң кызааже чыгап алган аңын кедеп, чазы-биле адып чип азы чок-ла болза, бөрүнүң ара каапкан сегин чип, борастанып, ишти-хырнын тоттуруп, хартыгазын азырап чорда, бир чыл эрте берген.

27. Час дүжүп, өдүрөктер чанып келир үеде соодуп алган хартыгазы-биле эңме-тикчок өдүрөктер, кастар тудуп алгаш, чип төтпейн,

Будук санай
Буттар азып,
Төжек санай
Дөрт-беш куштар салып

турда, олары чыдып, баксыраарыңга чеде берген.

28. Шыргай аргалыг дагның сиртинден Төнгелек хемчигешти куду бир бөлүк кижилер көжүп бадып келген. Бодончар хартыгазын салыпкаш, хүннүң-не оларга барып, хымыс дилеп ижип, дүне када кээп сизген чадырыңга хонуп алып апарган.

29. Ол улус Бодончардан хартыгазын дилээрге, бербээн. Олар-даа Бодончарны кым сен, чүү кижиге сен деп айтырбааннар, Бодончар-даа оларны чүү улус силер деп айтырбайн чоруп турган.

30. Ынчап чоруй акызы Буга-Хатаги дунмазы Бодончар-Муңгакты Онон хемни куду баткан чүве деп, соондан сүрүп чорааш, Төнгелек хемчигеште чурттап турар улустан шак-ла ындыг аьттыг, ындыг кижиге бо чоокка көзүлдү бе деп айтырып сураглаарга,

31. Олар: «Биске хүннүң-не бир кижиге хымыс ижип кээп турар чүве. Ол кижиге-даа, ооң аьды-даа сээң сураглап чорууруң кижиге биле аьдыңга дөмей-ле чүве-дир. Бир хартыгалыг кижиге чүве. Ооң кайда хонуп чоруп турарын билбес бис. Соңгу-барыын чүктен хат хадыырга-ла, хартыгазының тутканы өдүрөктер биле кастарының чүглери хар дег бурулап келир

чүве. Ам ооң келир өйү чоокшулады. Бодавыже, ооң өө моон ырак эвес хире. Бичии манавыт» — деп-тир.

32. Удаваанда Төнгелек хемни өрү бир-ле кижичортуп келзе-ле — Бодончар болган. Дуңмазын Буга-Хатаги танып кааш, Онон хемни өрү эдертип алгаш, чаныпкан.

33. Бодончар акызы Буга-Хатагиниң соондан челзип ора: «Акый, аа акый! Боттуң башты, тоннуң моюндуруктуу экидир ийин»¹⁸ — дээрге, акызы ону херекке албаан.

34. Бодончар ол сөстөрүн катаптаарга-даа, акызы харылаваан. Үш дугаарында чугаалаарга, акызы тургаш: «Сен чүге-ле ол сөстөрүни катап-катап чугаалап турарың ол?» — деп айтырган.

35. Бодончар: «Ам чаагы Төнгелек хемчигеште кижилер шупту ээ чок, улуг-бичези-даа, эки-багы-даа, баш-дуюу-даа шупту бир дөмей, дең-дески улус-тур. Шак мындыг кошкак кижилерни бис эжелеп алылы» — дээн.

36. Акызы тура: «Чаа, бир эвес ындыг чүве болза, өөвүске баргаш, ха-дуңмаларывыс-биле сүмелешкеш, эжелеп алырдыр» — дээн.

37. Аалынга чедип келгеш, акы-дуңмалары-биле чугаалажып сүмелешкеш, аьттаныпканнар. Бажынга хайгыыл кылдыр Бодончарны чорудупкан.

38. Бодончар бажынга чоруп олура, адаа аартай берген сааттыг бир кадай кижиге таваржы бергеш: «Чүү кижисен?» — деп айтырарга, ол: «Мен чарчиуд-аданхан урянхайның кижизи мен» — деп-тир.

39. Алышкылар бежелээн оларже халдааыш, мал-маганын олчалап ап, кижичонун чалчалар кылдыр эжелеп алганнар.

40. Демги сааттыг кадай Бодончарга келгеш, оол божуп алган. Оозун хары уктуг оол дээш, Чажирадай деп адап каан. Ол оол чадараннарның өгбези болган. Чажирадайның оглун Тугудай дээр. Тугудайның оглу — Бури-Булчиру. Бури-Булчи-

рунуң оглу — Кара-Хадаан, Кара-Хадаанның оглу Чамуха чүве иргин. Чадаран* омактыглар олар болганнар.

41. Ол кадай Бодончардан база бир оол божуурга, хинин кескен кадайның оглу кылдыр Баарьдай деп адап каан. Баариннерниң өгбези ол болган. Баарьдайның оглу — Чүткел-мөгө. Чүткел-мөгениң кадайлары хөй болгаш ооң оолдары туман** дег энме-тикчок, ынчангаш оларны манан-баарин омактыглар дээр апарган.

42. Белгүнүтейден — белгүнүд, Бүгүнүтейден — бүгүнүд, Буга-Хатагиден — хатагин, Бугату-Салжиден — салжиуд, Бодончардан — боржигин омактыглар үнген.

43. Бодончарның баштайгы кадайындан төрүттүнген оглун Барим-Ширату-Хабичу дээр. Хабичу-маадырның иезиниң өнчүзүнге келген кысты база Бодончар кадай кылдыр алгаш, оон бир оол төрүттүнерге, аңаа Чаурьтай деп ат берген. Бодончар дириг чорааш-ла, оглу Чаурьтайны өргүл кылыр ёзулалга¹⁹ киржир эргелиг болдурган.

44. Бодончар чок апаарга, ооң өөнге үргүлчү аданхан урянхай кижичортуп турган. Чаурьтай ооң оглу-дур дишкеш, ону өргүл кылыр ёзулалдан сывырыпкан. Ол чеүредтерниң өгбези болган.

45. Хабичу-маадырның оглу — Менен-Тудун. Менен-Тудунуң оолдары — Хачы-Хүлүк, Хачын, Хачу, Хачула, Каралдай, Хачуун, Начын-маадыр чеди алышкы болур.

46. Хачы-Хүлүктүң оглу — Хайду. Ол Намулун иеден төрүттүнген. Хачынның оглу Ноңгидай деп аттыг. Ноян дег аажы-чаңныг боорга, ноңхон омактың [өгбези] болган. Хачунуң оглу Баруладай улуг шыырак мага-боттуг, аьш-чемге тотпас, хоптак кижичораан. Барулас омактыглар оон үнген. Хачуланың оолдары база-ла аьш-чемге хоптак болганы-биле

* «Чада» дээрге «өске, хары» дээн уткалыг сөс. Бо болгаш дараазында (*)-биле демдеглээн тайылбырлар Ц. Дамдинсүрэнни болур.

** Туман — моол. манан.

Улуг-Барула, Биче-Барула деп шола аттарлыг. Сөөлүндө Эртемниг-Барула, Тодойн-Барула баштаан барулас омактыг болганнар. Хачууннуң оглун Адархидай дээр. Ха-дунмаларының аразынга хедер, дедир аажы-чаңныг болганындан адархин* омактыг болган. Начын-маадырның оолдары Уруудай биле Маңгуудай урууд, маңгууд омактыглар болганнар. Начын-маадырның баштайгы кадайындан төрүттүнген оолдары дээрге Шижуудай биле Доголдай.

47. Хайдунуң оолдары — Байшинхор-Дошкун, Чирхай-Лянхуа болгаш Чаужин-Ортагай. Байшинхор-Дошкуннуң оглу Түмбиней-чечен²⁰. Чирхай-Лянхуаның оглу Сеңгин-Билге амбагайтан-тайчууд омактың [өгбези] болган. Чирхай-Лянхуа чеңгезин кадай кылып алган соонда, ол бир оол божаан. Ону Бесүдей деп адап каан. Бесүд омактыглар ол болган. Чаужин-Ортагай алды оолдарлыг. Оларның аттары — Оронар, Хоңготан, Арулад, Сөнүт, Хабтургас, Кенигес. Олар шак-ла ыңдыг аттыг омактыг апарганнар.

48. Түмбиней-чеченниң оолдары — Хабул-хаан биле Семсечүле. Семсечүлениң оглу — Бүлтөчү-маадыр. Хабул-хаанның чеди оолдарының аттары: Охинбаргак, Бартан-маадыр, Кутугту-Монхор, Хотала-хаан, Кулан, Хадаан, Тодойн-отчигин.

49. Охинбаргактың оглу Кутугту-Чүрхи. Кутугту-Чүрхиниң оолдары Сече-беги²¹ биле Тайчу. Олар чүрхи омактыг болганнар.

50. Бартан-маадырның оолдары — Меңгитү-Киан²², Негиин-тажы, Есүгей-маадыр²³, Дарыдай-отчигин бо дөрт. Кутугту-Монхорнуң оглу — Бүри-мөге. Онон хемниң аргазынга дой кылып турар үеде Белгүтейниң [Чингистин дунмазы] эктин үзе каккан кижиге бо.

51. Хотала-хаанның үш оолдары дээрге Дзочу, Хирмау болгаш Алтан. Кулан-маадырның оглу — Улуг-Чэерен. [Улуг-

Чэеренниң кулдары] Бадай биле Кишлиг [Чингис-хаанның үезинде] даргадтарның нояннары апарганнар. Хадаан биле Тодойннуң ажы-төлү чок.

52. Хамык Моолду Хабул-хаан²⁴ чагырып турган. Хабул-хаан чеди оолдарлыг турбуже, Сеңгин-Билгениң оглу Амбагайны²⁵ Хамык Моолдуң хааны болзун деп айыткан иргин.

53. Буйур биле Хөлөн деп ийи хөлдү тудуштур агып чыдар Оршуун хемге айргууд, буйргууд дээр омактарлыг татар аймактар чурттап чораан. Оларга Амбагай-хаан уруун бээр дээш, боду барып чедирип чорааш, татарларга туттуруп алган. Татарлар Амбагай-хаанны Кыдаттың Алдын-хаанынга²⁶ чедире бергеннер. Бесүд омактыг Балхачини шапкынчы кылгаш, Амбагай-хаан мынчаар сөглеткен: «Хабул-хаанның чеди оолдарының ортуну Хоталага база мээң он оолдарымның ортуну Хадаан-тажыга барып сөгле. Хамыктың хааны улустуң ээзи хирезинде, уруун боду үдеп чедирер деп чүве мээң-биле доктаап болзун, моон соңгаар ыңчаар кылырын соксадыңар! Мен татар аймакка туттуруп алдым. Беш эргээннерниң дыргактары элегиже, он салаанар төнгүжеге, мээң өжээнимни негеп кээр силер».

54. Ол үеде Есүгей-маадыр куш аңнап чорааш, олхонуд аймактан кадай ап алгаш, чанып олурган меркит Их-Чиледү дээрзинге таваржы берген. Харап көөрге, ооң кадайы дендии чараш кадын болуп-тур. Есүгей-маадыр өөнге халдып келгеш, акызы Негиин-тажы биле дунмазы Дарыдай-отчигинни эдертип алгаш, Их-Чиледү сүрүп чеде бээрге,

55. Ол кортканындан чүгүрүк хоор аьдын мунупкаш, дезе берген. Ооң соондан үжелээ сүрүп, халдып чеде бээрге, ол улам-на дезип, бир ужукту дескинип чоруй, тергезинге дедир халдып келирге, Өөлүн²⁷-үжин*: «Ол үш кижиниң ужурун билдин бе? Оларның арын-шырайы сезинчиг-дир. Сээң тыныңга хора чедирип болур хире. Дириг-ле артсыңза, кадай

* Адар (моол.) — хедер.

* Үжин (кыд. *фучжин*) — кадын.

тып алыры берге эвес, үгек санай кыстар бар. Терге санай кадыннар бар. [Мен дег шырайлыг кадын тыпты бээр. — А. д.] Мени сакты бээр болзуңза, катап алган кадайыңны мээң адым-биле адап алыр сен. Ам амы-тының аргастанып көр. Мээң чыдымны чыттап чор» — дээш, кедип чораан хөйлөңин уштуп берген. Их-Чиледү ол хөйлөңни аът кырындан доңгайып ап алыры билек, демги үш кижиге ужукту долганып үнүп келгеш, ызырты сүрүп чоокшулап олурган. Чиледү чүгүрүк хоор адының саарынче каккаш, далаш-биле Онон хемни өрү алзы дезипкен.

56. Үжелээн ооң соондан сүрбүшаан, чеди артты ажалдыр сывыртааш, Өэлүн кадыны олчалап алганнар. Есүгей-маадыр ооң адының дынындан чедип алган, Негиин-тажы бажында, ооң-биле кожа дуңмазы Дарыдай-отчигин [теве сүрүп алган. — А. д.] чораан. Ынчан Өэлүн кадын: «Мээң ашаам Чиледү

Сериин хатка
Селбер чажын киискидип,
Черниң черинге
Чеже аштап-түрээр болду?

Мен ам ийи чажымны арты-мурнумче халайтыпкаш²⁸, канчап-ла чоруур ирги мен?» — деп Онон хемни чалгыдыр, арга-ыяшты саглаңадыр ыткыр үн-биле ыглап-сыктап чоруп бээрге, Дарыдай-отчигин:

«Куспактаныр ынак эриң
Куду артты ажа берди.
Ыглап, сактыр ынак эриң
Ырап, хөй хемни кеже берди.
Ишкиртинип ыглаарыңга,
Ийинге кээп, сени көрбөс.
Эреп-харап дилээринге,
Эрткен оруу тывылбас.
[Үш хемни кеже берген,
Үш артты ажа берген.

Көөрүңге-даа истери чок,
Хараарыңга барааны чок,
Кыйгы-ыыңны дыңналас-даа. — Ч. н.]
Ыглавайн көр» — деп көгүдүп дилээн.

Шак мынчаар Өэлүн-үжинни Есүгей-маадыр өөңгө эккеп, кадай кылып алган чүве-дир.

57. Амбагай-хаан туттуруп алгаш, Хадаан биле Хоталаның кайы бирээзин хаан кылып деп айыткан болганда, хамык моол тажылар Онон хемниң оргулаажы Хоргунак-Шынаа дээр черге чыгып чугаалашкаш, Хоталаны хаан ширээзинге олуртканнар. Моолдар дой-самга ынак болгай. Хоталаны хаан кылдыр олурткаш, Хоргунак-Шынааның саглагар ыяжының адаанга ээги черин тазартыр, дискек черин үлдүрөди тепсенип дойлааннар.

58. Хотала хаан апаргаш, Хадаан-тажы-биле иелээн татарлардан өжөөн алыр дээш, айттаныпканнар. Татарларның Хотан-Барак болгаш Чали-Буга-биле он үш удаа чаалашса-даа, Амбагай-хаанның өжөөнин эки-ле негеп ап шыдавааннар.

59. Ол үеде Есүгей-маадыр Темүчин-Өге, Хори-Бугага баштаткан татарларны тудуп эккелген үеде сааттыг турган Өэлүн-үжин Делүүн-Болдок²⁹ деп черге Чиңгис-хаанны божуп алган. Чиңгис оң холунга кажык хире дес хан адыштап алган төрүттүнгөн³⁰. Татарларның Темүчин-Өгезин тудуп эккелген үезинде төрүттүнгени дээш, оглунга Темүчин³¹ деп атты берген.

60. Есүгей-маадырның кадыны Өэлүнден Темүчин, Хасар³², Хачуун, Темүге дээр дөрт оол болгаш Темүлүн дээр бир кыс уруг төрүттүнгөн. [Есүгей-маадырның өске кадайы Сочигелден Бектер биле Белгүтей төрүттүнгөн. — А. д.]. Темүчин тос харлап турда, Дзочу-Хасар чеди, Хачуун-Алчы беш, Темүге-отчигин* үш харлыг, Темүлүн кавайлыг турган.

* Отчигин (моол. *отгон* — хеймер). Хеймер кижиге өгнүң ожуун ээлеп, одаан кыпсыр ээзи болур.

61. Темүчин тос харлыг турда, Есүгей-маадыр Өэлүннүн төрелдери олхонудтардан, оглунуң даайларындан кыс дилеп бээри-биле³³, Темүчинни эдерттип алгаш, чорупкан. Орук ара Сегцер, Чихургу дээр черлерниң аразынга хонгирадтарның Дай-чечен-биле ужуражы берген.

62. Дай-чечен: «Есүгей куда, кайы чедер деп чор силер?» — деп айтырарга, Есүгей-маадыр: «Оглумнуң даайлары олхонудтардан кыс дилеп алыр дээш бар чор бис» — дептир. Дай-чечен: «Оглуң-даа окпан-чикпен, караанда оттуг, арнында херелдиг оол-дур.

63. Есүгей куда, бо дүне мен бир дүш дүжедим. Ак хартыга куш ай биле хүннү теп алган ужуп келгеш, мээң холум орта хонупту. Ай биле хүннү бис караавыс-биле көөр-ле болгай бис. Ынчаарга ай, хүннү хартыга теп алгаш, мээң холумга хонупканы кара кайгамчык. Кандыг кончуг эки чүвеге таваржыр ирги мен деп, өске-даа улуска чугаалап турдум. Ам кээп оглуңну эдерттип алгаш келгениң, бо мээң дүжүмнүң тайылбыры болду, Есүгей куда. Кандыг кончуг дүш боор! Силерниң киат аймактың сүлдези келгеш, дүш таварыштыр медээ берип турганы ол-дур.

64. Бистиң хонгирадтар кайы шагдан бээр өскелерниң чуртун-даа, чолун-даа хунаажып, чаа-дайын кылбас улус бис.

Хары чонче халдап чорбайн,
Хайыралдыг чараш кыстарывысты
Казак тергээ олурткаштың,
Кара буурага хөлгелээштиң,
Хаан болган силерлерге
Халдып челзип чедиргилеп,
Кадын кылдыр депшиттирип,
Кады-кожа олуртур бис.
Өске-биле демисешпейн,
Өңгүр чараш кыстарывысты
Чуузага олурткаштың,
Чоруу ылгын буура хөлдээш,

Чындыңнадып үнүптер бис.
Бедик олут ээлээннерге
Бердинген эш кылдыр бээр бис.

Бистиң хонгирадтар кайы шагдан бээр чараш кадыннарлыг, каас кыстарлыг болгаш чээнивистиң чүзүнү-биле, кыстарывыстың аяны-биле чурттап чоруур улус бис.

65. Дун оол чуртун ээлээр. Кыс уруг чаражыңга шилидер. Есүгей куда, бистиңге кирип моорлап көр. Кыс уруум бар чүве. Болгаап көрүнер» — деп Дай-чечен чугаалааш, Есүгейни өөнге эдерттип эккелген.

66. Есүгей куда кысты көөрге арнында херелдиг, караанда оттуг болганындан, ооң сеткилинге кончуг таарышкан. Ооң адын Бөрте³⁴ дээр, Темүчинден бир хар улуг — он харлыг болган. Дай-чеченниң өөнге хонгаш, эртенинде кысты дилээрге, Дай-чечен: «Хөй катап диледир болза, үнелиг апаар, эвээш катап диледир болза, дорамчылаткан дээр чүве болгай. Ынчалза-даа кыс кижиниң чаяаны — төрүттүнген өөнге кырывас ужурунда, кызымны силерге берейн. Сен оглуңну бистиң өөвүске күдээледип арттырып каг» — дээрге, Есүгей-маадыр: «Оглумну арттырып каайн харын. Мээң оглум ыттан коргар кижини. Эргим куда, оглумну ыт-биле коргутпайн көр» — дээш, чедип чораан аьдын белекке берип, Темүчинни арттырып кааш, Есүгей-маадыр эеп чаныпкан.

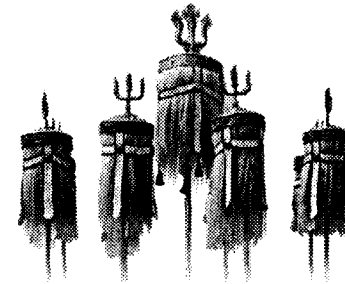
67. Есүгей-маадыр Сецерниң-Сарыг-Оргузу деп черге чоруп олура, татарларның доюнга таваржы берген. Суксап чораан болгаш аңаа доктааган. Татарлар Есүгейни танып кааш: «Эргим Есүгей келди» — деп, доюнга олуртуп турганнар. Шаандагы өжээнин сактып, дуюкаа чугаалашкаш, хоран холуп каан чемин бергеннер. Есүгей олардан аьттангаш, орукка-ла баксырап, үш хонганда арай боорда өөнге чедип келген.

68. Есүгей: «Мээң иштим багай-дыр, чанымда кым барыл?» — деп айтырарга, хоңготан Чирга ирейниң оглу Мең-

ниг бар дээрге, ону кый деп алгаш: «Оглум Меңниг, сен эки дыңнап ал. Мээң оглум ам-даа чаш-тыр. Оглум Темүчинни кудаларымга каапкаш, кел чыда, орукка татарларга хораннаттырып алдым. Иштим багай-дыр. Өскүс калыр дуңмаларыңны, дулгуяк артар чеңгеңни азыраарын сен болгаап көр. Дарый чоруткаш, оглум Темүчинни бээр эккел! Хайыралыг Меңниим!» — дээш, чок апарган.

ИЙИГИ ЭГЕ

ЧИҢГИС-ХААННЫҢ АНЫЯК ЧОРААН ҮЕЗИ

69. Есүгей-маадырның чугаалаанын ёзугаар Меңниг Дай-чеченге чеде бергеш: «Есүгей акым Темүчинни аажок сактып, сагыш човап турар боорга, Темүчинни алып дээш келдим» — дээрге, Дай-чечен: «Кудам оглун сакты берген болганда, чорудайн. Харын үр болбайн, дедир чорудуптар силер» — деп-тир. Бо сөстөрни дыңнааш, Меңниг Темүчинни чандырып эккелген. [Есүгей-маадырның аьдының бажы хоя берген боорга, Темүчин черге доңгая дүжүп, ыы-сыызын төп кажыыдаар орта, хоңготаннарның Чирга ону оожуктуруп:

«Ээремде бел дег,
Ээрлип, чуглуп муңгараар чүнүл?
Эрес шериг белеткээли деп,
Эчис чугаа кылбаан бис бе?
Терең сугда балык дег,
Дендии чүге кудараарың ол?
Төревисти тургузаалы деп,
Төлөп сөстү бербээн бис бе?» —

деп чугаалаарга, ам кээп ыглаарын соксаткан. — А. д.]

70. Ол чазын Амбагай-хаанның кадыннары Орбай биле Сохатай өгбелерниң черинге* дагылга аьш-чемин өргээннер. Өэлүн-үжин озалдап чеде бергенинден, дагылга аьш-чеминиң үлелгезинден чыдып калган. Орбай биле Сохатайга Өэлүн: «Есүгей-маадырны өлгөн дээш, оглумну бичии чаш дээш,

* Өгбелерниң сөөгүн хөөржүткен чер.

өгбелеривистиң дагылга-кежииниң арага-дарызындан¹ чүгө бисти кызып тур силер? Көрүп турда-ла бербес, көжерде-даа сөглөвөс апарган силер» — деп-тир.

71. Ооң ол сөстөринге Орбай биле Сохатайның хары-лааны:

«Чалап бээр ёзувус чок,
Таварышсыңза, чиир ужурлуг сен.
Чедирип бээр ёзувус чок,
Четчир болза, чиир ужурлуг сен.

Амбагай-хаан өлгөн боорга, Өэлүнге мынчаар сөгледир апарганывыс ол бе?

72. Аргазын дилеп тургаш, оолдарын иези-биле кады чуртунга каапкаш, көже берээли. Боларны албаалы» — дишкенер. Даартазында тайжуудтарның Таргыдай-Кирилтук² биле Тодойн-Гирте Онон хемни куду бадыпканнар. Өэлүн-үжин оолдары-биле ээн чуртка чыдып каарга, хоңготанның Чирга кырган көжүп чорааннарга чедип, дедир ээрин чаннып дилээрге, Тодойн-Гирте:

«Булак суу соолду,
Буга-даш чарылды» —

дээш, Чирга кырганның сөстөрүн херекке-даа албайн, көжүн уламчылавышаан: «Сен бисти мынчаар көгүдөр деп че» — диген соонда, кырганның ооргазынче чыдазы-биле бир шашкаш, сывырып чорудупкан.

73. Чирга кырган өөнге балыг-бышкын чедип кээп, чо-вууртап чыдырда, Темүчин ужуражып чедип келген. Хоңготаннарның Чирга кырган Темүчинге: «Эки аданның чыып берген чону тарап көже бээрге, оларны катап эглиңер деп чаннып дилеп чорааш, балыгландым» — дээрге, Темүчин ыглай берген. Оларның соондан Өэлүн кадын боду тугун туткаш, аъттанган соонда, көжүп бар чораан улузунуң чамдызын дедир эккелген. Ынчалза-даа ээп келген улузу удатпаанда база-ла тайчуудтарның соондан көже берген.

74. Шак мынчаар тайчууд ха-дунмалары дулгуюк арткан Өэлүн-үжинни бичии оолдары-биле кады чуртунга каапкаш, көже берген чүве-дир.

Угаанныг төрүттүнген Өэлүн ие
Узун тонун даап кеткеш,
Ол-бо эдээн шавый астып,
Онон хемни дургаар чоруп,
Чодураа, кат чыып берип,
Чаш хензиг ажы-төлүн
Чааскаан кызып ажаап-тежээп,
Чайжок иштиг түрөп чораан.
Шыдамык төрүттүнген кадын ие
Шывык, өргөн тудуп алгаш,
Кезек чер-даа арттырбайн,
Кичигене, дазыл казып,
Алдар-аттыг ажы-төлүн
Аргастанып азырап каан.
[Уян-чымчак кадын ие
Узун өргөн тудуп алгаш,
Халдун дагны эргий кезип,
Хылба, кулча чыып чорааш,
Хайыралыг оолдарын
Хандыр-тоттур азырап каан. — А. д.]

75. Чараш төрүттүнген Өэлүн ие
Чарты, илбек тудуп алгаш,
Хем, шынаа кезип чорааш,
Хылба, кулча чыып берип,
Ызыгууртан оолдарын
Ылап кызып азырап каан.
Туруштуг төрүттүнген иениң
Адыш ишти ай-безинге
Доруктурган оолдары
Топтуг сайыт болу берген.
Хуулгаазын чараш кадынның
Кулча-биле азырааны

Ызыгууртан оолдары
 Ыдыктыглар болуп өстү.
 Ие кадынның оолдары
 Экер-эрес сайыттар болуп,
 Чоргаар омак кылдыр өзүп,
 Ие Онон эриин кырлап,
 Агым сугже илбек октап,
 Ак балык тудуп эккеп,
 Иези кадынны азыраар болган.
 Туруштуг кадынның оолдары
 Топтут эрлер кылдыр өзүп,
 Баларлыг сугну шүүреп тургаш,
 Балык-байлаң тудуп эккеп,
 Буянның иезин азыраар болган.

76. Бир-ле хүн Темүчин, Хасар, Бектер, Белгүтей дөртөл-лээн балык сырткыыштап олурда, бир ак-балык сырткыыжынга туттуна берген. Бектер, Белгүтей иелээ Темүчин биле Хасардан ол балыкты хунаап алганнар. Темүчин биле Хасар өөнгө келгеш, кадын иезинге: «Бир ак-балык тудуп алырывыска, Бектер биле Белгүтей алышкылар хунаап алдылар» — дээрге, Өэлүн тура: «Чаңгыс аданың оолдары эр-тип, чүге маргыжар силер? Ам хөлегеден өске эш чок, кудуруктан өске кымчы чогувусту билип тур силер ыйнаан. Мынчап чоруур болзувусса, тайчуудтардан канчап өжээнививисти негеп ап шыдаар бис. Бурун шагда Алан иениң беш оолдары дег чүге эп-найырал чок апардыңар? Силер ам ынчанманар» — деп-тир.

77. Темүчин биле Хасар ону тоовайн: «Дүүн бир бора-хөкпеш адып алырывыска, олар хунаап алдылар. Бөгүн база катап хунааттырып алдывыс. Мындыг болур болза, боларның-биле кады канчап чурттаарыл?» — дээш, өөнүң эжиин ажа октапкаш, үнүп чорупканнар. Бектер дөң кырынга тос хоор-сарыг айттарын кадарып олурда, Темүчин артындан, Хасар мурнундан согуннарын шыгаап алган кеденип кел чыдарын Бектер көрүп кааш: «Тайчуудтардан бистиң ха-

дунмаларывыска хора чедирген өжээнививис негеп ап шыдавайн тургаш, силер мени канчап каракта кирбик, ааста куску болдурар³ силер? Ам хөлегеден өске эш чок, кудуруктан өске кымчы чок тургаш-ла, чүге мынчап тур силер? Бистиң ожуувусту үревеңер, одаавысты өжүрбеңер. Оода Белгүтейни өлүрбеңер» — деп чугаалааш, маспактанып олуруп алган. Темүчин биле Хасар арты, мурнундан аткаш, (Белгүтейни) өлүрүп кааннар.

78. Темүчин биле Хасар өөнгө кирип кээри билек, Өэлүн ие оолдарының арыннарындан чүвениң ужурун дораан билип каан:

«Өңнүктерин кырыксааннар,
 Өөрлерин чиксээннер!
 Кызыл хырнымдан үнерде,
 Кара дес адыштап төрүттүнген чүве.
 Ээгизин ызырар
 Ээрги кара ыт дег,
 Хаяже халдаар
 Хартыга куш дег,
 Кылыын базып чадаан
 Каржы арзылаң дег,
 Амылыгны сыырыптар
 Айыылдыг маңгыс дег,
 Хөлегезинче халдаар
 Хоптак-чазый араатан дег,
 Чанындаазын сыырыптар
 Чазый шортан дег,
 Бодаганнар балдырлаар
 Бош кара буура дег,
 Чаашкынныгда
 Чаза халдаар
 Чазыйлаан бөрү дег,
 Чаш төлүн сүрүп чадааш,
 Чаза тыртып чиптер
 Нүүрү чок бужар

Нүгүлдүг аңгыр дег,
 Чыдынын шимчетсе,
 Шыжыгып шурап кээр
 Шөө-бөрү дег,
 Амытаннар тудуп чиир
 Араатан ирбиш дег,
 Деңнеп санап-четпес
 Дерзии амытаннар дег силер бе?
 Хөлегеден өске эш чок,
 Кудуруктан өске кымчы чок тура-ла,

тайчуудтарның биске хора чедиргенин биле тура, өжээни-висти канчаар негеп алыр деп турдувуста, чүгө мындыг херекти үүлгеттиңер?» — деп, бурунгуларының сөстөрүн ужук кылып, өгбелериниң сөстөрүн өзек кылып тургаш, оолдарын буруудадып, чемелээн.

79. Ынчап турда, тайчуудтарның Таргыдай-Кирилтук чоок эштерин эдертип алгаш: «Хураган дүгү түледи, дөтпе боду улгатты»* — деп, халдап келген. Олардан корткаш, Өэлүнүжин оолдары-биле кады аргаже дезип кире берип-тирлер. Белгүтей ыяштардан шивээ тудуп, Хасар чазы-биле адып, Хачуун, Темүге, Темүлүнү үштү кашпал иштинге чажырып каан. Тайчуудтар ыткыр үн-биле: «Темүчин акыңарны үндүрүп бериңер! Өскелериниң херээ чок!» — деп алгырарга, олар Темүчинни улам хандыр арга иштинче дестире бергеннер. Тайчуудтар ону билип кааш, соондан сүрерге, Темүчин Тергиин-Өндүрнүнү шыргай аргазынче шургуп кире берген. Тайчуудтар ооң соондан кирип шыдавайн, долгандыр кадарып турупканнар.

80. Темүчин арга иштинге үш хонгаш, ам чанар-дыр дээш аьдын чедип алгаш бар чорда, эзери аьдындан сывырлып кээп дүшкен. Дедир эггеш, барып көөрге, колуннары-даа, хөндүргези-даа хевээр турбуже, эзер боду уштунуп кээп дүшкен болган. «Колун уштунуп болур харын, ынчалза-даа хөн-

* Өэлүннүн оолдары өзүп-доругуп келди дээн уткалыг.

дүрге канчап уштуна бээр чоор? Дээр оваарып турары ол ирги бе?» — дээш, база үш хонук иштинде манап келген. Катап үнер дээш бар чыдырда, аргадан үнер оруун өг хире улуг ак даш дуй чыдыпкан болган. «Дээр оваарып турары ол ирги бе?» — дээш, дедир эггеш, база үш хонган. Каттыш-каш, тос хонук иштинде аьш-чем чок тургаш: «Бо хире ат чок өлүрүнүн орнунга, үнер-дир» — дээш, орукту дуй чыдыпкан өг хире ак дашты долганып, шаптыктап турар ыяштарны согун чазаар бижээ-биле кескилээш, аьдын чедип алгаш үнүп кээри билек, уткуштур тайчуудтар келгеш, тудуп алганнар.

81. Темүчинни Таргыдай-Кирилтук тудуп алгаш, улузунга аппарып, аал бүрүзүнге бир-бир хондурар кылдыр ялалап шииткеш, кезидип чорудупкан. Чайның башкы айының он алдыда⁴ тайчуудтар Ононнун эринге дой кылып, хүн ажа бээрге тарааннар. Ол дой үезинде Темүчинни бир ырбыска оолга кадаргып кааннар. Дойлаан улус тараары билек, Темүчин ол ырбыска оолдун бажынче холунда кинчизи-биле бир каккаш, дургуннап дезипкен. Ононнун арыының иштинге чыдыпсымза көстү бээр боор дээш, ээрем сугже кире халаан. Дөңгүзүн сугже кирип, чүгле арны көстүп турар кылдыр ойда чыдыпкан.

82. «Туттурган кижини чидирипти-и-им!» — деп, ону кадарып турган оол дыңзыг үнү-биле алгырып эгелээрге, тарай берген турган тайчуудтар катап чыгып келгеш, хүндүс дег чырык айдың дүне Ононнун арыын чиндип, дилей-ле бергеннер. Ээтпек сугда чыткан Темүчинге сүлдүстерниң Соргон-Сарыг таваржы бергеш: «[Сугда демдек чок, октаргайда ис чок болганда, сээң мынчаар чыдып алганың чөптүр. — А. д.] Шак мындыг аргалыг болгаш караанда оттуг, арнында херелдиг экер-эрес эр боорунга, сеңээ тайчуудтар адааргап турарлар-дыр. Ынчаар чыт. Мен сени айтып бербес мен» — дээш, эртип кылаштай берген. Катап чыгып келгеш, канчаар дилээрин тайчуудтар сүмележи бээрге, Соргон-Сарыг: «Кижини бүрүзү демги-ле чораан изи-биле дедир

чорааш, бо чоок-кавыны катап хынап көөр-дүр» — дээрге шупту чаа дижит чөпшээрешкеш, кижиге бүрүзү чораан изи-биле катап дилеп чорупкан. Соргон-Сарыг Темүчинге база катап чеде бергеш: «Ха-дуңмавыс болур тайчуудтар аксы-дигин шалып чорлар. Сен ам-даа шыдажып чыт» — дээш, эрте берген.

83. Тайчуудтар канчаар-даа дилээш, ону тыппааннар. База катап дилээр деп сүмележит турда, Соргон-Сарыг: «Тайчууд [ноянвар. — А. д.] оолдарым, чырык хүндүс безин чидирип алганывыста, ам кээп караңгы дүне ону канчап тывар бис. Ам бир катап кижиге бүрүзү чораан изи-биле эргий көргөш, тарай берээлиңер. Даарта катап чыгып алгаш дилээр-дир. Кинчилик кижиге кайын дыка ырай бээр деп» — дээрге, шупту чөпшээрешип чаа дишкеш, дедир чорупканнар. Соргон-Сарыг Темүчинге база катап чедип келгеш: «Ам бир катап дилээш, тарай бээр бис. Даарта дилээр болдувус. Бис тарай бээривиске-ле, аваң биле дунмаларың уунче дораан чорувут. Бир эвес кандыг-бир кижиге таварышсыңза, мени көрдүм деп чугаалавас сен» — дээш чоруй барган.

84. Олар тарай бээри билек, Темүчин: «Чоокку бо каш хонуктарда аалдар кезип хонуп чорааш, Соргон-Сарыгның өөнгө хонарымга, ооң оолдары Чымбай биле Чулуун мени кээргээнинден дүне када кинчи-дөңгүмнү адырып бергеш, хондурганнар ийик. Ам база Соргон-Сарыг мени көрзе-даа, улуска айтып бербейн эрте берди. Олар мени авыраарлар боор» — деп бодангаш, Соргон-Сарыгның өөнчө углай Онон хемни куду бадыпкан.

85. Соргон-Сарыгның өө дээрге хондур-дүндүр, даң аткыжеге чедир сүдүн саарып, хымызын быжар чораан. Ону барымдаалап, бышкы даажының уунче чоруп олургаш, өгге кирип келирге, Соргон-Сарыг: «Сени аваң биле дунмаларыңче чор дидим чоп. Чүгө келдиң?» — деп-тир. Ооң оолдары Чымбай биле Чулуун: «Бора-хөкпеш хартыгадан дескеш, шырыш аразынче кире бээрге, шырыш ону камгалап алыр. Ам биске хоргадап дилеп кижиге келирге, канчап ынча дээр

боор?» — деп адазын буруудады аарак чугаалангаш, дөңгүнү чара шапкаш, өрттедипкеннер. Темүчинни өөнүң артында дүк оваалап каан кара тергеге чажырып кааш: «Кымга-даа быттавас сен» — деп чагып, Хадаан дээр кыс дунмазынга азырадып кааннар.

86. Үш дугаар хонуунда: «[Дөңгүлүг кижиге кайнаар ыраар деп? — А. д.] Ону бистиң улузувустуң бирээзи-ле чажырган боор. Чоок-кавыда аалдардан дилеп көөр-дүр» — дишкеш, аал бүрүзүн чиндивишаан, Соргон-Сарыгның аалыңга чедип келгеш, өг иштин орун адаандан бээр дилээн соонда, өгнүң артында дүк салып каан тергеге чеде бергеш, үгектиг тергениң мурнуу талазында дүктерни ыңай бээр тырткылап чоруй Темүчинге чедер деп чорда, Соргон-Сарыг тура: «Мындыг изигде дүк аразынга дириг кижиге канчап чыдар боор? [Сагыжыңарны хандыр дилеңер. — А. д.]» — дээрге, чиндээн кижилер ара соксааш, чорупканнар.

87. Чиндикчилер чоруй баарга, Соргон-Сарыг Темүчинге: «Мени хүл дег киискидиптер частың. Бо дораан аваң биле дунмаларыңче чоруй бар» — дээш, ак аастыг кула сувай безин мундургаш, тел хураганның* эьдин дүлүп, көгээржик, бир ча, ийи согун бергеш, чавыдакка чорудупкан.

88. Темүчин оон чоруткаш, мурнунда шивээ кылып турганы черге чедип келген. Бастыңган сигенниң аайы-биле ис үндүрүп алгаш, ону эдерип, Онон хемни өрү чоктап, барыын чүктен агып баткан Химурга дээр чиңге кара хемчигешке чедип келген. Оон ол хемчигешти өрү өскээш, Бедер шенекте Хорчугуй-Болдок деп черге авазы биле дунмаларыңга ужуражы берген.

89. Аңаа шупту каттыжып алгаш, Бурган-Халдуннун мээс чарыында Хүрсек иштинде агып чыдар Сеңгир-Булактын** Кара-Чүректин Көк-Хөл деп черге чедип, өрге, тарбаган тудуп чип, амыдырап чурттай бергеннер.

* Тел хураган — ийи хой эмер, семис-шыырак хураган.

** Ценхерийн-Гол дээр хем.

90. Бир-ле хүн өг чоогунга турган сес кула-сарыг аьттары танывазы улус көзүлдүр-ле сүрүп аппаарга, Темүчин алышкылар чадаг болганындан, чүгле көрүп чыдып калганнар. Чолдак кудуруктуг хоор аьдын Белгүтей мунуп алгаш, тарбаганнай берген турган. Хүн ажа бергенде, ол чолдак кудуруктуг хоор аьдынга тарбаганнарны угдунмас кылдыр дергилеп алгаш, аьдын чедип алган чедип келген. «Аьттарывысты үптекчилер алгаш барды» — дээрге, Белгүтей: «Мен сүрүп эккэйн» — деп-тир. Хасар тура: «Сен шыдавас сен. Мен сүрүп эккэйн» — дээрге, Темүчин: «Силер шыдавас силер. Мен сүрүп эккэйн» — дээш, чолдак кудуруктуг хоор аьдын мунгаш, кула-сарыг аьттарының изи-биле истеп сүрүп чорупкан. Үш хонганда, эртен бир-ле көвей чылгыга чеде берген. Көөрге кашпагайы кончуг бир оол бе саап олурган. Ооң-биле ужуражып, кула-сарыг аьттарын сураглаарга: «Бертен хүн үнер мурнуу чарыында, сес кула-сарыг аьттарны болап сүрүп эртти. Изин айтып берейн» — дээш, чолдак кудуруктуг хоор аьдын сула салдыртыпкаш, Темүчинге өле-бора аьт мундуруп каан. Боду чүгүрүк кулазын муна каапкаш, өөнче-даа кирбейн, көгээр-савазын черге чыып кааш: «Сен эжим, дыка-ла муңчулуп чоруур кижидир сен. Эр улустуң бергедээшкиннери дөмей болур чүве. Мен сеңээ эш болуйн. Адамның адын Наху-бай дээр. Мен ооң кара чаңгыс оглу-дур мен. Адым Боорчу⁵» — деп-тир. Иелээн аьттаныпкаш, сарыг аьттарның изи-биле үш хондур чоруп келгеннер. Бир кежээ хүннүң херелдери даг бажынга олуруп турар өйде бир аалга чеде бээрге, сес кула-сарыг аьттары ооң чанында оьттап турганнар. Темүчин: «Эжим, сен маңаа тур. Бистиң аьттарывыс дөө ол-дур. Мен оларны сүрүп эккэйн» — дээрге, Боорчу тургаш: «Сеңээ эш бооп келгеш, канчап маңаа артып каар кижимен» — дээш, кады халдып киргеш, сес аьттарын үзе сүрүп алгаш, дедир эепкеннер.

91. Оларның соондан шууштур хөй-ле сүргүнчүлөр сүрүп үнүпкен. Аразындан ак аьттыг, [кызыл тоннуг. — А. д.] урук туткан кижичааскаан ызыртыр сүрүп келирге, Боорчу: «Эжим, ча-согунунну меңээ берем, адар-дыр» — дээрге,

Темүчин: «Мен дээш айыылга таваржы берип болур болгай сен. Мен адайн» — дээш, хая көрнүп алгаш, адарга, ак аьттыг кижичааскаан уруун чайбышаан, чыдып калган. Соонда улузу уурук-сууруктап сүрзе-даа, хүн ажып, имиртинней берген боорга, улаштыр сүрүп шыдавайн, чыдып калганнар.

92. Темүчин биле Боорчу аьттарын сүрүп алгаш, даңны атсы халыткаш, ооң соонда база үш хонук дургузунда чоруп келгеш, Боорчунуң өөнге чоокшулап келгеннер. Темүчин: «Сен эвес болзуңза, мен бо аьттарымны канчап-даа эгидип ап шыдавас турган-тур мен. [Мен кажын алыин? — А. д.] Кажын алыр сен?» — дээрге, Боорчу: «Мен сени муңчулуп чоруур боор дээш, дуза кадары-биле эки эш бооп чорааным ол. Олча хараваан мен. Наху-байның чаңгыс оглу болганымда, мээң адамның эт-хөрөңгизи меңээ чедер болгаш артар» — дээн.

93. Иелээн Наху-байның өөнге чедип кээрге: «Оглувусту чидирип алдывыс» — деп, ада-иези ыы-сыызын төп олурган болган. Наху-бай оглун көрүп кааш, бирде ыглап, бирде кончуп турган. «Оглум, чүү болганын чугаалап көр», — дээрге, Боорчу: «Бо экер-эрес эрниц муңчулуп чоруурун көрүп кааш, дуза кадар дээш кады чордум. Ам чедип келгеним бо» — дээш, аьттангаш, черде каапканы көгээр-савазын барып эккелген. Олар Темүчинге тел хураган дөгери, хүнезинин белеткээш, таалынын дергилеп бергеннер. Наху-бай тура: «Силер ийи аныяк улус моон-даа соңгаар эки эдержип, бот-боттарыңарны кагбайн чоруңар» — деп-тир. Темүчин аьттангаш, үш хүн, үш дүн дургузунда халыткаш, Сеңгир-Булакта турган өөнге чедип келирге, авазы Өэлүн ие, Хасар болгаш дуңмаларының сагыжы оожургап, өөрүшкүлүг уткааннар.

94. Темүчин тос харлыында Бөрте-үжинни көргөн болгаш, ооң соонда аңаа ужурашпаан. Ам-на Бөрте-үжинни дилээр дээш, Темүчин биле Белгүтей Керулен хемни куду бадыпканнар. Сегцер биле Чихургу аразынга чурттап турган хонгирадтарның Дай-чечен Темүчинни көрүп кааш, хөлчок-ле өөрээн. «Ха-дуңмаларывыс тайчуудтар сеңээ адааргап, өжү ханмаанын билер болгаш, сени дээш сагыш-сеткилим аарып-

човаарындан ийлээринге чедип турдум. Ам-на сээң-биле ужураштым» — дээш, Бөрте-үжинни Темүчинге берген. Темүчин Бөрте-үжинни ап алгаш чоруптарга, Дай-чечен Керуленниң Урак-Шөл деп черге чедир үдээш, [изигге могап шылаан ужун. — А. д.] Керуленни куду алзы дедир эеп чаныпкан. Дай-чеченниң кадайы Сотан уруу Бөрте-үжинни Хүрелхи иштинде Сеңгир-Булакта турган улузунга чедир үдеп чедирген.

95. Сотанны дедир чандырып чорудупкаш, Боорчуну эжишкилер болуулу деп чалап эккээр кылдыр, Белгүтейни олче айбылапкан. Белгүтей чеде бээрге, Боорчу адазынга-даа чугаалавайн, хоор аьдын мунупкаш, бора хевенээн эжингеш, Белгүтей-биле кады чедип келген. Боорчунуң Темүчин-биле эжишкилер болганы мындыг иргин.

96. Темүчин алышкылар Сеңгир-Булактан көшкеш, Керулен хемниң бажынга турда, Темүчин, Хасар болгаш Белгүтей үжелээн Сотан иениң белекке бергени кара киш кежи чагызын ап алгаш, адазы Есүгейниң шагдан тура эдеришкен чоок эжи Ваң-хаан⁶-биле ужуражыр дээш чорупканнар. Адамның андызы⁷ адам дег болур болгай дээш, Тола хемниң аргазынга чурттап турган Ваң-хаанга чеде бергеш, Темүчин: «Адамның хоочун андызы силер меңээ адам-биле дөмей болганыңарда, өг-бүле туткан соомда, силерге кара киш кежи чагымны эккеп бердим» — дээш, киш кежи чагызын берген. Ваң-хаан хөлчөк өөрүп:

«Кара киш чагың харызыңга
Кажып чоруй барган улузуңду
Каттыштырып берейн.
Чылыг киш чагыңның харызыңга
Чарлып чоруй барган улузуңду
Чыып берейн.
Бүүрээ иштинге турзун,
Дүкпүзү хөрээнге турзун
(Ха шалыг болзун)» — дээн.

97. Олар Бурги-Эрикке чурттап турда, Бурган-Халдундан урянхайларның Чаржыдай ирей хөөрүүн чүктеп алган⁸, Челме⁹ дээр оглун эдертип алган чедип келгеш: «Шагда Ононнун Делүүн-Болдок деп черге Темүчин сен төрүттүнеринде, киш кежи чөргектиг кавай биле бо оглум Челмени сеңээ берген кижин мен. Ынчан ол база бичии чаш турган боорга, өөмчө дедир аппаратан кижин мен. Ам мээң оглум Челмеге

Эжиинни ажиттырып,
Эзериңни көдүртүп чор» —

дээш, оглун берген.

98. Керулен хемниң бажы Бурги-Эрикке чурттап турда, бир-ле эртен куш даң бажында Өэлүн иениң өөнге чалчазы Хуагчин эне тура халып келгеш: «Ием, ием, дүрген тур! Чер частып турар дег шимээн үнүп, аьттар дуюгларының даажы дыңналып тур. Коргунчуг тайчуудтар кел чыдыр боор. Ием, дүрген тур!» — деп-тир.

99. Өэлүн ие: «Оолдарны дораан оттуруңар!» — дээш, боду тура халаан. Темүчин алышкылар тургаш, аьттарын тудуп эккелгеннер. Темүчин, Өэлүн ие, Хасар, Хачуун, Темүге-отчигин, Белгүтей, Боорчу, Челме олар бир-бир аьттар мунупкан. Темүлүннү Өэлүн ие хойнунга тудуп алган. Олар бир аьтка борбак-сарбаан чүдүрүп алгаш, чедип алганнар. Бөрте-үжинге аьт чедишпээн.

100. Даң адып олурда, Темүчин алышкылар Бурган-Халдун уунче шаап чорупканнар. Хуагчин эне Бөрте-үжинни чажырып аппаар дээш, үгектиг тергеге олурткаш [эт-севин суккаш, тергеге олуртупкаш. — А. д.], тарлаң-шокар инээн хөлгелээш, даң чаа-ла адып турар үеде, Төнгөлөк хемни өрү шимчеп [дагже үнүп, Төнгөлөк хемчигешке чедип турда. — А. д.] бар чорда, оларга уткуштур шериглер челзип келгеш: «Сен чүү кижин сен?» — деп айтырарга, Хуагчин эне: «Мен Темүчинниң кижизи мен. Улуг өггө хой кыргып келген кижин мен. Ам [дүк сөөртүп. — А. д.] өөмчө чанып олурарым бо» — деп-тир. Оон шериглер: «Темүчин өөнде бе? Чок бе? Өө кай-

дал?» — деп айтырарга, Хуагчин эне: «Өө бо чоокта чүве. Темүчинниң барын-чогун билбес мен. Мен артыкы өгден үндүм» — дээн.

101. Шериглер челзип ыңай болганда, Хуагчин эне тарлаң-шокар инээн хап-соп, далаш-биле ыңай боор дээр орта, тергезиниң өзээ сына берген. Аргаже чадаг дезип чоруур деп турда, артындан демги шериглер Белгүтейниң иезин ийи буттарын халайтыр ушкарып алган шаап келгеннер. «Бо тергең иштинде чүү бар чүвөл?» — деп айтырарга, Хуагчин эне: «Дүк бар» — деп-тир. Ол шериглерниң баштыңчызы тургаш: «Дуңмаларым, дүшкеш көрүптүңөр!» — дээрге өскелери дүже халышкаш, дуглап каан тергениң хаалгазын ажыдыптарга, ооң иштинде кадын олурган. Ону тергеден үндүр сөөрткеш, Хуагчин биле иелдирзин ушкаргаш, Темүчинниң соондан аъттар дуюунга бастыңган сиген аайы-биле истеп, Бурган-Халдунну өрү халдып үне бергеннер.

102. Темүчинни сүрүп, Бурган-Халдунну үш долгандыр чиндээш-даа, тыппааннар. Ыңай-бээр чоруп тургаш дилээр дээрге, тулаалыг, тодуг чылан безин соястап өде бээр хире хос чер чок шыргай аргалыг боорга, Темүчинни тып шыдавайн барганнар. Бо халдап келген шериглер дээрге үш меркиттер чүве-дир. Удуйд-меркиттерниң Тогтаа, увас (ухаа)-меркиттерниң Дайыр-Узун, хаад-меркиттерниң Хаатай-Дармала каттыжып алгаш, шаанда Чиледүден Өэлүн иени хунаап алганының өжээнин негээр дээш келгени ол болган. Ам ол меркиттер: «Өэлүннү хунааттырып алган өжээнивести негээр деп келгеш, кадайларын хунаап алдывыс. Ада-өгбелеривистиң өжээнин алдывыс» — дишкеш, чангылай бергеннер.

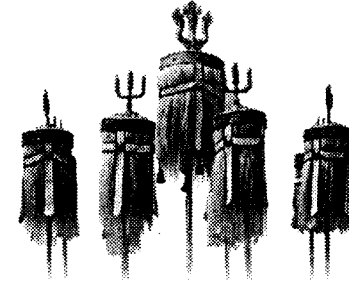
103. [Олар Бөрте-үжинни аппараттарга, Чиледүнүн дунмазы Чилегер-мөгеге берипкеннер. — А. д.] Темүчин: «Ол үш меркиттер өөнче чанар-дыр бе? Дагга кедеп артар-дыр бе? Үш хонук дургузунда оларны эдерип чорааш, билип келиңер» — дээш Белгүтей, Боорчу, Челме үштү чорудупкан. Темүчин боду Бурган-Халдун кырынга аьдындан дүшкеш, чудуруу-биле хөрээнче кактынмышаан, чалбарып-тыр:

«Күзен дег дыңнаар
Күжүр Хуагчинниң дыыжызының
Күжү-биле,
Ас дег көөр
Авыралдыг Хуагчинниң карааның
Ачызы-биле,
[Айыылдыг дайзындан
Адырлып дескеш. — А. д.]
Бүгү бодумну
Бүрүн чажырып,
Балалчак орукту
Базымнап эдерип,
Сыынның изин
Сывыра сүрүп,
Чыраа чадырга
Чаштынып, бузугуп,
Бурган-Халдунга
Бодумну авырадым.
Хары дайзын
Халдап келирге,
Хартыгадан дескен
Хөкпеш ышкаш,
Элик, сыынның
Изин эдерип,
Озаң даштан
Орук дилеп,
Халдун даанга
Хоргадап кээп,
Чөвүрээден
Чадыр туткаш,
Халыын тыным
Камгалап алдым.
Муңгаш аргалыг
Бурган-Халдун
Быт дег амымны
Буян кылып авырап,

Бүүрек дег бодумну
Бүрүн менди арттырды.
Өжээнниг дайзындан
Өршээп авырап,
Өскүс биске
Өмөк болган,
Өндүр дээди
Бурган-Халдун, сеңээ
Эртенниң-не чажыым чажып,
Эгиир шагда дагып чорууйн.
Данны уткуй даады-ла
Дагып чорууйн!
Үе тудум
Үргүлчү мен
Чүдүп чорууйн!» —

деп, курун мойнунга эреге дег азып алгаш, бөргүн холунга салдырыктааш, холун хөрээнге салгаш, хүнче көрнүп, Бурган-Халдунга тос катап сөгүрүп, алганмышаан, чажыын чажып турган.

МЕРКИТТЕРНИ БАСКАНЫ БАЗА ТЕМҮЧИНГЕ «ЧИҢГИС-ХААН» ДЕП АТТЫ ТЫВЫСКАНЫ

104. Темүчин, Хасар, Белгүтей¹ суглар оон чоруткаш,
Тола хемниң Кара-Шыргай деп черге чурттап турган Ваң-
хаан Тоорилге чеде бергеш: «Дүште-даа чок олурувуста, хеп-
хенертен үш меркиттер халдап келгеш, кадайымны хунаап
аппардылар. Хаан адам, кадайымны авырап-камгалап бээр
силер бе деп келдим» — дээрге, Ваң-хаан Тоорил: «Энир
чылын мен сеңээ чугаалаан эвес ийик мен бе. Адам-биле
дөмей адам деп, киш кежи тон эккеп бээриңге:

“Берген киш чагыңның харызынга
Быдараан улузуңну бөлчүп берейн.
Кара киш чагыңның харызынга
Кашкан улузуңну каттыштырып берейн.
Бүүрээ иштингге турзун,
Дүкпүзү хөрээнге турзун.
(Ха шалыг болзун) —

деп чугаалаан болгай мен.

Ам ол сөзүмге ээ болуп,
Киш кежи чагың харызынга
Кезек меркиттерни
Кыра таварып,
Чараш Бөрте-үжиниңни
Чандырып эккэйн.
Кара киш чагың харызынга
Хамык меркиттерни

Хайыра чок таварып,
Эргим Бөрте кадыныңны
Эгидип берейн.

Сен Чамуха дунмамга сөстөн чедир. Чамуха дунмам ам Хоргунак-Чубур деп черде турар кижги. Мен моон ийи түмен* шериг алгаш, оң хол болуп аьттаныптар мен. Чамуха дунмам ийи түмен шериг алгаш, солагай хол болуп аьттанзын. Ужуражыр болчаавысты Чамуха доктаатсын”» — деп-тир.

105. Темүчин, Хасар, Белгүтей үжелээн Тоорил-хаандан чоруткаш, өөнгө келирге, Темүчин Хасар биле Белгүтейни Чамухаже мынча деп сөгледи чорудупкан:

«Өштүг меркиттер келгеш,
Өзүмнү аартты,
Хойнумну хоозуратты.
Өмөк-дөмээм болур
Өнөр төрөлдөрим,
Өжэнимни алчып бериңер.
Чүрээм-баарым
Чемирлип тур.
Баарымдан төрөлдөрим,
Бо өжэнимни алчып бериңер».

Улаштыр кереиттерниң хааны Тоорилдиң сөстөрүн Чамухага дамчыткан: «Шаанда хаан ада Есүгей-биле эп-чаңгыс чораанывысты бодап, мен ийи түмен шериглиг, оң хол болуп ам аьттаныптар мен. Дунмам Чамуха база ийи түмен шериг алгаш, солагай хол болуп аьттаныпсын. Каттыжып алыр болчаавысты Чамуха дунмам билзин».

Чамуха ол сөстөрни дыңнааш:

«Темүчин өңнүүмнүң
Түрөп-човап чоруурун
Дыңнап билгеш, бодум

* Түмен (моол.) — он муң.

Дыка сагыш човадым.
Өкпе-баарым чемирлип,
Өзүмден кажыыдадым.
Бо өжээнни негеп,
Бүгү меркит аймакты
Буза шаап, узуткааш,
Эгидип эккэйн.
Хамык меркитти
Хайыра чок чылча баскаш,
Кадыны Бөртени
Катап чандырып алыылы.
Төрөпчиниң даажын дыңнааш,
Дайын-чааның кеңгиргези дээш,
Салып дезер Тогтаа
Дайд-Буура-Ховунуң турлаанда
Шала доора олур-ла боор.
Саадак аксы салгын-хатка
Салдырткайндыр дагжай берзе,
Дайын-чаа болду дээштиң
Дарый дезип, чаштып ойлаар
Дайыр-Узун ырбакчы ам
Чалгаан Орхон, Селенгиде,
Чараш Талхун ортулукта
Чарбыттынып олур-ла боор.
Каңмыыл сиден киискирге,
Халдаан дайзын келди-ле дээш,
Кыйыында чоок оңгардыва
Кышкырбышаан, десе бээр
Хаатай-Дармала ам
Харжы-Оргу деп черинде
Кайгап-харап олур-ла боор.
Чараш Хилка хемни дургаар
Салдыг сиден көвей дээр-дир,
Салдыг сиден баглап тургаш,
Сал кылып ап болур дээр-дир.

Чиге дорт орук дизе,
Сиген-биле сал кылгаш,
Калбак Хилка хемни
Карбап эжип кешкеш,
Дендеп барган меркиттерниң,
Демги багай Тогтааның
Хаалга-эжиин бузуп,
Кара эдин олчалап,
Кадайларын былаап,
Өзер үрезин үзүп,
Өжээнивис алыылы!
Ыдыктыг эргим чүдээнин
Ыйба-хүл кылдыр,
Куурартып кааптаалыңар!
Хамык улузун
Хоозурадып халдаалыңар!» — деп-тир.

106. Эжи Темүчин биле акызы Тоорил-хаанга Чамуха мынча деп сөглеткен: «Мен ам

Көскү улуг тугум дагааш,
Кара буга кежин херген
Коңгурааш дааштыг кеңгиргем хап,
Каң-болат чыдам туткаш,
Халып куяк тонум кеткеш,
Кадалып кирер согунум шыгааш,
Кара-кула аьдым мунгаш,
Хамык көвей шериим алгаш,
Меркиттерже халдаар дээш,
Мыя дораан аьттаныр мен.
Көрүштүг чагай тугум дагааш,
Көк буга кежин херген
Кеңгиргемни дыңзыдыр хап,
Кожуг куяк хевим кеткеш,
Чидиг бистиг хылыжым алгаш,
Чиге адар согунум азынгаш,
Кончуг эки аьдым мунгаш,

Каш түмен шериим алгаш,
Өлүксээн бак меркит-биле
Өлүр тутчуп аьттаныптым.

Тоорил-хаан акым аьттангаш, Бурган-Халдунну мурнуу чарыындан ажып, Темүчин андымны таварып эртип чыда, ону ап алгаш, Онон хемниң бажы Ботохан-Бооржи деп черге кады чедип келиңер. Мен моон бир түмен шериг алгаш, аьттаныптар мен. Орук ара Онон хемде Темүчин андымның албатыларындан база бир түмен шериг ап алгаш, каттыш-каш, ийи түмен шериглиг Ботохан-Бооржиге чеде бээр мен, аңаа ужуражып алыр бис».

107. Темүчин Чамуханың бо сөстөрүн Хасар биле Белгүтейден дыңнап алгаш, улаштыр Тоорил-хаанга дамчыткан. Тоорил-хаан Чамуханың сөстөрүн дыңнааш, дораан-на ийи түмен шериин чыып алгаш, Бурган-Халдуннуң мурнуу чарыы-биле Керуленниң Бурги-Эрикче углай үнүпкен. Темүчин база Бурги-Эриктен шимчеп үнгеш, Бурган-Халдуннуң мурнуу чарыында Төнгелек хемни өрү чоктап, Тана булакка келген. Тоорил-хаан бир түмен шериглиг, Тоорил-хаанның дуңмазы Чага-хамбы² бир түмен шериглиг Химурга-Булактын Аал-Хараган деп черге турда, Темүчин шерии-биле оларга каттыжып келген.

108. Темүчин, Тоорил-хаан, Чага-хамбы үжелээн шерии-биле ол черден шимчеп үнгеш, Ононнуң бажы Ботохан-Бооржи деп черге чедип келирге, Чамуха шагда-ла чедип келген, оларны үш хонук манаан болуп-тур. Темүчин, Тоорил, Чага-хамбының шериглерин Чамуха көре тыртып кааш, ийи түмен шериин чыскаапкан. Темүчин, Тоорил, Чага-хамбы үжелээн база шериглерин чыскаапкаш, чоокшулап келгеш, каттышканнар. Чамуха: «Бораңназа-даа, болчаандан озалда-даас, чаьстаза-даа, чыыштан чыдып кагбас» — деп моолдажып, «чаа» — деп, ааш кылынган эвес ийик бис бе? «Чаа» — дээш, шагындан озалдааннарны аравыстан үндүр казыыр дишкен эвес бис бе?» — дээрге, Тоорил-хаан: «Доктааткан болчаавыстан үш хонук озалдаанывыс дээш, торгап буруудады-

рын Чамуха дунмам, сен бил» — деп-тир. Болчашкан черинге озалдап келгениниң дугайында чугаа шак мындыг болган.

109. Ботохан-Бооржиден шупту шимчеп үнгеш, Хилка хемни салдап кешкеш, Буура-Ховузу деп черге чедип келгеш, Тогтаа-бегини хөме таварып, эргим ыдык чаңчылын үреп, кадайларын, ажы-төлүн олчалап алганнар. Чүдүлге-сагызынын үреп, бүгү улузун бүзээлей таварып, хоозуратканнар. Тогтаа-беги удуп чыдырда, кырынче хөме халдап баргаш, тудуп ап болур турган. Ынчалза-даа Хилка хемниң унунда чурттап турар балыкчылар биле кишчилер: «Дайзын келди!» — деп, ол дүне Тогтаа-бегиге сөс чедирген болган. Ол медээни дыңнап кааш, Тогтаа биле увас-меркиттерниң Дайыр-Узун иелээн каш эштерин эдерттип алгаш, Селеңгини куду бадып, Баргужинче дезе берген.

110. Меркиттер мөгүдеп, дүне када Селеңгини куду дезип бадып бар чорда, бистиң шериглеривис оларны соондан сүрүп чорупкан. Дескен улустуң аразы-биле Темүчин: «Бөрте! Бөрте!» — деп кыйгырып, дилеп чоруп турда, улус аразынга чораан Бөрте-үжин Темүчинниң үнүн дыңнап танып кааш, тергеден дүже халааш, Хуагчин энези-биле кады маңажып келгеш, Темүчинниң аьдының узун-дынындан туттунупканнар. Темүчин дүнеки чырыкка Бөрте-үжинни танып кааш, куспактапкан. Ол дүне Темүчин Тоорил-хаан биле андызы Чамухаже кижичорудуп, мынча деп дыңнаткан: «Дилеп турган кижимни тып алдым, ынчангаш бо дүне халдаарын соксадып, маңаа хонаалы». Дезип чораан меркиттер база ол дүне четкен черинге доктаап, хонганнар. Бөрте-үжинниң меркиттерниң холундан үнүп, Темүчин-биле ужурашканы шак мындыг болган.

111. Ооң мурнунда удуйд-меркиттерниң Тогтаа-беги, увас-меркиттерниң Дайыр-Узун, хаад-меркиттерниң Хаатай-Дармала үжелээн үш чүс кижичорудуп алгаш, Тогтаа-бегиниң дуңмазы Их-Чиледүнүң кадайы Өэлүннү Есүгей-маадырга хунаадып алганының өжээнин алыр дээш, бир эртен аьтта-ныпкан турганнар. Темүчинни ынчан Бурган-Халдунче дес-

тирип алгаш, үш катап дагны долгандыр дилеп чиндээш-даа, тыппааннар. Оон Бөрте-үжинни тудуп алгаш, Чиледүнүң дуңмазы Чилегер-мөгеге берип, азыраткан турган чүве-дир. Ооң соонда Бөрте-үжин Чилегер-мөгениң өөнге турган. Ам Чилегер-мөгө дезип үнгеш, буруузунуп чугааланган:

«Бак кара каарган
 Бок-сак чиир салымныг тура,
 Аккыр касты чиир-дир деп
 Ажырганып халдаары дег,
 Харык чок багай Чилегер мен
 Харын улуг туралап,
 Кадын үжинче халдааш,
 Хамык меркит чонну
 Халап-айыылга кирип,
 Хаалга-чаглаан чок кылдырдым.
 Караңгы дүне дезип үнгеш,
 Кашпал-дашка хоргадап,
 Хайыраан амы-тынымны,
 Кара бажымны оскунар частым.
 Өөдежок бак куш
 Өрге-күске чиир салымныг тура,
 Куу кастарны чиир-дир деп
 Хаайын шалып турганы дег,
 Хугбай бак Чилегер мен
 Кудуктуг үжин кадынны
 Хунаап маңаа эккелгеш,
 Бүгү меркит улуска хора чедирдим.
 Бак мелегей Чилегер мен
 Багай доңга бажымны
 Хоргададыр чер чок кагдым.
 Азарганчыг тынымны
 Аргастадыр чер чок болдум.
 Караңгы чоогаже шургуур бе,
 Корзаң дашка чаштыр бе,
 Кайнаар, чүүже баар мен ам?» —

дээш, дезе берген чүве-дир.

112. Хаатай-Дармаланы тудуп алгаш, калбак манза дөңгү кедиргеш, Халдун даанче чорудупкан. Белгүтейниң иези ол аалда дээрзин дыңнааш, Белгүтей авамны алыын дээш чеде берген. Өгнүң барыын талакы эжи-биле кирип бар чыдырда, самдар негей тоннуг иези өгнүң чөөн талакы эжиинден үне халааш, даштын турган кижиге:

«Хайыралыг оолдарым
Хаан чергези чедип турда,
Харын мен мында
Багай, карачал кижиге
Баштаттырып чорааш,
Хаан оолдарымның арыннарын
Канчап көрүп шыдаар деп мен?» —

дээш, шыргай аргаже маңнап кире бээрге, соондан сүргеш, тыппайн барган. Ооң соонда Белгүтей-ноян меркит кижиге көргөш-ле: «Авамны эккел!» — дээш, чазы-биле адыптар апарган. Бурган-Халдунга Темүчин аалынче халдап келген үш чүс меркиттерниң

Когун үзүп,
Ажы-төлүн кырып,
Арткан кыстарын
Айбычылар кылып,
Көрүштүг чараштарын
Амырактар кылып алганнар.

113. Тоорил-хаан биле Чамухага Темүчин өөрүп четтиргенин илередип:

«Адам хаан Тоорил,
Андым Чамуха
Эп-күчүзүн кадарга,
Эргелиг дээрниң өршээли-биле,
Ие делегейниң ачызы-биле
Идегел чок меркиттерниң
Өкпе-чүрээн буза шаап,
Өнер төрөл улузун

Эгиир шагда узуткап,
Өглерин хоозурадып,
Эт-байлаан олчаладывыс» — деп-тир.

Меркиттерни шак мынчаар чаалап алгаш, эеп чангылапканнар.

114. Удуйд-меркиттерниң мөгүдеп дескениниң соонда, оларның чуртунга киш кежи бөрттүг, сыын бышкаа идиктиг, киштиң өезден даараан чучактыг, караанда оттуг, арнында херелдиг Күчү деп аттыг беш харлыг оол чыдып калган турган. Ону бистиң шериглеривис тып алгаш, Өэлүн иеге белекке бергеннер.

115. Темүчин, Тоорил-хаан, Чамуха үжелээн каттыжып алгаш,

Олар меркиттерниң
Ойтагар өглерин бузуп,
Ойлуктуг кыстарын
Олчалап алгаш,
Орхон, Селеңгиниң
Оргу шөлдеринден ээпкеннер.

Талхун ортулуктан шимчеп үнгеш, Темүчин биле Чамуха Хоргунак-Чубур деп черже углай чорупканнар. Тоорил-хаан Бурган-Халдуннуң кырын кырлады, Өгөртү-Шыргайны таварты, Гацуурт (Гацуурай)-Сүвчид, Улиат (Улиастай)-Сүвчид дээр черлерни одурту аннавышаан, Тола хемниң Кара-Шыргайда аалынче чаныпкан.

116. Темүчин биле Чамуха Хоргунак-Шынаазынга кады хонуп, шаанда андылар болганын сактып, оон-даа артык чоок эдержиили дишкеннер. Эң баштай андылар болган шагда, Темүчин он бир харлыг турган. Ол үеде Чамуха бир хулбус кажыын Темүчинге бээрге, Темүчин бир шуткумал кажыкты Чамухага берип, Онон хемниң дожунуң кырынга кажыктап ойнап, андылар болганнар. Ооң дараазында чылын алаңгур ча³ адып тургаш, Чамуха молдурганың ийи мыйы-

зын хырбалааш, үттеп каан сыылааш дааштыг сыйда⁴ согунун Темүчинге берип, Темүчин артыш ыяжындан кылган сыйда согунун берип, андылар болганнар. Ийи катап анды болганы мындыг ийин.

117. «Ада-өгбелеривистиң чугаазын дыңнаарга,
Кандыг-даа кижиге харылзажып,
Анды эжишкилер апарганда,
Амы-тынынга авырал болчуп,
Ал-бодунга чөлеңгиш болчуп,
Ханы ынак эдержир ужурлуг.

Ам бис шак ынчалдыр эдержип чоруулу» — дээш, Темүчин меркиттерниң Тогтаадан олчалап алганы алдын курун Чамуха андызынга куржадып, Тогтааның аскам кулазын Чамухага мундурупкан. Харызынга Чамуха увас-меркиттерниң Дайыр-Узундан олчалап алганы алдын курун Темүчинге куржадып, Дайыр-Узуннун мыйыстыг анай дег ак аьдын⁵ Темүчинге мундурган. Шак мынчалдыр андылар болуп,

Хоргунак-Чубурнуң шынаазынга,
Хулдагар-Хуннуң мээс чарыынга,
Саглагар ыяштың адаанга
Чаагай дойну кылып,
Самнап-хөглөп тура,
Сагыш-сеткилин каттыштырып,
Чарылбас андылар болуп,

Дүне када чаңгыс чоорган эштип хонганнар.

118. Темүчин биле Чамуха аразында эптиг-найыралдыг бир чыл ажыг кады чурттап тургаш, бир-ле хүн ол чурттан көжээли дишкеш, чайның башкы айының он алдыда кызыл төгерик (ай долуп келген. — Ц. Д.) хүнде көшкеннер. Темүчин биле Чамуха кады көш мурнунга чоруп олурда, Чамуха:

«Темүчин андым!
Дагга чоок хонаалы,
Чылгычыга өг болзун!

[Аа, чөп бе? — А. д.]
Хемге чоок хонаалы,
Хойжуларга
Хоолу-чем болзун!
[Хоруг чок эвес бе? — А. д.]* — деп-тир.

Темүчин Чамуханың бо сөстөриниң ужурун билип чадааш, чүнү-даа харыылавайн, чыдып калган. Көшкен тергерни манап алгаш, Өэлүн иезинге:

«Чамуха андым мынча диди:
Дагга чоок хонаалы,
Чылгычыга өг болзун!
Аа, чөп бе?
Хемге чоок хонаалы,
Хойжуларга
Хоолу-чем болзун!
Хоруг чок эвес бе?

Мен бо сөстөрниң ужурун билип чадап кааш, чүнү-даа харыылавадым. Авамдан айтырып алып дээш келдим» — деп-тир. Өэлүн ие аксын ажыдып четтикпээнде, Бөрте-үжин: «Чамуха андыңны дүрген эригиичел кижиге дээр ийик. Ам бистен эригип кээр үези келгени ол боор. Чамуха андыңның сөглээн сөстери дээрге бистерни чижеглээн сөстөр боор. Маңаа хонмай, бо чорааннай Чамухадан адырлып, дүннү өттүр чоруур-дур» — диген.

119. Бөрте-үжинниң сөзү-биле чөпшээрешкеш, каяа-даа доктаавайн, дүннү өттүр чорааш, орукка тайчуудтарны таварып эрте бергеннер. Тайчуудтар кортканындан, ол дүне шимчеп үнгеш, Чамуханың уунче чорупканнар. Тайчуудтар биле бесүдтерниң чуртунга Көгечү деп аттыг бичии оол артып калырга, ону бистиң улустарывыс тып алгаш, Өэлүн иеге берип, азырадып каан.

* Чамдыывыс чылгы одары тыртып, дагга хонзун, чамдыывыс хой одары тыртып, хем кыдыынга хонзун дээн уткалыг сөс хевирлиг.

120. Темүчинниң кижилери ол дүне уйгу-дыш чок чорааш, хүн үнүп кээри билек көөрге, чалаир аймактың Хачуун-Тогурун, Каргай-Тогурун база Каралдай-Тогурун алышкылар үжелээн дүннү өттүр оларны эдерип, көжүп чоруур болган. Даргад аймактың Хадаан, Далдурган алышкылар бежелээн, Меңгити-хааның оглу Үңгүр олар чаншиут болгаш баят албатыларын эдертип эккелген. Барулас аймактан Хубулай биле Худус алышкылар келгеннер. Маңгыт аймактан Чатай, Доголху-черби алышкылар иелээ келген. Боорчунун дунмазы Үгелен-черби арулад аймактан чарлып, акызы Боорчуга каттыжып келген. Челмениң дунмазы Чаурхан, Сүбээдей-маадыр⁶ урянхай аймактан чарлып, Челмеге каттыжып келгеннер. Бесүд аймактан Дегей биле Хучугур алышкылар иелээн келгеннер. Сүлдүс аймактан Чилегүтей-Тахи, Тайчиудай алышкылар келген. Чалаир аймактан Чечен-Домак Аргай-Хасар биле Бала дээр ийи оолдарын эдертип келген. Хоңготаннардан Сүйхетү-черби келген. Сүхегеннерден Чегей-Хондгарның оглу Сүгекей-Чаун келген. Неүдейниң Сагаан-гуа келген. Олхонуд аймактан Хингиадай, горлос аймактан Сечиур, дөрбет аймактан Мөчи-Бүдүүн келгеннер. Икирес аймактан Буту оларга күдээлеп турган болганда, кады келген. Ноёхон аймактан Чунсо келген. Оронар аймактан Чургаан келген. Ынчаарга барулас аймактан Сого-чечен оглу Карачар-биле кады келген. База баарин аймактан Хорчу, Узун ирей, Көгечөс, Менен баариннерин эдертип алган бир хүрээлел болуп келгеннер.

121. Хорчу келгеш, мынча деп-тир: «Бис Бодончар богданың олчалап алганы кадайындан төрүттүнген болгаш Чамуха-биле чаңгыс хырындан үнген, быжыг холбаалыг улус бис. Ынчангаш Чамухадан чарлып болбас улус бис. Ындыгдаа болза Чаараң-Деңгер⁷ келгеш, караамга көзүлдүр айтып бергени болза, шилги инек Чамуханы долганып чоруй Чамуха-биле ооң өг-тергезин үзүп тургаш, бир мыйызын сыйып алды. Чаңгыс мыйыстыг апаргаш ол: «Мыйызымны эккел!» — деп, Чамухаже мөөреп, буставышаан, чер казып, довурак буруладып турду. База бир куу-шилги, дөңгүр инекти улуг

өг-тергеге хөлгелээн болду. Ол инек улуг орук-биле Темүчинниң соондан чүткүп чорааш, мөөреп мынча диди:

«Дээр, чер сүмелешкеш,
Темүчинни улустуң ээзи болзун дээн.
Тээп, чедирип чор мен».

Шак мынчалдыр Чаараң-Деңгер мээң караамга көстүп айытты. Темүчин, сен улустуң ээзи апарзыңза, мени баш удур оштап чугаалааным дээш канчаар шаңнаар сен?» — деп айтырарга, Темүчин: «Мен шынап-ла, улустуң ээзи апарзымза, сени түмөнниң нояны кылып каар мен» — деп-тир. Хорчу тура: «Бо хире улуг төре херээн баш удур айытканым дээш, түмөнниң нояны болурумну кандыг кончуг аас-кежик дээр боор? Мени түмөнниң нояны болдурарындан аңгыда, бүгү улустан үжен хире кончуг чараш кыстарны шилип тургаш, кадай кылып алыр эргеден тывыс. База мээң сөглээн сөстөримни доозазын кичээңгейлиг дыңнап чор!» — дээн.

122. Кунан баштады Кенигес база оон ыңай Дарыдай-отчигин бир-бир хүрээлел болуп келгеннер. Чадаран аймактан Мулхалху келген. Унжин-Сахайт бир хүрээлел болуп келген. Чамухадан ынчалдыр чарлып көшкеш, Химурга булактың Кара-Шыргай деп черге кээп хонуп алганнар. Ол үеде Чамухадан чарылгаш, Сорхату-Чүрхиниң оглу Сача-беги биле Тайчу бир хүрээлел болуп, Негиин-тажының оглу Хучар-беги бир хүрээлел болуп, Хотала-хаанның оглу Алтан⁸-отчигин бир хүрээлел болуп, Химурга-Булактың Аал-Хараганада турган Темүчинге кээп каттышканнар. Темүчин оон көшкеш, Хүрелхи иштинде Сеңгир-Булактың Кара-Чүректин Көк-Хөлге барып хонган.

123. Алтан, Хучар база Сача-беги шупту сүмелешкеш, Темүчинге мынча деп-тирлер: «Сени хаан болдураалы. Темүчин сени хаан болдургаш, бистер

Хөй дайыннарга
Көптү баштап,
Онза кыстарны

Олчалап,
Орду чаагай
Өглерин ап,
Дөгереңиң хааны
Темүчинге бээр бис.
Хары чонче
Халдап кирип,
Кайгамчык каас
Кадыннарын алгаш,
Чыраа-саяк
Чылгызын сүргеш,
Чедирип бээр бис.
Араатан аң
Аглаар өйде
Чоокшуладыр
Чыгап бээр бис.
Арга аңын
Аңнаар өйде
Хойзуп тургаш,
Холуңче кирип бээр бис.
Черлик аңны
Истээр өйде
Иштин чыпшыр
Чыгап бээр бис.
Хооргал аңын
Хойзуп бээрде,
Чарыннарын
Чыпшыр сүрер бис.
Дайын-чаалыг
Дакпыш шагда
Хаан Темүчин сээң
Кадыг чарлыыңны
Эрттирипсивиссе,
Эргимнеривистен
Чарып аппараташ,
Эт-севивисти

Хавырып алгаш,
Кара бажывысты
Каапкаш барыңар.
Тайбың шагда
Темүчин сээң
Эптиг чарлыыңны
Эдербейн барзывысса,
Эжелээн чонувусту алгаш,
Эргим кадыннарывысты хавыргаш,
Эге-ле бодувусту
Ээн черже
Ээ көрбейн, сүрүптүңер!» — дээн.

Ынчаар сөглөп, даңгыраглап, Темүчинни Чиңгис-хаан* деп адап, хаан болдурганнар.

124. Темүчин Чиңгис-хаан апаргаш, Боорчунуң оглу Үге-лең-черби, Хачуун-Тогурун база Четей, Доголху алышкыларга саадак азындырып каан. Өңгүр, Сүйгөтү-черби, Хадан-Далдуурхан үжелээн:

«Эртен чооглаар чемиңерни
Эгиир шагда озалдатпайн,
Дүштеки шайыңарны
Түр-даа када үзүктелдирбейн,

кылып берип чоруулу» — дишкен болганда, оларны паштанчылары кылып алган. Дегей тура:

«Ала чараш хоюңну
Ары сыңмас одарладып,
Көвей сүрлүг малыңны
Кодан долдур өстүрүп,
Хоптак өскөн бодум
Ижин-хырын четтирип,
Кургулдай чип чорааш,
Хүн бүрү үзүк чок,

* Чиңгис-хаан дээрге Теңгис-хаан, Далай-хаан дээн сөс болгу дег.

Хонук бүрү озал чок,
Шилип тургаш, өзеп,
Сүүзүннүг мүн белеткеп

берип чорууйн» — дээн болганда, аңаа хой кадартып каан.
Ооң дунмазы Хучугур тура:

«Дүкчүглүг тергениң
Дүкчүг, дээрбээ
Турлуп, үрелбес кылдыр.
Өзектиг тергени
Өгбең-чиндин оруктарга
Торлуп, саадавас кылдыр
Терге, өг ажилдарын
Деңге көрүп кылып чорууйн» —

дээн болганда, Хучугурну тергечи дужаалга томуйлаан.

Өөнүң иштинде кадайын, уруг-дарыын база чалчаларын
Додай-чербиге чагыртып каан. Хасарның чагыргазынга хы-
лыш астып чоруур кылдыр Хубулай, Чилгутаи биле Каргай-
Тогурунну томуйлааш:

«Күжүн дөгээннерниң
Оорга-мойнун үзе шаап,
Туразы улгатканнарның
Оорук эьдин чара шаап чоруңар» — деп-тир.

Белгүтей биле Каралдай-Тогурунну: «Чылгы кадарыңар.
Аът ажаакчылары болур силер» — диген. Тайчуудтарның Куту,
Моричи база Мулхалхуга: «Чылгычылаңар» — дээн. Аргай-
Хасар, Тахар, Сүгекей, Чаурханга: «Ырактың холбаачызы,
чооктуң кедекчи хайгыылчылары болуңар» — дээн.

Сүбээдей-маадыр тура:

«Күске-күжүген дег
Хурааган хөреңгиңни кадагалап,
Кара каарган дег
Хамык байлаңны хумагалап,

Шып каар кидис дег
Шынчы камгалакчың болуп,
Өг-ораның карактап,
Өмек-чөлеңгиижиң болуйн» — дээн.

125. Оон Чиңгис-хаан Боорчу биле Челмеге:

«Хөлегемден өске
Эш чок чорумда
Хөлегем болуп,
Кудуруумдан өске
Кымчы чок чорумда
Кудуруум болуп,
Сеткилимни сергедип,
Сагыжымны өөрткен
Чүрээмге чоок эштерим

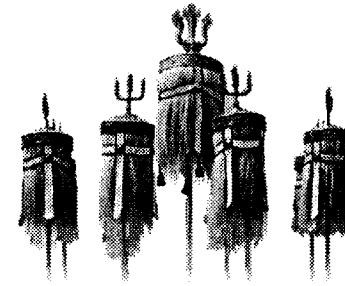
Силер ийи хамыкты мурнай кээп, эштешкен болганыңарда,
хамыкты баштаар силер» — диген. Чиңгис-хаан оон база:
«Дээр-деңгерниң өршээли-биле, Чер-иениң авыралы-биле
Чамухадан чарылгаш, мени бодааш, эш болуп келген, баш-
тайгы өлчейлиг эштерим кымдан-даа артык хүндүткелдиг
турар ужурлуг болганда, шак мынчалдыр силерни чогуур-
чогуур дужаалдарга томуйладым» — диген.

126. Чиңгис-хаанны хаан болдурган дээрзин дамчыдары-
биле Тагай биле Сүгекейни керейттерниң Тоорил-хаанче чо-
рудуптарга, Тоорил-хаан: «Темүчин оглумну хаан болдурга-
ны кончуг шын-дыр. Моолдар хаан чок канчап турар боор.

Эрткен шиитпирни үревейн,
Эп-холбааны үспейн,
Корум-чурумну хажытпайн,
Кезээде чурумнуг чоруңар» — деп-тир.

ДӨРТКҮ ЭГЕ

ЧАМУХА БОЛГАШ ТАЙЧУУДТАР-БИЛЕ ДЕМИСЕШКЕНИ

127. Аргай-Хасар биле Чаурханны¹ Чамухаже элчи кылдыр чорударга, Чамуха: «Алтан биле Хучарга барып сөглө: «Алтан биле Хучар, силер Темүчин андым биле бистиң быктывысты идип, ээгивисче шанчып тургаш, чүгө бисти чардыңар? Темүчин биле кады турувуста, ону хаан болдурбайн, ам кээп кандыг сагыштыг ону хаан болдурдуңар? Алтан биле Хучар, сөглээн сөзүңерге ээ болуп, Темүчин андымның сеткилин өөртүп, андымга эки эш болуп чоруңар» — деп, сөглөдип-тир.

128. Ооң соонда Чалама (дагның) мурнуу чарыында Өлгий-Булак дээр черге чурттап турган Чамуханың дуңмазы Тайчар Саарь-Хову деп черге турган бистиң Чөчи-Дармаланың² чылгызын сүрүп аппаратан. Чөчи-Дармала чылгызының соондан сүрер дээрге, эштериниң чүрээ чагатпас, чорувас болган. Ам канчаар, боду чааскаан чоруткаш, дүне када чылгызының чанынга оожум чеде берген. Аьдының кырынга чыдып алгаш, Тайчарның ооргазын сы адып өлүргөш, чылгызын дедир эгидип алган.

129. «Дуңмазы Тайчар өлүртүп алган боорга Чамуха чадараннарның он үш аймак улузун каттыштырып алгаш, үш түмөн шеригни боду баштап алган Алагууд, Тургагууд дагларың таварты Чиңгис-хаанче халдаар дээш чоруп олур» — деп медээни икирес омактың Мүлхе-Тотаг биле Боралдай Хүрелхиге турган Чиңгис-хаанга сөглөп чедиргеннер. Бо медээни дыңнааш, Чиңгис-хаан он үш хүрээлелинден³ үш түмөн

шериин алгаш, Чамухага уткуй үнүпкеш, Далан-Балжуд деп черге чаалашкан. Тулчуушкунга Чиңгис-хаанның шерии Чамуханың шериинге чыгадып, Онон хемниң Чээрен кашпалынче кире берген. Ынчан Чамуха: «Ононнуң Чээрен кашпалынче оларны бис чыгап кириптивис» — дээш, ээп чанарда, чинос омактыг аныяк оолдарны олчалап алгаш, Негүдей-Сагаан-гуаның бажын одура кескеш, аьдының кудуруунга сөөртүндүр баглап алгаш, халдып чорупканнар.

130. Чамуха чана бээрге уруд аймактың Чүрчидей, маңгыт аймактың Хуйлдар боттарының чагырган аймактарын эдертип алгаш, Чамухадан чарлып, Чиңгис-хаанга каттыжып чедип келгеннер. Хоңготанның Меңниг ада база Чамухадан чарлып, чеди оолдарын эдерткеш, Чиңгис-хаанга кээп каттышкан. Чамухадан ынча хөй улус чарлып, аңаа чедип кээрге Чиңгис-хаан өөрүп, Өэлүн-үжин, Хасар, чүрхинниң Сача-беги, Тайчу-биле каттыжып алгаш, Ононнуң арыыга дой кылганнар. Чиңгис-хаан Өэлүн-үжин, Хасар, Сача-бегиге кундага сөңнээн. Дараазында Сача-бегиниң биче кадайы Эбекей баштады улуска кундага сөңней бээрге, Хоричин кадын биле Хуурчин кадын хорадап: «Биске баштай сөңневейн, чүге Эбекейге сөңнедин?» — дээш, паштанчы Шихүрнү эттей бергеннер. Паштанчы Шихүр эттедип алгаш: «Есүгей-маадыр биле Негиин-тажы чок боорга, мынчап эттедип турарым бо» — деп дыңзыг үн-биле ыы-сызын төп эгелээн.

131. Ол дойну бистин таладан Белгүтей уштап-баштап, Чиңгис-хаанның аьдын тудуп турган. Чүрхиннерден Бүри-мөге ол дойну башкарып турган. Ынчап турда, хатагин омактыг бир кижин бистин баглаашта турган аьттарывыстың узундынын оорлап чыткаш, туттуруп алган. Бүри-мөге ол кижиге болчуп, Белгүтей-биле сөс каржы берген. Белгүтей үргүлчү хүрежип чоруур болгаш оң холун берзенип алган чоруур турган. Белгүтейниң ол чанаш экин Бүри-мөге селемези-биле чире шаапкан. Белгүтей шак ынчалдыр балыгладып алган-даа болза, оозун херекке албайн, ханын төгүлдүр чоруп турарын хөлегеге дойлап олурган Чиңгис-хаан көрүп кааш, үнүп кел-

геш: «Кым мынчаар чире шаапты?» — дээрге, Белгүтей: «Эртен-не мынчап барган чүве. Мен дээш ха-дунма улузувус бактажы бербезин! Мен ажырбас мен. Бодум эки тур мен. Ха-дунма силер чаа-ла эдержип, найыралдажып турар болганы-ңарда, мен дээш, акым, бакташпаңар, далаш болбаңар!» — деп-тир.

132. Чиңгис-хаан Белгүтейниң дилээн херекке албайн, ий талазындан ыяш будук сып, хымыс бышкызын ушта соп алгаш, содаалашкаш, чүрхиннерни тиилеп алгаш, Хоричин кадын биле Хуурчин кадынны хунаап алган. [Хасар чазы-биле аткан санында-ла, бир кижини ужур адып турган, Белгүтей хымыстыг көгээри-биле улдап чоруп турган. Тайчуудтар Белгүтейни тудуп алгаш, казак тергеге⁴ чыпшыр хүлүп каапканнар. Удуп алгаш, Белгүтей казак тергезин чүктеп алган бо чедип келген. — А. д.] Чүрхиннер эптежип-найыралдажылы дээрге бис чөпшээрежип, Хоричин кадын биле Хуурчин кадынны эгидип берген бис. Ол үеде Кыдаттың Алдын-хааны⁵ татарларның Мегүчин-Сүүлт ооң айынга кирбес боорга, оларның-биле дарый чаалажыр кылдыр Вангин-чансанга⁶ шериг бергеш, чорудупкан. Вангин-чансан Мегүчин-Сүүлтке баштаткан татарлар-биле чаалашпышаан, оларны Улз дээр черде чылгы малы-биле кады сүрүп алган кел чору деп ме-дээни алгаш,

133. Чиңгис-хаан: «Кайы шагдан бээр татарлар бистин ада-өгбелеривисти өлүрүп чораан өжээтеннеривис боор чүве. Ам бо тулчуушкунга база катай киржир-дир» — дээш, Тоорил-хаанче шапкынчы чорудуп: «Алдын хаанның Вангин-чансан Мегүчин-Сүүлт баштаан татарлар Улзуну өрү сүрүп кел чор дээр чүве-дир. Ада-өгбелеримни хораннап каан өштүг татарлар-биле чаалажыйн. Тоорил-хаан адам, дарый кээп ду-залажып көрүңер» — деп сөглеткен. Ону дыңнааш, Тоорил-хаан: «Оглум Чиңгис чөптүг, шын сөс дамчыткан-дыр. Бис каттыжып чаалажылы» — дээш, үшкү хүнде улуг шериин чыгаш, аьттаныпкан. Удатпаанда Тоорил Чиңгиске уткуй каттыжып келген. Чиңгис-хаан биле Тоорил-хаан Сача-беги-

ге баштаткан чүрхиннерге: «Бо дайынга шаанда ада-өгбеле-ривисти хораннаан татарлар-биле тулчуру дээш кады аьттаныылы» — деп элчи чоруткаш, алды хонук манаарга-даа, келбээннер. Манап чадап кааш, Чиңгис-хаан биле Тоорил-хаан шерин алгаш, Вангин-чансанга уткуй Улзуну өрү чоктапкан. Хусуту-Шүтээн база Нараты-Шүтээн⁷ деп черлерге Мегүчин-Сүүлт баштаан татарлар быжыглал кылып алган турган. Чиңгис-хаан биле Тоорил-хаан Мегүчин-Сүүлтүнү олла черинге өлүргөш, мөңгүн кавайы биле тана* каасталгалыг чоорганын Чиңгис-хаан олчалап алган.

134. Мегүчин-Сүүлтүнү бастывыс деп Чиңгис-хаан биле Тоорил-хаан сөс дамчыдарга, Вангин-чансан ону дыңнап кааш, аажок өөрүп, Чиңгис-хаанга «чаутхури» дээр дужаалды шаңнаан.

Кереиттерниң Тоорилге «ваң» дужаалды шаңнаан. Вангин-чансан Тоорил-хаанга «ваң» дужаал шаңнаанының соонда Тоорилди «Ваң» деп адап турар апарган. Вангин-чансан тура: «Мегүчин-Сүүлтүнү өлүргөш, Алдын-хаанга улуг дуза чедирдиңер. Бо дузаңарны Алдын-хаанга чугаалап чедирер мен. Чиңгис-хаанга моон-даа бедик дужаал шаңнаарын Алдын-хаан боду болгаап көөр боор» — дээш, Вангин-чансан өөрүшкүлүг чана берген. Чиңгис-хаан биле Ваң-хаан татарларны үлежип алгаш, аал аалынче чаныпканнар.

135. Татарларның хоргадап турганы Нараты-Шүтээнге бир бичии оол чыдып калган. Ону бистиң шериглеривис тып алгаш көөрге, кулаанда дээрбектиг алдын сыргалыг база додары шулу торгу киш кежи кандааза кеткен болган. Ол оолду Чиңгис-хаан Өэлүн иеге белек кылдыр берген. Өэлүн ие тура: «Эки кижиге оглу боор. Ызыгууру сайыт кижиниң угу ыйнаан. Беш оолдарның дараазы алды дугаар оглувус кылып алыылы» — дээш, Шиги-Хутук⁸ дээр ат берип, азырап алган.

136. Чиңгис-хаанның аал-ораны Харьлту хөлге турган. Чүрхиннер Чиңгистиң аалында артып калган улузунче халдап, бежен кижиниң хевин тонап алгаш, он кижини өлүргөш

* Тана — перламутр.

барганнар. Чүрхиннер бисти мынчалдыр дорамчыладылар деп аал-оранынга арткан улузу Чиңгис-хаанга хомудалын билдирерге, Чиңгис-хаан аажок килеңнеп: «Чүрхиннер чүге бисче шорлуп турар апарды? Ононнуң арынынга дойлап турувуста, паштанчывыс Шихүрнү ол эттедилер. Белгүтейниң эктин селеме-биле чире шаштылар. Найыралдажыылы дээрге бистер Хоричин кадын-биле, Хуурчин кадыны эгидип берген болгай бис. Ооң соонда ада-өгбевис хораннаан эрте шагдан өжээнниг татарлар-биле чаалажыылы дээш чүрхиннерни алды хонук манаарывыска-даа, келбедилер. Ам база дайзынның кыдыындан дайзын болу бердилер» — дээш Чиңгис-хаан чүрхиннерге чаалажыры-биле аьттаныпкан. Чүрхиннер Керуленде Көдээ Аралдың Долоон-Болдок деп черге турда, шериглер халдап кирерге Сача-беги биле Тайчу каш шерин алгаш, десе берген. Соондан сүрүп, Телетү-Аксы деп черге четкеш, Сача-беги биле Тайчуну тудуп алган. Оон Чиңгис-хаан Сача-беги биле Тайчуга: «Мооң мурнунда бистер чүү деп дугурушкан ийик бис?» — дээрге Сача биле Тайчу тура: «Сөглээн сөзүвүске четпээн болзувусса, сөзүвүске чедир» — дээрге оларның сөглээн сөзүн сагындырып, сөзүнге ээ болуп шыдавааны дээш, албыктырып өлүргөн.

137. Сача биле Тайчуну мынчаар чок кылгаш, чүрхиннерниң улузун көжүрүп эккээрге, оларның аразында чалаирлерниң Телегети-байның оглу Гүн-гуа, Чулуун-Хачы, Чевгээ үш турган. Мухулай (Мухули), Буга дээр ийи оолдарын Чиңгиске бараалгадырда Гүн-гуа тура мынча диген:

«Бозаганның
Кулу болзун!
Бозагандан ойталаза,
Балдырын кес!
Эжик-хаалгаңның
Эдилели болзун!
Эжиңни каап,
Өскээр барза,
Өкпе-баарын
Үзе сок!»

Чулуун-Хачы Түнге биле Хаши дээр ийи оглун хүлээдип берип тура:

«Алдын бозаганны
Кезээде кадарзын!
Алдын бозаганны
Каггаш барза,
Амызын үзе сок!
Делгем эжиинни
Көдүрүп берзин.
Делгем эжиинден
Өскээр барза,
Өзү-баарын үзе хак!» — дээн.

Чевгээни Хасарга берип каан. Чевгээ чүрхиннерниң чуртундан тып алганы Борахул деп аттыг оолду Өэлүн иеге берген.

138. Өэлүн ие меркиттерден тып алганы Күчү деп оолду, тайчуудтарның бесүдтер чуртундан тып алганы Көгечүнү, татар чуртундан тып алганы Шиги-Хутукту, чүрхиннерниң чуртундан тып алганы Борахулду — дөртелдирзин өөнге азырап турган. Өэлүн ие оолдарыңга: «Боларымны хүндүс көөр караам, дүне дыңнаар кулаам кылып алайн» — дээн.

139. Чүрхиннерниң омаа Хабул-хаанның чеди оолдарының улуу болур Охинбаргактан укталган чүве-дир. Хабул-хаанның оолдарының улуу болганда, ооң оглу Сорхату-Чүрхи чагыргазында төрөл-аймактардан

Эргээнде шыдалдыг,
Баарында саптыг,
Өкпезинде кылыктыг,
Эрнинде килеңниг,
Күчүтен мөге
Эртемниг эрлерни

шилип тургаш, оглунга ылгап берген. Шак мындыг экер-эрес, дидим чүректиг, килең-кылыктыг улус каттышкан бол-

ганда, чүрхин деп адаан чүве-дир. [Эрниң эреси кылдыр төрүттүнген. — А. д.] Чиңгис-хаан чүрхиннерни чылча базып, хөй араттарын бодунуң албаты-чону болдурган.

140. Чиңгис-хаан бир-ле хүн Бүри-мөге биле Белгүтейни хүрештирер дээн. Бүри-мөге чүрхиннерге турган. Мооң мурнунда ол Белгүтейни бир холу-биле тудуп алгаш, бир буду-биле илбектепкеш, октап шыдаптар, алдар-аттыг мөге турган. Бо удаада Бүри-мөге биле Белгүтей ийини хүрештирерге, Бүри-мөге октадып алган. Белгүтей Бүри-мөгени тиилеп алгаш, Чиңгис-хаанче карааның ужу-биле көөрге, хаан джжн ызырттынып олурган. Белгүтей ужурун биле каапкаш, Бүри-мөгени бар шаа-биле ужа-хөрээнден шелип, силгип чоруй, ооргазын сый шаап каан. Бүри-мөге ооргазын сыктырып алгаш: «Белгүтейге октатпас турдум. Хаандан корткаш, өжегерээн дүжүп бергенимден, амы-тынымдан чарылдым» — дээш, өлүп калган. Ооң ооргазын сыккаш, өскээр сөөртүп аппарып каапкан. Хабул-хаанның чеди оолдарының улуу Охинбаргак, ийигизи Бартан-маадыр турган. Ооң оглу Есүгей-маадыр. Үш дугаар оглу Кутугту-Монхор, ооң оглу Бүри-мөге. Бүри-мөге хүрежирде Бартан-маадырның оолдарындан күштүг болгаш Баргактың эрес-дидим оолдары-биле эдержип чораан. Улустуң ат-алдарлыг мөгези Бүри шак мынчаар Белгүтейге ооргазын сыктырып өлгөн.

141. Ооң соонда дагаа чылында (1201 ч.) хатагиннер салжиудтар-биле кады, Багу-Чорхи баштаан хатагиннер, Чирхитей-маадыр баштаан салжиудтар, дөрбен-татарлар-биле найыралдашкан Хачуун-беги баштаан дөрбеннер, Алчы база Чали-Буга баштаан татарлар, Түге-Маха баштаан икирестер, хонгирадтарның Терхег, Эмел болгаш Алхуй, Чоёк-Сагаан баштаан горлостар, найманнардан Күчүгүд, найманнарның Буйрук-хаан, меркиттерниң Тогтаа-бегиниң оглу Куту, ойрадтың Худуга-беги, тайчуудтарның Таргыдай-Кирилтук, Ходун-Орчан [Моолдуң. — А. д.], Аучу-маадыр суг база оондаа өске тайчуудтар Алхуй-Булак дээр черге чыгып хуралдааш, чажирдай омактың Чамуханы хаан дүжүлгезинче деп-

шидерин дугуржуп ап, аскыр биле бени өлүрүп тура, аксы-сөзүн берип, даңгыраглааш, Эргүне хемни куду көжүп баткаш, Эргүнеже кирип чыдар Хан хемниң шынаазының эдээнге Чамуханы Күр-хаанга* депшиткеш, Чиңгис-хаан болгаш Ваң-хаан-биле чаалажып аьттанылыңар, дишкеннер. Оларның чаалажыр деп турарын Чиңгис-хаан Хүрелхи деп черге турда горлостардан Хоридай дээр кижичедип келгеш, сөглээн. Чиңгис-хаан ону дыңнааш, Ваң-хаанга дамчыдарга, шериглерин ап алгаш, ол ол-ла дораан Чиңгис-хаанга чедип келген.

142. Ваң-хаанның кээри билек, Чиңгис-хаан Ваң-хаан-биле каттыжып алгаш, Чамухага удур чаалажыр дээш, Керулен хемни куду аьттаныпкан. Чиңгис-хаан Алтан, Хучар биле Дарыдай үштү мурнай чорудупкан. Ваң-хаан Сенгин, Чага-хамбы биле Билге-беги үштү чорудупкан. Оларның мурнунче база хайгыылдар үндүрүп, Энеген-Гүйлетү деп черге бир доктаамал хайгыыл тургузуп каан. Ооң ыңдында Чихурху дээр черге база бир доктаамал хайгыыл тургузуп каан. Бистиң мурнувуска чораан Алтан, Хучар, Сенгин биле Ухтия дээр черге чедип келгеш, борта доктаалыңар деп сүмележип турда, Чихурхуга тургузуп каан хайгыылдан бир кижичедип келгеш: «Дайзын кел чор!» — деп медээлээн. Ол медээни алгаш, дайзындан тодаргай медээ алыр-дыр дишкеш, тура дүшпейн, уткуштур халдып чорупканнар. Дайзынның бажыңга чораан улузунга таваржып келгеш: «Кымнар силер?» — деп айтырарга, Чамуханың чорудупканы Моолдуң Аучу-маадыр, найманның Буйрук-хаан, меркиттиң Тогтаабегиниң оглу Куту, ойрадтың Кудуга-беги бо дөрт болган. Бистиң улузувус оларның-биле даарта дайылдажыр кылдыр дугуржуп алгаш, кежээликтей бергенде хемге дедир халдып келгеш, хонганнар.

143. Даартазында ийи тала Соок дээр черге ужуражып келгеш, бот-боттарыңче чыгай халдаар, аткаарлаар аргалар-

* Бүгүдениң хааны кылдыр депшиткен.

ны ажыглап, чаалажып кирипкен. Буйрук-хаан биле Кудуга чат дүжүрер* аргалар билер турган. Олар чат дүжүрерге, өөскүткен аргазы боттарының кырыңга дүжүп, малгашка тайып, чоруур аргажок апаарга, «биске Дээрниң килеңи дүштү», — дижип, ыңай-бээр тарай дезип чорупканнар.

144. Найманның Буйрук-хаан Алтайның өвүр чарыында Улуг-Даг дээр черге углай чарлып чорупкан. Меркит Тогтааның оглу Куту Селенги хемче соругдап дезипкен. Ойрадтың Кудуга-беги арга-арыг бараадап, Шисгисти соругдап шимчепкен. Тайчуудтарның Аучу-маадыр Ононче углапкан. Чамуха боду хаанга депшиттирген төрөл-аймактарын үптөп-тонааш, Эргүне куду чанып чорупкан. Оларның ыңчалдыр чүкчүкче тоо быдараарын көргөш, Ваң-хаан Эргүнени куду Чамуханы сүрүп бадыпкан. Чиңгис-хаан Онон талазыңче тайчууд Аучу-маадырны сүрүп баткан. Аучу-маадыр улузунга четкеш, ара-албатызын дестирипкеш, боду Ходун-Орчан-биле кады дириг арткан шилиндек шериглерин эде тургузуп, Ононнун ыңдыңга чаалажыры-биле манап турган. Чиңгис-хаан сүрүп келгеш, тайчуудтар-биле чаалажып эгелээн. Кидин-түлүк улуг тулчуушкун болуп турда, кежээ дүшкен, ыңчангаш олар ол-ла чериңге хонганнар. Дескен аалдар тулчуп турган шериглер-биле кады бөлдүнчүп хонганнар.

145. Чиңгис-хаан ол тулчуушкунга моюн судалыңче балыглаткаш, хан төктүүшкүнүнден човап-хилеп, хүн ажа бээрге, аараанындан ол-ла тулчуушкун болуп турган чериңге хонган. Чиңгистиң дестели берген ханын Челме үндүр соруп, дүкпүрүп каап, аксы-боксу ханга былчажы-даа берзе, өске кижилерге идегевейн, хаанын боду ажаап карактап турда, дүн ортузу эрте берген. Ол өйде Чиңгис-хаан оңгарлып келгеш: «Ханым кадар четти. Суксап тур мен» — дээн. Челме бөргүн, идик-хевин шуптузун уштуп каапкаш, чүгле иштики чүвүрлүг дайзыннар ортузунче маңнап киргеш, ыңдында хүрээлей хонган улустуң тергезиниң кырыңче халбак-

* Чат дүжүрер — чаьс-чайык, хат-шуурган болдуар.

танып үнгөш, хымыс дилээш, тыппаан. Дескен аалдар беле-рин сагбайн, салыпкан болган. Хымыс тывылбас боорга, бир улуг көгээр таракты тергеден оорлап алгаш, чедип келген. Челме орук ара кымга-даа билдиртпейн эрте берген. Дээр өршээгени ол боор. Көгээрлиг таракты эккеп кааш, суглап алгаш, таракты суг-биле холуй былгааш, хаанынга ижирти берген.

Чиңгис-хаан үш катап дыштанмышаан, ижип алгаш: «Ка-раам чырып келди» — дээш, өндейип олуруп турда, даң адып, чер чырып келген. Челмениң үндүр соруп тургаш төккөн ханы оларның олурган черин долгандыр хөөлбектели берген болган. Чиңгис-хаан ону көрүп кааш: «Бо чүл? Мону чүгө ыратпааның ол?» — дээрге, Челме тура: «Силер уё-човуурлуг чыдарыңарга, ырадыр чоруурундан сестип, дүвүреп-деви-дээнимден пактаарын пактап, ажыраарын ажырып, төгерин төп турганым бо. Иштимче-даа элээн кире берди» — деп-тир. Чиңгис-хаан: «Мен мынчап барган чыдырымда, сен чүгө чанагаш маңнап ыңай болдуң? Туттуруп алган болзунза, мени мында мынчап барган чыдыр деп сөглээр турган эвес сен бе?» — дээрге, Челме тура: «Бир эвес чанагаш халып чо-рааш, туттуруп алган болзумза, мен оларга мынча дээр тур-ган ийик мен: “Мен силерге каттыжар күзелдиг кижини мен. Бистиң улузувус ону билип кааш, хевимни шуптузун уштуп алды. Чүгле чүвүвүрүмнү уштуп четтикпээнде, ушта халааш, силерге дезип келгеним бо”. Мээң сөзүмгө олар бүзүрөп, идик-хеп бергеш, азыраар турган ийик. Шак ынчан мен бир аът тыпкаш, дезип чедип кээп шыдаптар турган эвес деп мен бе. Ынчап бодааш, хаанымның човап-шылаан мага-бо-дун дыштандыар арга тывайн деп, карак чивеш аразында чорупкан кижини мен» — дээн. Чиңгис-хаан тура: «Мен ам чүү дээр мен. Мен шаанда үш меркиттерге амы-тыным алзыр чазып, Бурган-Халдунга хоргадап, үш удаа чиндиттирип ту-румда, сен мээң амы-тынымны ап үндүң. Ам база төгүлген ханымны соруп тургаш, амы-тыным камгаладың. База ка-гып-суксап, бергедеп чыдырымда, амы-тыныңны артыңга каапкаш, көрө тура-ла, дайзыннар аразынче киргеш, суксун

тып эккеп, тынымны авырадың. Бо үш ачы-дузаңны кезээ шагда утпас мен» — деп, чарлык болган.

146. Эртенинде көөрге, чаалажырынга белен хонган дай-зынның шерии дүне када тоо быдара дезе берген болган. Харын хүрээлей хонган аалдар шериглер-биле кады деңге көжүп шыдавас болганындан, шимчевейн артып калган. Чиң-гис-хаан дескен улусту чыып эккээйн деп, хонган черинден аъттангаш, дескеннерни чыып чорда, бир кызыл тоннуг хе-рээжен кижини «Темүчин, Темүчин!» — деп, ыткыр үнү-биле ыы-сызын төп турарын Чиңгис-хаан дыңнап кааш: «Кым деп кижиниң чүү мындыг кадайы мынчаар ыглап турар чү-вел?» — деп айтырары-биле бир кижини чорудупкан. Ол чеде бергеш айтырарга: «Мен Соргон-Сарыгның уруу Хадаан-дыр мен. Ашаамны мында шериглер тудуп алган, өлүрөр деп тур. Ашаамны авырап көр деп Темүчинни кыйгырып, ыглап тура-рым бо» — дээн. Ол сөстөрүн Чиңгис-хаанга дамчыдарга, ону дыңнап кааш, Чиңгис-хаан халдып чеде бергеш, аьдындан дүжүп, Хадаан-биле куспактажыпкан. Ынчалза-даа бистиң ше-риглеривис ол аразында ооң ашаан өлүрүп каан болган.

Артып калган улусту эжелеп алгаш, Чиңгис-хаан улуг шерии-биле кады ол-ла черге дүжүп хонганнар. Хадаанны чалап эккелдиргеш, чанынга олуртуп алган. Даартазында хүн тайчуудтарның Төдөгек дээрзиниң чагыргазынга турган Сор-гон-Сарыг биле Чев⁹ чедип келирге, Чиңгис-хаан Соргон-Сарыгга:

«Мойнумга кедирген
Моң ыяш дөңгүнү
Черже ап октаан,
Эктимге кедирген
Ээлбес дөңгүнү
Чара шаап октаан,
Ачам дег ачылыг
Акым силер чүгө
Аажок хожудап,
Арай орай келдиңер?» —

дээрге, Соргон-Сарыг тура: «Сеңээ черле ханы идегевишаан чоруур кижиге мен. Далажып канчаарыл? Бир эвес далажып, бодум мурнай келген турган болзумза, тайчуудтарның ноянарны артып калган мээң кадайымны, ажы-төлүмнү, чылгы малымны хул кылдыр киискидиптер магатчок болганда, далашпайн турдум. Хаанымга ам каттыжып келгеним бо» — дээн. Бо сөстөрү дыңнааш, Чиңгис-хаан чөпсүнгенин илередип каан.

147. Чиңгис-хаан: «Соок деп черге чаалажып турувуста, мээң тулчуушкунга мунар ак аастыг, кула адымның мойнунче даг кырындан кым адып балыглады?» — дээрге, Чев ону дыңнап кааш: «Даг кырындан аткан кижиге мен мен.

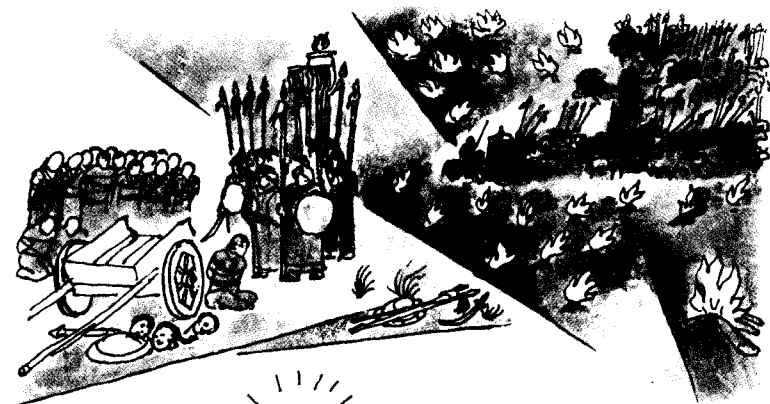
Ам хаан мени
 Аайлазыңза — айла.
 Адыш хире черни
 Аларарты чыдыдар
 Аргажок бодум бо.
 Авыраайн деп бодап,
 Амы-тыным арттырзыңза,
 Халда дээн чериңче
 Халдып четкеш,
 Кара сугну чалгыгандыр,
 Хая-дашты чуурулдур
 Хары дайзынны басчып,
 Хаан сеңээ дузалаар мен.
 Ээремниң суу чалгыгыже,
 Элдин дажы чарылгыже,
 Шынчы соруум бадырбайн,
 Чиңгис сеңээ дузалаар мен.
 Чет дээн чериңче
 Чеде халды бергеш,
 Кашпал дажын чуура шаап,
 Хамыктың чүрээн сирилеткей мен!» — деп-тир.

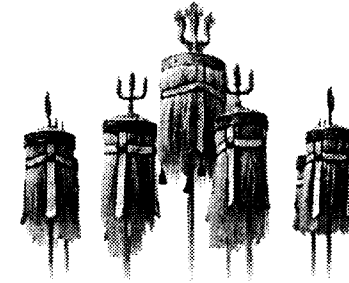
Чиңгис-хаан тура: «Дайзын кижиге өскелерге хора чедирип чораанын чажырып, мегелээр чүве болгай. Ынчаарга сен

хора чедиргениңни чажырбадың, шынчы эр болдун. Шак мындыг кижиге-биле эжишкилер болуп эдержип болур. Сээң Чургаадай деп адыңны солуп, тулчуушкунга мунар аксы ак кула адымның мойнун чидиг молдуруктуг согун-биле аткан болганында, сеңээ Чев деп ат берейн. Мени чанымга согун бажы дег камгалап чор» — деп, чарлык болган. Тайчуудтардан Чевтиң кээп эштешкениниң ужуру мындыг болган*.

* Чиңгис бодунун балыгланганын чажырып, адын балыгланган кылдыр чугаалап турары чадапчок.

БЕШКИ ЭГЕ

ТАТАРЛАРНЫ УЗУТКААНЫ БОЛГАШ ВАҢ-ХААН-БИЛЕ БАКТАШКАНЫ

148. Чиңгис-хаан тайчуудтарже халдааш, Аучу-маадыр, Ходун-Орчан, Худуудар чергелиг тайчууд ызыгууртаннарны үре-садызынга чедир хул-довурак кылдыр хыдып каапкан. Улус-чонун көжүрүп алгаш, Чиңгис-хаан Хубахая (Ухаа хая. — Ц. Д.) дээр черге кыштаан.

149. [Ады-сураа алгый берген Богда Чиңгис-хаан кыдыг-кызыгаар черге чурттап турар шагда, бир-ле хүн эң-не чоок тос сайыдын' эдертип алгаш, ис көрүп, бараан харап чорааш, чарлык болган: «Кайы-даа чүктен кандыг-даа дайзын кээри магат чок. Тос сайыттарым, силер үш кезек болуп чоруңар». Эженниң чарлыын эдерип Челме, Чуу-мерген, Шии-Хутук үжелээ бир кезек болган. Боорчу, Борахул, Мухулай үжелээ өске кезек болган. Сүлдүстерниң Соргон-Сарыг, бесүдтерниң Чев, ойрадтарның Кара-Хирүге бир үш кезек болуп, өгге артып калганнар. Эжен баштайгы алды сайыттарын эдертип алгаш, ис көрүп, бараан харап чорааш, Чахарай-хаанны ары чары-биле, Чалман-хаанның өвүр чары-биле чоруп орда, эженниң алдындан

Калдар деге
Халыыр орта, эжен
Калчан бора аьды-биле
Сүрүп четкеш,
Азынган чазын
Аңгайтыр тыртып,
Алдын огун

Кулаштай херип,
Ала дегени
Андара адып
Аайлаптарга,
Артында сайыды
Аъдындан дүжүп,
Ап дергилээр дээрге,

Эжен чарлык дүжүрген: «Мону силер дарый сойгаш, шиш-теңер. Мен дуу ол Сарыг-Деспек кырынче үнүп, бараан хараайн» — дээш, чорупкан. Орук ара эженниң уйгузу кээп, калчан-бора аъдының челинге кымчызы-биле чөленип, кум кынны бергеш, бир-ле дүш дүжээн. Чингис-хаан оттуп келгеш, алды сайыттарынга кээп:

«Бир дүш дүжедим.
Борбак чүрээм
Сирт-сирт кынды,
Чолдак ээгим
Чирт-чирт кынды —
Болбас дайзын
Келир хире.
Кадыр дагның ындында
Калбак сарыг ховуда
Үш кара туктук
Үш чүс дайзын тур.
Үш чүс дайзынны
Башкарган маадыр
Шилги аъдын мунган,
Болат огун тырткан,
Бады куян кеткен,
Кара салын суйбаан,
Барыын чүкче каксы көрүп,
Чөөн чүкче ылавылап,
Ине ышкаш кылаңнап,
Удазын дег кыйбыңнай-дыр.

Бир эвес дүжүм шын болза, алды сайыттарым, канчаар силер?» — деп айтырган.

Шиги-Хутук тура:

«Ырак-чоокту чыыра көөр
Ылап чидиг караам-биле
Моол аймакты
Могадыр,
Меркит аймакты
Мөгүдедир,
Тайчууд аймакты
Дадай диртир,
Айлык черни
Ажыр көрүп,
Чылдык черни
Чырыдып көрүп,
Кара караам шозу-биле
Хаан силерге дузалаайн,
Эргий көөр караам-биле
Эжен силерге дузалаайн» — дээн.

Челме тура:

«Өлүр тынымны
Хайырлавайн,
Өлүрер малымны
Харамнанмайн,
Көзүлген дайзынны
Кыра таварып,
Орукка таварышканын
Оя хап,
Чорукка таварышканын
Чула хап,
Кара тугун
Хунаап ап,
Туткан кижизин
Тулчуп өлүрүп,

Киискээн тугун
Тепсей базып,
Орбак тугун
Улдуңумга базып,
Дайзынның сүрүзүн
Таптай базып,
Катап келир
Харыы чок кылыйн» — дээн.

Чуу-мергенниң чугаалааны:

«Тавартып кирер шаам чок-даа бол,
Доктаатканын бадыткаар шыдалдыг мен.
Үзе таварар харыым чок-даа бол,
Үрелгенни эптеп кылыр шыдалдыг мен.
Кортук чаңныг Чуу-мерген мен
Кончуг дүрген халдаар өйде
База дезип магат чогумену
Баш удур хаанымга сөглээн.
Улус-оранывыс тургускан шагда
Ужурлуг сөзүм-биле дузалап шыдаар мен.
Хары дайзынче халдаар шагда
Хаан эжен Чингис силерге
Кажар мээң бодамчалыг сөзүм
Хаая-даа бол дуза болур» — дээн.

Боорчунуң сөглээни:

«Мурнай халдаар дайзынның
Мурнуу оруун дуглай туруп,
Халдап келир дайзынның
Халыыр оруун хаай туруп,
Ачылыг эжен силерниң
Ал-бодуңарны камгалап,
Алдын дыныңарны
Алдаг чокка эдерип,
Шиглээн чүгүңерже
Чарылбайн чорууйн» — дээн.

Борахул тура:

«Адар октуң
Хаалдазы болуп,
Каңгыраан чепсектиң
Камгалалы болуп,
Идегелдиг эжен силерниң
Ие төрээн бодуңарга
Чидиг чепсек бизин
Дээстирбейн тулчур мен» — дээн.

Мухулай² мынча дээн:

«Дайзынны базып,
Олчаны кирип,
Келир дайзынның
Күжүн кошкадып,
Дескен дайзынны
Дөгerezин хыдып,
Кушталдырган аьдымның
Кудуруунуң кыры-биле
Куу туман тырттырып,
Мунган аьдымның
Моюн, челиниң кыры-биле
Кыпкан хүннүң
Кызыл херелин чалбышталдырып,
Тулчуушкун санында тиилээн
Тулган өөрүшкүнүң медээзин
Түрүм силерге чедирип турайн» — дээн.

Чингис-хаан:

Шилиндек алды сайыдының
Шиитпирлиг сөстөрүн дыңнап,
Шиштээн деге эьдинден
Шалып дүрген чигеш,
Сарыг аьттың дынын

Шиги-Хутукка берип:

«Көргөн дүжүмнүн
Шын-мегезин билип кел» — дээш, чорудупкан.

Шиги-Хутук хаанның хоор-сарыг аьдын мунгаш,

Дески ховуга чоруп,
Тайга черге бастырып,
Шынаа черге челзип,
Сарыг-Деспекке четкеш,
Шылгап экидир көөрге,
Кара тугун киискиткен
Хайлыг дайзынның шерии
Хенертен бо душчуп кээрге,
Маадыр Шиги-Хутук
Баштай турган уунче
Бачым шаап келгеш:
«Сарыг-Деспек кырынче
Сагышта чок үнгеш,
Үш чүс дайзынга
Үскүлежип душтум.
Тайчуудтар деп
Танывадым.
Меркиттер деп
Мен билбедим.
Моолдарны
Могадыр көрүп шыдавадым.

Кара-чаңгыс катап карак уштап аткаар көөрүмге, эжен-
ниң дүжүнде көргени дайзын-биле дөмей хире болду» —
дээн.

Ынчан алды сайыт куяк хевин кедип, каң чепсээн ас-
тып, шериин чыып, тулчуушкунга белеткенип турда, дай-
зынның шерии чедип келген.

Боорчу маадыр сайыт
Боралазын мунгаш,
Самыын дайзынның мурнунга

Саадаашкын чок четкеш,
Сагыш-бодалын айтырган:

«Чүү улус силер? Ёзу билир улус болзунарза, ёзунарны сөг-
леңер! Ат-сыптыг улустар болзунарза, адынарны аданар!» —
дээрге, олар:

«Аттарывыс айтыржыр деп келбедивис.
Аткылажып, чаалажыр дээш келдивис» —

дээрге, Боорчу:

«Ужурун меңээ сөглезиңерзе,
Ужуражып, өршээп болур мен.
Чаалажыр сагыштыг болзунарза,
Чырык хүндүс эгелээли» — дээн.

Ынча дээрге, өске таланың кижизиниң сөглээни:

«Силерге дыңнадыр эки ат бисте чок.
Балыкчылар, тарбаганчылар-дыр бис» — дээн.

Ынча дээрге, Шиги-Хутук тура: «Олардан чугаа ээрээн хе-
рээ чок. Танып тур бис — тайчуудтар-дыр. Дадагалзавайн
чаалажыылы» — дээн. Борахул дүже халааш, камгалал чеп-
сээн ап алгаш, Богда эженин камгалап турупкан. Челме дай-
зынның туружунче селемелиг халдып киргеш,

Оон-моон келгеннерни
Орук үндүр кезе шаап,
Үш кара тугун
Ушта тыртып алгаш,
Бедик дагже апаргаш,
Бажын куду кадап каан.

Чуу-мерген шагда-ла десе берген. Боорчу бурунгаарлап
бар чыда, соонда Чуу-мергенни көрүп кааш: «Адыр, Чуу-
мерген, тур! Эжен-хааның дээш мынчаар демисежир киж
сен бе? Үңгүрден үнген алак-таагы дег, кожаш кылдыр де-
зип халыыр чүнүл?» — дээрге, ол эеп келгеш, каттырбыша-
ан: «Улаштыр чаалажыйн дээримге, чепсээм четпес-тир» —

деп-тир. Эжен-хаан алдын саадаандан кызыл согун уштуп берген. Чуу-мерген ол согунну чазынга октай туткаш, дайзынның баштыңчызынче шыгаап алгаш, хере тыртып-тыртып, сула салыпкаш, өлүр адып каан. Оон ооң калчан-шилги аьдын тудуп эккелгеш, эженге мундуруп каан. Эжен ол аьты мунуп көөрге, ушкан куш дег, салгын-хат дег болган. Ынчангаш удурланган дайзынны чөгелин төндүр базып, чыдалашкан дайзынны балык дег шиштеп турда, Борахулдун бажынга ок дээптерге, ол аңдарлы бергеш, ча-согунун оскунупкан. Суйбанып чыда, чазын тып алгаш, оозунга даянып туруп келгеш, холундан халыгын* салбайн, тендиңейнип турган. Боорчу бурунгаарлап дайылдажып тура, хая көрнүп келгеш: «Эр кижичаңгыс октан ухар ийикпе? Мыйызынга кактырып алган анай дег тендирип чүнүл?» — дээрге, Борахул ол-ла дораан аьдының ажыргы талазындан аьттаныпкаш, халыгын тудуп алгаш, эскет чокка чаалажып кирипкен. Халдап келген дайзын өлүрткен кижилериниң мөчүзүн чыып алгаш, дезипкен. Эжен: «Дедир көрүнген дайзынны канчаар ийик?» — дээрге, Боорчу тура:

«Бурган болган кижини
Буян-биле үдээр.
Дедир көрүнген дайзынны
Демир-чепсек-биле үдээр.
Соондан сүрер-дир!» —

дээрге, эжен ооң-биле чөпшээрэжип, дескеннерниң соондан сүрүпкеннер. Шайлыгның-Ак-Оргузу деп черге дайзынга ызырты четкеш, кодан хойже кирген бөрүлөр дег, чүс кижини кыра шаапканнар. Ийи чүс кижичаңгыс берген. Бо тулчуушкунга чүс аьт, бежен куяк хеп олчалап алганнар.

Чиңгис-хаан: «Дээр-адамга тейлээрим ол» — дээш, бедик тей кырынче үнүп келгеш, чонаан чада салгаш, курун мойнунга арта кагаш³, чалбарып тейлээн:

«Эрниң эрези-биле
Эжен болбаан мен.

* Халыгы — шит.

Эргелиг Дээр-адамның
Ээ көрүнген хайыразы-биле
Эжен болган мен.
Эргим Дээр-адамның ачызы-биле
Эптеш чок дайзынны баскан мен.
Каттыштырар күчүм-биле
Хаан болбаан мен.
Хаан Дээр-адамның
Хайыралы-биле хаан болган мен.
Хаан Дээр-адамның өршээли-биле
Хары дайзынны баскан мен».

Оон аьттангаш, чоруп ора, алды сайыттарын эжен мактап ырлаан. Баштайында Шиги-Хутук сайыдын мынча деп мактаан:

«Меркиттерни мөгүдедип,
Моолдарны могагзындырып,
Тайчуудтарны танып берип,
Дайзыннарны басчып турган,
Татарларның Шиги-Хутугум».

Дараазында Челмени:

«Дезиг эликти
Девиржитпейн адар,
Оптуг дайзынның
Оттуг чүрээн дидиреткен,
Аьт чок муңчулуп чорумда,
Аьт эккеп мундурган,
Ханым соглуп, кагып чыдырымда,
Халып чорааш, суксун база тыпкан,
Сергек, эвээш уйгулуг,
Чечен-мерген угаанныг,
Улус-төре херээнге
Угундан кээп киришкен,
Урянхайның эрниң эрези мээң Челмем» —

деп мактаан.

Чуу-мергенни:

«Чарлыымны чазыг чок эдерип,
Айыткалымны алдаг чок күүседип,
Дайзынның баштыңчызын
Дарый өлүр адып,
Мунган шилги аьдын
Маңнатпайн хунаап ап,
Чаалашкан дайзынны
Чара шаап,
Удурланган дайзынны
Ууй шаап чоруур,
Чжурчжэньнерниң Чуу-мергеним» —

деп мактаан.

Борахулду:

«Аткан октан
Хаалгам болган,
Хыылаан октан
Камгалалым болган,
Бажынче балыглаткаш,
Бачыдап, чонаан салбаан,
Хушиннерниң эки Борахулум» —

деп мактаан.

Мухулайны мактаарда:

«Дайзынны басчып,
Олчаны кириштирип,
Келир дайзынның
Күжүн кошкадып,
Бачыдап дескен дайзынның
Балдырын үзе шаап,
Кушталдырган аьдының
Кудуруунуң кыры-биле
Куу туман тырттырып,
Мунган аьдының
Моюн, челиниң кыры-биле

Кыпкан хүннүн
Кызыл херелин чайынналдырып,
Дайзынның хөреңгизинден
Дагыр ине кагбайн,
Үзүк удазын арттырбайн,
Үптеп хавырып эккелген,
Чалаирлерниң эки Мухулайым» — дээн.

Боорчуну:

«Аныяк шаам үезинде
Аьттарым дилеп чорааш,
Эдеришкен дузалакчым.
Эгүүр шагда эжим болган
Наху-байның чаңгыс оглу
Найыралдыг өңнүүм Боорчу!
Аалдар аразынга чоруурда,
Ала молдурга дег чааш-даа бол,
Алыс дайзынга душканда
Арзылаң, ирбиш дег дошкун,
Айыылдыг дайзынны базар дээш,
Амы-тынын харамнанмас,
Ачылыг өңнүүм Боорчу!
Хөөрежип чоруур шаанда,
Кара молдурга дег чааш-даа бол,
Халдаан дайзын-биле тулушканда,
Хартыга куш дег дошкуурап,
Хары дайзынны базар дээш,
Хайыраан тынын бодавас,
Хайыралыг өңнүүм Боорчу!
Өөрлежип чораан шаанда,
Өөр молдурга дег чааш-даа бол,
Келген дайзынга таварышканда,
Калчаа араатан дег дошкуурап,
Чискек дайзынны базар дээш,
Чораан бодун камнавас,
Чиңгине өңнүүм Боорчу!
Хүрежип, ойнап чораанда,

Күскү кулундан ээлдек-даа бол,
Хары дайзынга таварышканда,
Хартыга куш дег таварып,
Бүгү назынында бараалгаан,
Бүзүрелдиг өңнүүм Боорчу!
Кажан-даа ойталавайн,
Хаан эженин эдерип чоруур,
Хайыралыг өңнүүм Боорчу!» —

деп мактап ырлаан.

Эжен алды сайыдын мактап доозарга, Боорчу эженин мактап ырлаан:

«Топтуг Есүгей адалыг,
Тос шынчы сайыттыг,
Өске бүгүнү эргезинге киирген,
Өртемчейниң ээзи Чиңгис-хааным.
Өэлүн кадын иелиг,
Өмээрекчи тос сайыттыг,
Өгедей⁴, Тулуй оолдарлыг
Өршээл хайыралы улуг,
Өжээтен дайзын бүрүзүн
Баарынга бо-ла сөгедектеткен,
Дайзын, өжээтен бүрүзүн
Тавангайынга чылча баскан,
Өндүр, дээди Эжен-хааным!
Хаан эжен силер туруңарда,
Хары дайзыннардан
Халагзынар ужурувус чок.
Эжен маадыр силер туруңарда,
Эжелекчи дайзыннардан
Эгенир-коргар ужурувус чок.
Хамык бүгүнү каттыштырып,
Ханы төрөл дег эптештирип,
Хары дайзынны чуура кагаалыңар.
Ханы, чоок ботгарывыс хөөрежип,

Кас, куу куштар ышкаш,
Каттыжып чыргаалыңар.
Мегечиниң сөзүңге
Мегелетпээлиңер.
Хартыга куш дег,
Халыдып, ужугуп чоруулуңар.
Чаа-дайыңга
Чылыг тынывысты
Хайырлаваалыңар.
Аңгыр куш дег,
Ажы-төлүвүстү узуткаваалыңар
Өлүржүр дайыңга
Өлчейлиг амывысты хайырлаваалыңар.
Баар-төрөл аравыста
Бады найыралывысты оскунмаалыңар.
Эжелекчи дайзын-биле тулчурда,
Эге-ле бодувусту хайырлаваалыңар!»

Шылгараңгай дайынчы Боорчунуң ырлап берген сөстери-дир.

Алдар-сураглыг Богда Чиңгис-хаан үш чүс тайчуудтарны баскаш, онча-менди өөңгө чедип келгеш, амыр-менди чурттай берген. — А. д.]

Чанагаш-баариннерниң Ширээт ирей Алак, Ная дээр ийи оолдары-биле кады тайчуудтарның нояны Таргыдай-Кирилтукту арга иштинге чаштынып турда туткаш, аът мунуп шыдавас, семис болган ужурунда, тергеге олуртуп алгаш, [Темүчинге чедирер дээш. — А. д.] чоруп олурда, Таргыдай-Кирилтуктуң оолдары биле дунмалары ону хунаап алыр дээш, сүрүп келгеннер. Олар халдып кээрге, Ширээт ирей шимчеп чадап олурган Таргыдайны терге кырындан аңдара соккаш, ойтур октааш, кырынга сандайланып олуруп алгаш, бижээн уштуп эккелгеш: «Оолдарың, дунмаларың сени хунаап алыр дээш келдилер. Хаан сени мен ам өлүрбезимзе-даа, бир-тээ сенче халдаан болганымда, олар мени өлүрүп каар. Сени өлүрүп-даа кагзымза, дөмей-ле өлүртүр апаар мен. Ындыг

болганда, сени “сыртык кылып өлүр мен”⁵» — дээш, бизээниң бизин Таргыдайның боостаазынга дегзирге, Таргыдай-Кирилтук оолдары биле дуңмаларынга: «Ширээт мени өлүрер деп барды. Бир эвес мени өлүрүп каар болза, мээң сөөгүм-биле чүнү кылыр силер? Мени өлүрбээнде, дарый ээп чаныңар! Темүчин мени өлүрбес. Ээн чуртка кагдырган турда, караанда оттуг, арнында херелдиг, орлан-шоваа оолдур деп, Темүчинни мен тып алгаш, эмдик чаваа өөредир дег өөредип, кижизидип каан мен. Ол шагда ону чайлыг чок кылып каап шыдаар-даа турган болзумза, өршээп, өстүрүп каан мен. Темүчин ону билген кижини, сактып-даа чор боор. Темүчин мени өлүрбес. Силер оолдарым, дуңмаларым, дүрген чаныңар. Ширээт мени өлүрүп кагбазын!» — деп, ыглап-сыктап алгырарга, дуңмалары биле оолдары ону дыңнааш: «Адавыстың амы-тынын камгалаар дээш келген ийик бис. Ынчаарга адавысты бо Ширээт ирей өлүрүп кагза, амызы чок өлүг бодун канчаар боор? Өлүрбээн турда, ээп чаныптаалыңар» — дишкеш, чаныпканнар. Оларның ажыт кире бээри билек, тайчуудтардан дезипкен турган Ширээт ирейниң оолдары Алак биле Ная адазынга чедип келген. Ширээт ирей оолдары-биле Таргыдайны ап алгаш, Хутухул-Нуга деп черге чедип келген. Ная: «Бистер бо Таргыдайны тудуп аппарып бээр болзувусса, Чиңгис-хаан бисти хаан эженин тудуп эккелген бүзүрел чок саттыныкчы араттар дээш, биске бүзүревес, харын-даа хаан эженинче халдаан карачал араттар дээш, өлүрүп шиидер чыгы. Таргыдайны ам моон салып чандырыпкаш, Чиңгис-хаанга боттарывыс чеде бергеш: «Чиңгис-хаан, силерге күжүвүс бээр дээш келдивис. Бис Таргыдайны тудуп алгаш, бээр эккел чорааш, хаан эженин көре тура, хары кижиге канчап тудуп бээр боор деп сүмөлешкеш, орук ара салып чандырыпкаш, боттарывыс силерге идегеп чедип келдивис — деп чугаалаалыңар» — дээрге, Наяның сөзү-биле чөпшээрежип, Таргыдай-Кирилтук-нояны салып чорудупкаш, Ширээт ирей оолдары Алак, Ная-биле кады Чиңгис-хаанга чедип келген. Олардан келген ужу-

рун айтырарга, Ширээт ирей Чиңгис-хаанга: «Бис Таргыдай-Кирилтук-нояны тудуп алгаш, бээр эккел чыткаш, орукка ээвисти көре тура, хары кижиге канчап тудуп бээр боор дээш, салып чорудуптувус. Бис боттарывыс Чиңгис-хаан силерге күжүвүстү бээри-биле келдивис» — дээн.

Чиңгис-хаан тура:

«Таргыдай эжениңерни
Тудуп эккелген болзуңарза,
Хаанынче халдаан кара сагыштыг
Карачал аратка идегеп болбас дээш,
Харын-даа силер шуптуңарны
Хамык төрелдериңер-биле
Кады өлүрер турган ийик мен.
Хаан эжениңерни хайыраалаан
Халыын сеткилиңер
Харын чөп-түр» —

дээш, Наяны өршээген.

150. Ооң соонда Чиңгис-хаан Дерсүд дээр черге турда, керейтерниң Чага-хамбы каттыжып келген. Ол үеде меркиттер чаалажыр дээш келирге, Чиңгис-хаан биле Чага-хамбы каттыжып алгаш, оларны чылча шаап каан. Ынчан керейтерниң сандараан улустарындан түмен, түбеген, олан-тункаит олар Чиңгис-хаанга чагыртыры-биле чедип келген. Керейтерниң Ваң-хаан ооң мурнунда Есүгей-маадыр-биле чоок өңүктөр, андылар чораан. Андылар болганының ужуру чүл дээрге, Ваң-хаан Хурчагус-Буйрук-хаан адазының дуңмаларын өлүргеш, адазының дуңмазы болур Күр-хаан-биле бактажып, харын-даа чаалашкаш, Хараун-Хавцал дээр черге хоргадап чыдыпкан. Оон чүс кижилиг арай боорда дезип чоруткаш, Есүгейге келирге, Есүгей-хаан ону азырап, ажаап, боду шериг баштап аьттангаш, Күр-хаанны Хашин чуртунче ойладып чорудупкаш, албаты чонун база эт-малын Ваң-хаанга шуптузун эгидип берген. Шак ынчаар олар андылар апарганнар.

151. Ооң соонда Ваң-хаанның дунмазы Эрге-Кара акызынга өлүртүрүндөн корткаш, найманнарның Ынанчы-хаанынга дезип чеде берген. Ынанчы-хаан шериин алгаш кел чорда, Ваң-хаан дезип үш кода-хоорай дамчып тояап чорааш, кара-кыдаттың Күр-хаанынга чеде берген. Ол хаан-биле база бакташкаш, уйгур хоорайлар, эрги хоорай-суурлар турган Таңгыт оранын кезип, беш өшкүнүң сүдүн анайларынга эмзирбейн, думчуунга калбаңнааш кедирип алгаш, оларны саап, тебе ханын ханнап ижип аргастанып чорааш, арай боорда-ла Күсер хөлге чедип келген. Шаанда Есүгей-маадырның андызы чораанын Чиңгис-хаан бодап келгеш, Дахай-маадыр биле Сүгекей-Чеүннү элчи кылдыр аьткаргаш, Чиңгис-хаан боду Керулен хемден уткуп алган. Ваң-хаанга [чагыргазында араттардан. — А. д.] үндүрүг хавырып бергеш, бодунуң аалынга тургузуп алгаш, ажаап-тежээп турган. Ол кыжын олар кады көжүп, Чиңгис-хаан Хубахаяга кыштаан.

152. Ол үеде Ваң-хаанның дунмалары нояннар:

«Бо хаан акывыс
Бодунуң төрелдери бистерни
Бок-хул кылдыр киискидип болур.
Бак сагыш бодап чоруур
Бүдүмче чок кижидир бо.
Хайыраан ха-дунмаларын
Кырып, өлүрүп төндүрдү.
Кара-кыдаттардан
Камгалал дилеп,
Хамык чонун хайыра чок
Халак-хилинчекке човатты.

Мону канчаар бис ам? Шаанда чеди харлыында меркиттерге туттуруп алгаш, Селенгиниң Буура-Ховузу деп черге меркиттерниң тараазын соктап берип амыдырап чорда, карала анай кежи тоннуг адазы Хурчагус-Буйрук-хаан меркиттерни чаалап алгаш, оглун эккелген кижиде болгай. Ынчап турда, бо Тоорил он үш харлыында база-ла татарларның Ажай-хаанынга иези-биле кады туттуруп алгаш, ооң тевезин кадарып

чорду. Оон харын Ажай-хаанның хойжузу-биле кады дургуннап чанып келген кижиде. Ооң соонда найманнардан коргуп дескеш, сартыылдар чуртунда Чүй хемге турган кара-кыдаттарның Күр-хаанынга чеде берген. Аңаа бир чыл болгаш база-ла дезипкен. Уйгурлар чуртунга тенип, Таңгытка тояап чорааш, беш өшкүнүң анайларынга калбаңнааштар кедирип кааш, оларны саап, тебе ханын ханнап ижип аргастанып чорааш, чаңгыс борбак согур ой-сарыг аьттыг, Темүчинге арай боорда чедип келирге, Темүчин албаты чонундан үндүрүг чыып тургаш, ону азырап кагды. Ынчап турда-ла, оозун ол ам уткаш, ишти-баары ирип, кара сагыш бодап алган чоруп тур» — дижип, аразында чугаалажып турганнар. Оларның бо чугаазын Ваң-хаанга Алтан-Ашуг дамчыдып чедип келгеш: «Мен база бо сүлчээлешкен чугаага кириштим. Ынчалза-даа хааным силерни бактаанын дыңнааш, шыдашпайн, дыңнаанымны айыткадым» — деп-тир. Ону чугаалажып турган Элхудар, Хулбари, Арин-тажы баштады дунмалары нояннарны Ваң-хаан тудуп эккелдирип алган. Ваң-хаанның дунмазы Чага-хамбы дезип четтигипкеш, найманнарга чеде берген. Туттурган дунмаларын Ваң-хаан бир өгге кирип эккелгеш: «Уйгур чурттунга, Таңгыт оранынга мээң канчап чораанымны чүү деп чугаалажып турдуңар? Мени чүү деп бодап тур силер, өөдежоктар?» — дээш, оларның арыннарынче база өгге турган улустуң шуптузунга дүкпүрткеш, хүлүглерин чештирген.

153. Ол чылды кыштааш, ыт чылдың (1202 ч.) күзүнүңде Чиңгис-хаан ак татар, алчы татар, тутауд татар, алухай татарлар-биле Далан-Нөмүрге дээр черге чаалажырының мурнунда шаажы-хоойлу доктаадып, мынча деп чарлаан: «Дайзынны базар шагда олчага чазыйлавас. Дайзын бир-тээ аштырган болганда, ооң эт-байлаа кажан-даа бистиң олчавыс болур ужурунда, үлежип четтигиптер бис. Бир эвес дедир аткаарлаар апарзывысса, халдаашкынче кирген баштайгы туружувусче дарый эеп келзе чогуур. Ук туружунче эеп келбээн кижини — өлүрер!».

Далан-Нөмүрге дээр черге тулчуушкун үезинде татарлар аткаарлап дезипкеннер. Оларны ызырты сүрүп чорааш, Улгуй-Шилигелчид деп черин эжелеп алган. Ак татар, алчы татар, тутауд татар, алухай татарларның эрге туткан (дээди ызыгууртаннарын) базып, оларның хамаарылгазында чонун эжелеп турар үеде Алтан, Хучар биле Дарыдай доктааткан хоойлуну хажыдып, олча-кежикке чазыйлааш, тулчуушкундан чыдып калганнар. Сөглээн сөзүнге ээ болбаан, доктааткан хоойлуну сагываан дээш, Чев биле Хубулайны чорудуп, оларның олчалап алган чылгызын база эт-хөреңгизин бүрүнүбиле хавырып эккелдирген.

154. Татарларны эжелеп алган соонда, Чиңгис-хаан алдын үре-садызын чыып, улус-чонун канчаар дугайында улуг чыыш кылган. Ол чыышка:

«Алыс эрте шагдан бээр
Ада-өгбевис хораннаан,
Эки-бак бо татарларны
Эгиир шагда узуткаар төлээде,
Терге өзээнге хемчээп,
Дөгerezин чок кылыылы.
Арткан кадай, ажы-төлүн
Аал бүрүзүнге үлеп бергеш,
Кезээ шагда кул кылыылы!» —

деп сүмележип доктааткан. Өгден үнүп келген Белгүтейни татарларның Улуг-Чээрен: «Чүнүң дугайында чугаалаштыңар?» — деп айтырарга, Белгүтей: «Силерниң шуптуңарны терге өзээ-биле хемчээп, оон бедик дурт-сынныгларны шуптузун узуткап чок кылыр деп доктааттывыс» — дээн. Белгүтейниң бо сөстөрүн дыңнааш, Улуг-Чээрен хөй татарларынга кыйгырыг чарлап, быжыглал черинге чыып алган. Оларның ол быжыглалын бистиң шериглеривис улуг когаралбиле үреп киргеш, чыылган татарларны арай боорда күш-биле эжелеп алгаш, терге өзээнге деңней кырып турда, татар кижибүрүзү «сыртык ап өлүйн» — дээш, бижээн чеңнеп алган турган болган. Ооң хайы-биле бистиң шеривис улуг кога-

ралга таварышкан. Шак ынчалдыр татарларны терге өзээнге деңней кырып дооскаш, Чиңгис-хаан: «Бистиң улуг чыыш чыганывысты Белгүтей татарларга чугаалапкан-дыр. Ооң ужурундан бистиң шеривиске кончуг улуг когаралды чедирди. Моон соңгаар улуг чөвүлел чыыштарга Белгүтейни кириштирбөңер. Чыыш болуп турар үеде Белгүтей даштыкы ажылхеректерни чагырып, алгыш-кырыш болгаш оор-меге-биле холбашкан чаргыларны чарып шиидип турзун. Чыыш дооступ, арага ишкен соонда, Белгүтей биле Дарыдай кирип болур» — деп чарлык болган.

155. Ол үеде татарларның Улуг-Чээренниң уруу Есүгенни Чиңгис-хаан бодунуң кадыны кылдыр ап алган. Есүген кадын⁶ Чиңгис-хаанның авыралынга бактаап киргеш: «Хаан болгаар болза, мени кижикылдыр көрүп, азыраар боор. Мээн угбам Есүй⁷ менден чараш, хаан кижиге тааржыр кадын ол болгай. Чүгле чаа эрткен будулгаазынга ооң кайнаар чорупканын билбедим» — дээрге, Чиңгис-хаан: «Угбаң шынап-ла сенден чараш чүве болза, ону мен диледийн. Угбаң келзе, сен чайлап, олудунну бээр сен бе?» — дээрге, Есүген кадын: «Хаан болгаап, угбамны тыпкаш, меңээ ужураштырза, мен дораан-на угбамга чайлап бээр мен» — деп-тир. Чиңгис-хаан кыйгы чарлап диледирге, Есүй кадын ашаа-биле арга иштинге дезип бар чорда, бистиң шериглеривис көрүп кааш, Есүй кадынны тудуп эккелген, ашаа десе берген. Есүген кадын угбазын көрүп кааш, сөглээн сөзүнге ээ болуп, бодунуң олудунга олуртуп кааш, адаанда олутче олуруп алган. Есүген кадынның чугаалааны дег, Есүй кадын шынап-ла дыка чараш боорга, Чиңгис-хаан ону кадыны кылып алган.

156. Татарларже халдаашкыннарны доозупкаш, Чиңгис-хаан бир-ле хүн өөнүң даштынга Есүй кадын биле Есүген кадынның ортузунга шайлап олурда, Есүй кадын хөлчок улуг тына каапкан. Чиңгис-хаан оон сезик ап, нояннары Боорчу биле Мухулайны чалап эккелдиргеш: «Бо чыылган чонну аймак-аймаа-биле тургузуптуңар. Аймак бүрүзүнге өске аймак кижизи артырбаңар» — деп чарлык болган. Чиңгис-хаан-

ның чарлыын ёзугаар турган араттарны аймак-аймаа-биле бөлүптерге, бир аныяк эр артып калган. «Сен чүү кижн сен?» — деп айтырарга, ол: «Татарларның Улуг-Чээрениң кызы Есүйнү алган кижн мен. Дайзын халдап келирге дезе бергеш, ам дайын оожургаан боор, келзимзе хөй кижн аразынга таныттынмас боор мен деп бодадым» — деп-тир. Бо сөстөрнн Чнңгис-хаанга дыңнадырга, хаан: «Ол кижн кара сагыш бодап, кара чааскаан азып-тенип чорааш, ам кээп мында келген-дир. Ол ышкаш идегеттернн шагда-ла өзекке деңнеп кырып каапкан эвес ийик бис бе? Карактан ырадынар мону!» — дээрге, ону ол дораан өлүрүп каан.

157. Ыт чылында (1202 ч.) Чнңгис-хаан татарлар-биле дайылдажып турда, Ваң-хаан меркиттерже халдааш, Тогтаа-бегинн Баргужин-Төгүмче сывырыпкаш, Тогтааның улуг оглу Төгс-бегинн өлүрүп каан. Тогтааның Хутугтай, Чаалун дээр ийи кыстарын болгаш кадыннарын катай олчалап алгаш, Куту, Чулуун дээр ийи оолдарын чагыргазында төрөл аймактар-биле кады эжелеп алза-даа, бо олчазындан Чнңгис-хаанга чүнү-даа бербээн.

158. Ооң соонда Чнңгис-хаан биле Ваң-хаан найманнарның күчүгүдтеринн Буйрук-хааны-биле чаалажыр дээш, аътаныпканнар. Улуг-Дагның Согок-Суг дээр черге чедир чаалажып келирге, Буйрук-хаан күш четпейн, Алтайны ажып дезип чорупкан. Чнңгис-хаан биле Ваң-хаан Согок-Суг деп черден Алтайны ажылдыр Хумшингирнн Үрүңгү хемни куду Буйрук-хаанны сывырып чорудупканнар. Буйрук-хаанның Эди-Тоблук-нояны хайгыыл кылып чорааш, бистиң хайгыылчы шериглеривиске таваржы берген. Олардан даг өрү дезип бар чорааш, эзеринн колуну үстү бээрге, туттуруп алган. Буйрук-хаанны Үрүңгү хемни куду сүрүп баткаш, Хишил-Бажы хөлдүң чанынга четкеш, узуткап каан.

159. Чнңгис-хаан биле Ваң-хаан чанып келирге, найманнарның Хүгсеү-Сабрак-маадыр Байрдак хемниң белдиринде шеринн тургузуп алган, чаалажыр дээш дозуп турган. Чнң-

гис-хаан биле Ваң-хаан тулчуушкунга белеткенип, шеринн тургузуп турда, кежээ дүжүп келген. Даарта чаалажыр-дыр дээш, хондур белеткенир болганнар. Ынчалза-даа дүне када Ваң-хаан хонган черинге хөй от кыпсып кааш, Кара-Сүүл хемни өрү бүдүү шимчеп чорупкан.

160. Чамуха ол дүне дезип бар чорааш, Ваң-хаанга: «Темүчин өңнүүм шагдан тура найманнар-биле харылзаалыг чораан болгаш, бистиң-биле кады чорбады.

Хаан! Хаан! Мен болза,
Хамаан чок ырак ушпас,
Сайга хонар куштар дег,
Чаңгыс черге турар ийик мен.
Харын өңнүүм Темүчин
Күзүн чанар куштар дег,
Кайнаар-даа бол дезип боор.
Хаан сенден ам бо хүнде чарлып,
Хары найманнарга катгыжар дээш,
Харын сагыштыы-биле артып кагды» —

дээрге, Чамуханың ол сөзүн дыңнааш, убчигдайларның Хүрең-маадыр тура: «Сен чүү дээш херек чок черге чыпшыланнап, шынчы ха-дуңмаларыңны хоптап, куруг аас эдип, нүгүлдеп тур сен?» — деп-тир.

161. Чнңгис-хаан ол дүне аңаа хонгаш, даартазында эртен эрте чаалажыр дээш туруп келирге, Ваң-хаанның хонган чери куп-куруг болган. «Сен харын бисти мегелеп, ээн хонашка кагган-дыр сен», — дээш, Чнңгис-хаан Эдер-Алтайның белдири-биле кешкеш, саат чокка Саарь-Ховуга барып хонган. Чнңгис-хаан биле Хасар найманнарның чүнү канчап болурун билзе-даа, ону чаңгыс-даа кижиге сөглөвээн.

162. Найманнарның Хүгсеү-Сабрак-маадыр Ваң-хаанның соондан сүрүп четкеш, Сеңгимниң кадайын, ажы-төлүн болгаш эт-хөреңгизин, ара-албатызын шуптузун хунаап алган. База Ваң-хаанны Телегети-Амсар дээр черге турда, соондан

сүрүп четкеш, хенертен халдааш, албаты-чонун база чылгы-малының чамдызын хунаап алгаш, дедир ээп чорупкан. Ваң-хаанны эдерип чораан меркиттерниң баштыңы Тогтааның оолдары Куту биле Чулуун ону ажыглап, албаты-чонун алгаш, Селенгиже углай ачазынга каттыжып чеде бергеннер.

163. Ваң-хаан найманнарның Хүгсеү-Сабрак-маадырга тиилеттирип алгаш, Чиңгис-хаанче элчи чорудуп: «Найман-нарга эт-хөреңгимни, алган кадайымны, ажы-төлүмнү былаадып алдым. Ады-сураа алгый берген дөрт маадырыңны чорудуп бээриңни дилеп тур мен, оглум. Албаты-чонумну, эт-хөреңгимни эгидип берип көр!» — дээрге, Чиңгис-хаан аг-шерииин белеткеп, ат-сураглыг дөрт маадыры Боорчу, Мухулай, Борахул биле Чулуунну чорудупкан. Бо дөрт маадырның келириниң бетинде, Сеңгим Кызыл-Хадың дээр черге чаалажып турган. Аьдының будун балыгладып алгаш, дайзынга туттурарының кыры турда, Чиңгис-хаанның сураглыг дөрт маадыры аг-шерии-биле чеде бергеш, ооң ал-бодун, албаты-улузун болгаш эт-хөреңгизин, кадайы биле оолдарын шуптузун хостап берген. Ол үеде Ваң-хаан тургаш: «Шаанда Темүчинниң эки адазы Есүгей-маадыр мээң тоо быдараан улузумну чыып берген чүве. Ам оглу Темүчин база дөрт сураглыг маадырын чорудуп, мээң ара-албатымны эгидип берди. Ачы-буянын харыылаарын Дээр-адамның, Чер-иемниң таалалы болгаазын!» — деп-тир.

164. База Ваң-хаан:

«Ачылыг өңнүүм Есүгей-маадыр
Арлып читкен улузумну
Авырап чыып берген ийик.
Ам ооң дун оглу
Темүчин — Чиңгис-хаан
Тенип, быдараан улузумну
Дөгerezин боду бөлүп берди.
Адашкылар иелээ
Албаты-улузумну деткип,

Кым-на дээш дузалап,
Чүү-ле дээш човадылар?
Кыраан ирей бодум
Кадыр дагны чөленип,
Өлең-сиген сыртанып
Силерден чарлы берзимзе,
Өнер, көвей улузумну
Өөмнү кым ээлээрил?
Хаан Тоорил бодум
Ханалыг өөмден чарлып,
Хая өгге барзымза,
Хамык чыгган чонумну
Харап камгалаар киж
Кым болур ирги?
Эжен Тоорил бодум
Кидис өөмден чарлып,
Кадыр өгге барзымза,
Эргим чыгган чонумга
Ээ болуп, кым чагырарыл?
Төрээн дунмам бар-даа бол,
Төре тудуп шыдавас,
Төлөптиг ооң чаңы чок,
Түвектиг-ле киж болгай.

Чаңгыс оглум Сеңгим бар-даа болза, аңаа эш болур киж чок. Темүчинни Сеңгимниң акызы кылып, ийи оолдуг сеткил амыр олурайн» — дээн. Оон Чиңгис-хаан биле Ваң-хаан Тола хемниң арга-арыынга каттыжып, адалышкылар болганының ёзулалын кылганнар. Шагда Есүгей-маадыр биле Ваң-хаан андылар болуп, Ваң-хаанны Есүгей-маадыр адазы дег караптап чораан.

Бо дугайында чугаалашканы:

«Хары дайзын-биле тулчурда,
Каттыжып ап чаалажыылы.
Кашпал аңын аңнаарда,
Кады-кожа чоруулу».

База Чиңгис-хаан биле Ваң-хаан:

«Айыылдыг чылан дылы
Аравысче шургуп
Хоп-меге киирзе,
Хоорлуп, чарлы бербейн,
Арыннарывыс көржүп,
Ажыг хоразын үзүп тураалы.
Азыглыг чылан дижи
Андылар аразынче кирип,
Алыс эвивисти үрезе,
Адаан-өжээн бодавайн,
Аас-дылывыс-биле чугаалажып,
Арга-ужурун тып тураалы» —

деп, бады даңгыраан бергеннер.

165. Ооң соонда Чиңгис-хаан ийи катап өңнүктөр болуулу дээш, Дзүчиге Сеңгимниң дунмазы Чаур-бегини дилеп, Сеңгимниң оглу Тусакка бодунуң Хожин-бегизин бээр дээрге, Сеңгим менээргенип: «Мээң ук-дөзүмден кижин оларга баар болза, кезээде-ле эжик аксындан дөрже көрнүп олулар апаар. Оларның угундан кижин биске кээр болза, дөрге олуруп алгаш, эжикче көрнүр апаар» — деп бисти дорамчылап сөглөп, Чаур-беги дунмазын бээрин чөпшээрэвээн. Ынчан Чиңгис-хаан Ваң-хаан биле Нялха-Сеңгимден хөңнү кала берген.

166. Чиңгис-хаанның хөңнү чок апарганын Чамуха билип кааш, хаван чылының (1203 ч.) чазынында Чамуха, Алтан, Хучар, кара-кыдаттарның Өвөгчин-нояны, Сүбээдей-Тоорил база Хачуун-беги-биле бүдүү каттыжып алгаш көжүп, Чечээр-Өндүрде Берге-Элет деп черге турган Нялха-Сеңгимге барып ужурашкаш, Чамуха: «Мээң өңнүүм Темүчин найманнарның Даян-хаанынче элчи чорудуп, үргүлчү харылзаалыг турар улус.

Аксы-сөзүндө
Андылар болза-даа,

Алыс сагыжы ооң
Анаа эвес, өске эвеспе.

Аңаа бүзүрөп тур силер бе? Бир эвес озалдаар болза, чүү болурун билип тур силер бе? Силер Темүчин-биле чаалажыр дээш аъттанзыңарза, мен база кыдыындан киржир мен» — деп хоптанган. Алтан биле Хучар:

«Өэлүн иениң
Өскүс оолдарының
Акызын өлүрүп,
Дунмазын азып берээли» —

деп-тир. Кара-кыдаттың Өвөгчин-ноян:

«Холун тудуп,
Будун хүлүп берейн» —

деп-тир. Тоорил: «Арга-меге-биле Темүчинниң улузун былаап алыр-дыр. Улузун оскунза, ооң чүнү-даа канчаптар аргазы чок апаар» — дээн. Хачуун-беги база: «Нялха-Сеңгим оглум сени бодааш, сени дээш чүнү-даа канчаарындан ойталавас мен» — деп-тир.

167. Бо сөстөрни Нялха-Сеңгим адазы Ваң-хаанче Сайхан-Төде дээр кижиге сөглөдип чорудупкан. Ваң-хаан ону дыңнааш: «Темүчин оглумну канчап ынчаар багай бодаар боор? Темүчин оглумга даянып чоруур хиревисте, ону бак көөр болзувусса, Дээр-Денгер бисти өршээвес. Чамуха дээрге кайы шагдан бээр ында-мында чораан, куруг аас эткен болур кижин болгай. Кезээде-ле хоп-меге дажып чоруур» — дээш, чөпшээрешпейн, ону чандырыпкан. Сеңгим ону дыңнааш, катап кижин чорудуп, сөглөткөн: «Дириг кижин аксы-биле чугаалап турда, ачам силер канчап-ла бүзүревейн турарыңар ол?» Чадап кааш, сөөлүндө боду чедип келгеш, адазынга: «Сен дириг чорунда-ла, ам безин ол бисти тоовайн чоруп тур. Кажан хаан адам, сен, ак чемге оптугуп, кара эътке харлыга бээр⁸ болзунза, Харчагус-Буйрук-хаан адавыстың кызып тургаш чыгган улузу, тургускан төрези биске чагырт-

пайн барбазын халак» — деп-тир. Ваң-хаан: «Ажы-төлүн кижжи канчап чок кылыр боор. Шынап-ла ол биске чөлеңгииш болуп турар болганда, аңаа бак чүве бодаар болзувусса, Дээр бисти өршээвес» — дээрге, оглу Нялха-Сеңгим ажынып, эжиин ажа октааш, үнүп чорупкан. Ооң соонда Ваң-хаан оглу Сеңгимни кээргеп, катап чалап эккелдиргеш: «Дээр-адавыстың киленинден коргуп, оглумну канчап өлүрер мен дээн болгай мен. Шыдаар болзунарза, чүнү канчаарыңарны боттарыңар билиңер» — деп-тир.

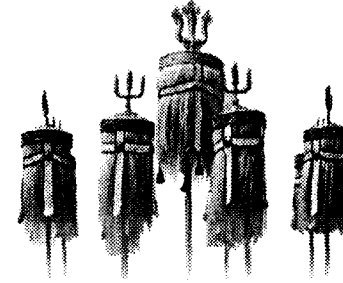
168. Ынча дээрге Сеңгим тургаш: «Чоокта чаа олар бистиң Чаур-бегивисти дилеп турганнар болгай. Ам “боостаа чиңер”* деп, хүн болчап, келдиртип алгаш, ону тудуп алылы» — дээн. Ынчаар дугуржуп алгаш: «Чаур-бегини берээли. Боостаа чири-биле чедип келиңер» — деп, Чиңгисче элчи чорудупкан. Чиңгис-хаан он кижжи эдертип алгаш, Ваң-хаанче бар чыткаш, орук ара Меңниг аданың өөнге хонган. Меңниг ада тургаш: «Чоокта чаа Чаур-бегини дилээривиске, бисти дорамчылап, бербээн-не болгай. Ам “боостаа чи” деп хенертен чалап турарының чиктиин аа. Чоокта чаа-ла менээргенип, бисти тоогайн турган улус хеп-хенертен канчап-ла Чаур-бегизин бээр болу берди? Оларның оозу черле сезинчиг-дир. Оглум, оваарымчалыг болуруң чугула. Ам час дүжүп келген-дир. Бистиң аъттарывыс арган, чылгывыс семирири билек чедер бис деп чылдагааннап, бо херекти соңгаарлатса кандыгыл?» — дээрге, Чиңгис-хаан ооң аайынче кирип, боду барбайн, Бугатай биле Хиратайны: «Боостаа чиңер» — деп чоруткаш, Чиңгис-хаан боду Меңниг аданың өөндөн дедир ээп чаныпкан. Бугатай биле Хиратай чеде бээрге, Сеңгим: «Оларга бистиң херээвис билдине берген-дир. Даарта эртен шуптувус каттыжып алгаш, халдаалыңар» — дээн.

* «Боостаа чиир» дээрге хой мойнунуң эьдин чиир дээн уткалыг. Чаа өгленген оол биле кыс өгленген хүнүнден эгелеп, үш хонук дургузунда моюн эьдин үлежип чиир чаңчыл амга чедир Моолда кадагалаттынып артпышаан. Боостаа-моюн сөөгү дыка быжыг тудушкан болганындан, аныяктарның өг-бүлези шак ындыг быжыг болзун дээн чаңчыл. Ынчангаш «боостаа чи» дээрге, куда дүжүрээли дээн уткалыг сөс болур.

169. Темүчинни тудуп алып деп чугаалажып доктаатканын Алтанның дуңмазы Улуг-Чээрен өөнге келгеш чугаалаан: «Даарта эртен Темүчинни тудар деп шиитпирледилер. Мону дамчыдып чедирген кижиге Темүчин чүзүн-даа харамнанмайн бээр боор». Ону дыңнааш, кадайы Алагчит тура: «Сээң бо бош аксын, кулаш дурту узун дылың сени чүүге-ле чедирер ирги? Өске кижжи дыңнап кааш, бүзүрей бербезин» — дээн. Бо чугааны оларга сүт чедирип келген чылгычызы Бадай дыңнап алгаш, чанып келгеш, чылгычы эжи Хишиликке Чээренниң чугаазын дамчыдарга, Хишилик: «Мен база барып чүвениң ужурун билип кээйн» — дээш, Чээренниң өөнге чеде бээрге, Чээренниң оглу Нарийн-Кегээн даштын өг хөлегезинде согунун чүлгүп олурган. Нарийн-Кегээн тургаш: «Бистиң улус ам чаа чүү деп чугаалашкан ийик? Дылын тыртып, аксын тудуп чоруур болза эки боор» — деп-тир. Оон база Нарийн-Кегээн чылгычы Хишиликке: «Меркиттерниң ак аьдын база ак аастыг доруг аьдын тудуп эккел. Баглаашка хондургаш, эртен эрте аьттаныптар бис» — дээн. Хишилик чедип келгеш, Бадайга: «Чаа, сээң чугаалааның-даа шын болду. Бо дораан ону Темүчинге барып дамчыдаалы» — дээш, меркиттерниң ак аьдын база ак аастыг доруг аьдын барып туткаш, улуг өгнүң чанынга баглаашка сооду баглап каан. Ол-ла кежээ Бадай биле Хишилик өдекте хойже бүдүү үнгеп киргеш, бир хураганны дөгерип хайындырып алганнар. Оон баглаашта белен соодуп каан турган меркиттерниң ийи аьдын мунгаш, ол-ла дүне Чиңгис-хаанга Улуг-Чээренниң сөглээн сөзүн, ооң оглу Нарийн-Кегээнниң согуннарын чүлгүп, белеткенип ап турарын база ол ышкаш меркиттерниң чүгүрүк аьттарын тудуп, багла дээнин шуптузун Чиңгис-хаанга барып айыткааннар. Бадай биле Хишилик: «Чиңгис-хаан өршээр болза, бистиң сөзүвүске чигзинген херээ чок. Оларның каттыжып алгаш, силерни тудар деп чугаалажып доктаатканы ылап шын» — дээн.

АЛДЫГЫ ЭГЕ

КЕРЕИТ УЛУСТУҢ БУУРАП ДҮШКЕНИ

170. Бадай биле Хишиликтиң сөзүн дыңнааш, Чингис-хаан ол-ла дүне эң-не чоок, идегелдиг өөрүнге ол медээни дамчыдыпкан. Оон чүү-хөөзүн каапкаш, шалыпкыны кончуг аьттаныпкан. Мау бедиктиң кырынче үнерде, соон хынаар хайгыылга урянхай Челмени тургузуп каан. Ынчап чорааш, даартазында хүн бадып орда, Харгалзан-Элээти деп черге дүштээр дээш, доктааганнар. Аңаа чемненип олурда, Алдчидайның аьт ажаакчылары Чихитай биле Ядир аьттарын одарладып чорааш, Мау бедиктиң мурнуу чарыы-биле Кызыл-Бургадты таварты кел чоруур дайзынның доозунун көрүп кааш, аьттарын далаш-биле бөлүп алгаш, харап көөрге, шынап-ла, Мау бедиктиң мээс чарыында Кызыл-Бургад дээр черде доозун бээрлеп орган. Чингис-хаан ол доозунну көрүп кааш, Ваң-хаан сүрүп кел чор деп, аьттарын туттуруп алгаш, шимчеп үнүпкен. Бир эвес ол доозунну баш удур көрбээн болза, дайзын хенертен халдаар турган ийик.

Ол үеде Ваң-хаан-биле кады Чамуха чораан. Ваң-хаан Чамухадан: «Темүчин оглумда бистиң-биле чаалажып шыдапкы дег кымнар барыл?» — деп айтырарга, Чамуха: «Урууд, маңгыттар ону эдерип чоруур улус. Бодавыже, олар тулчур боор.

Долганып келгеш,
Долу дег дүжер,
Доораланып чоруй
Дорт халдап кирер,
Кара-ала тугун

Киискидип чоруур,
 Чажындан тура
 Чаа-дайынга кажараан,
 Шак мындыг чондан
 Ваң-хаан силер,
 Оваарзынынарза-ла
 Чүүлдүг боор» — деп-тир.

Ол сөстөрү дыңнааш, Ваң-хаан тура: «Ындыг болза бис эгезинде Хадагирге баштаткан чүрхин маадырларны кириптээли. Оларның соондан түмөн-түбеген Ачиг-Ши-риинни кириптээли. Дараазында олан-тункаит маадырларны кириптер бис. Оон мээң шилиндек муң шериим баштаан Хориширемүн-тажы халдап кирзин. Ооң соондан бистиң улуг кол күжүвүс кирзин. Бистиң шупту шериивисти Чамуха, сен чагырар сен» — дээн. Чамуха чанында турган улустуң аразындан бүдүү аңгыланып үнүп келгеш, эштеринге: «Ваң-хаан бүгү шериин меңээ чагыртыр деп тур. Мен Темүчин андымбиле чаалажып чадап турумда-ла, меңээ шериин чагыртыр деп чүзүл. Көрүп турарымга, Ваң-хаан менден дора болгаш, түр када эдержир кижиле-дир. Темүчин андымче сөстен дамчыдай. Андым эки камгаланзын!» — дээш, Чамуха Чиңгис-хаанче дуокаа бир кижиле чорудуп, мынча деп сөглеткен: «Ваң-хаан менден: “Темүчин оглумнуң бистиң-биле чаалажыпкы дег кандыг улузу барыл?” — деп айтырарга, мен: “Урууд, маңгыт баштады берге-ле маадырлар бар” — дидим. Ваң-хаан чүрхин маадырларны тулчуушкунче баштай кирер кылдыр томуйлады. Оларның соондан түмөн-түбеген Ачиг-Шириинни томуйлады. Дараазында олан-тункаиттерни чорудар болду. Ооң соондан Ваң-хаанның шилиндек муң шерии Хориширемүн-тажы баштады кирер. Оон Ваң-хаан кол улуг шериибиле кирер деп тур. База Ваң-хаан: “Чамуха дуңмам, бүгү шеригниң баштыңы сен болур сен” — деп, меңээ ынанып сөгледиди. Моон алгаш көөрге, Ваң-хаан хей кижиле-дир, шериглерин боду чагырып шыдавас хире. Мен Темүчин андымбиле шаанда чаалашкаш, күш четпес чордум. Ынчаарга, Ваң-

хаан менден дора кижиле-дир. Мындыг болганда, андым, сен кортпа. Эки чаалаш!»

171. Бо медээни дыңнааш, Чиңгис-хаан: «Урууд Чоржидай акый, силер чүү деп бодап тур силер? Силерни баштай чорудайн» — дээрге, Чоржидайны мурнай маңгыт Хуилдарчечен: «Темүчин андымның шериглериниң бажыңга мен чаалажыйн. Мээң соомда артып калыр өскүс оолдарымны азыраарын Темүчин андым боду билзин» — деп-тир. Чоржидай тура: «Чиңгис-хаанның аг-шерииниң бажыңга бис уруудтар биле маңгыттар чаалажып кирээли» — дээш, Чоржидай биле Хуилдар урууд, маңгыт шериглерин чыскаап, Чиңгис-хаанның аг-шерииниң бажыңга айттанырынче белеткенип алганнар. Ол үеде чүрхиннерге баштадып алган дайзын чедип келген. Оларга уткуй урууд, маңгыттар тулчуп кирипкеш, чүрхиннерни чылча шаап кааннар. Ынчап турда, түмөн-түбеген Ачиг-Шириин баштады шериглер халдап келген. Ачиг-Шириин Хуилдарны балыглапкеш, кашпалче аьдындан дүжүр октапкан. Ону көрүп кааш, маңгыттар дедир эеп келгеш, Хуилдарны камгалап алганнар. Чоржидай урууд шериглерин баштап, тулушпушаан, түмөн-түбегеннерни баскаш, улаштыр олан-тункаиттерже уткуштур халдып чорупкан. Чоржидай тункаиттерни базарыңга база киришкен. Улаштыр халдып чеде бээрге, Хориширемүн-тажы муң шилиндек шериглери-биле уткуй турган. Чоржидай Хориширемүн-тажының күжүн суларады басып эгелээрге, адазы Ваң-хаандан чөпшээрел ап албайн, Сеңгим тулчуушкунче шургуп кирип, чаагыңче балыгладып алгаш, кээп дүшкен. Сеңгим балыгланьы бээрге, кереиттер шуптузу ооң кырында-ла барганнар. Хүн даг бажыңга олуруптарга, тулчуушкун соксай берген. Бистиң шериглеривис балыгланган Хуилдарны тып алгаш, чанып келгеннер. Ол-ла кежээ Чиңгис-хаан Ваң-хаан-биле чаалашкан черинден өскээр көжүп, турлагланып хонган.

172. Аңаа хонгаш, даң адары билек кижилерин четчелеп көөрге, Өгедей, Борахул, Боорчу үш чок болган. Чиңгис-хаан:

«Өгедей биле ооң идегелдиг эштери Боорчу биле Борахул чок-тур. Олар өлзе-даа, дирилзе-даа чарылбас-тыр ийин» — диген. Бистиң шериглеривис дүне аъттарын тудуп хонганнар. Чиңгис-хаан: «Бир эвес дайзын халдап келзе, чаалажыр бис» — дээш, шериглерин тулчуушкунга белен кылдыр хондурган. Чер чырып келгенде, оларның соондан бир кижиге кел чораанын көрүп кааннар. Келзе-ле, Боорчу болган. Чиңгис-хаан хөрээн шанчпы: «Мөңгө Дээр оглумну боду-ла билзин!» — дээш, Боорчуну кыйгырып алгаш, айтырарга: «Тулчуушкун үезинде аъдым балыгланы бергеш кээп дүжерге, чадаг тулчуп турдум. Керейтерниң Сеңгимниң чанынга чыгылы бээрин ажыглап, чүьгү чайлы берген бир аът тудуп алгаш, сөөртүне берген ол чүьгүн үзе кезип октапкаш, ыңгыржаанга олурупкаш, шеривистиң изин истеп чорааш, чедип келдим» — диген.

173. Үр болбаанда база бир аъттыг кижиге көстүп келген. Көөрге, чаңгыс кижиге ышкаш хирезинде, соонда база бир кижиге буду ышкаш чүве халаңайнып чораан. Чедип келзе-ле, Өгедейниң артында Борахул ушкажып алган* болган. Борахулдун аксының кыдыындан хан төктүп турган. Өгедейниң мойнунче ок дээптерге, Борахул ооң төгүлген ханын соруп, дестерин үндүр дүкпүрүп каап чораан болган. Чиңгис-хаан оларны көрүп кааш, карааның чажы төктүп, сагыш-сеткили дүвүрөп, доп-дораан от салдыргаш, балыын хаартыпкан. Өгедейге суксун ижирткеш, дайзын халдап келзе, тулчур деп манап турган. Борахул: «Мау бедиктиң өвүр чары Кызыл-Бургадтың ыңай талазынче дайзынның доозуну буруңайнып, ажыт кире берген чүве» — дээрге, Борахулдун сөзүн дыңнааш: «Бир эвес дайзын халдап келген болза, бис чаалажыр турдувус. Бир-тээ дайзын десе берген чүве болганда, шеривисти чыскаагаш, соондан сүрээлиңер» — дээш, шимчепкеннер. Оон чоруткаш, Улгуй-Шилигелчид дээр хемни углай Далан-Нөмүргеге чеде бергеннер.

* Өгедейни эзер кырынга олурту тудуп алган.

174. Аңаа турда, соондан Хадаан-Далдурган кадайы биле оолдарын каапкан, чаңгыс боду чедип келгеш: «Оглу Сеңгим чаагынче балыглаттыргаш кээп дүжерге, Ваң-хаан чанынга чедип келгеш:

«Өске кижилерни
Өлүрер дээш,
Хөөкүй бодуну черже
Хейде-ле октадып алдың.
Чанында кижилерже
Чаза халдаар дээш,
Чаагыңны хей-ле
Чара кактырып алдың.
Ынак оглумнуң сээң
Ынчалдыр балыгланганың дээш,
Хары дайзынче
Халдап кирер мен» —

дээрге, Ачиг-Шириин тургаш:

«Эжен-хааным
Эргежок болгаамчылап көр
[Эжен-хааным баштады
Эңгиин аратка чедир]
Эмин эттир муңгаравайн,
Элдеп-эзин арга дилеп,
Эм-таң чалап эккелдиргеш,
Эргим Сеңгимни
Эмнеп-домнап көрээлиңер.

Моолдарның (Мөн хемниң. — Ц. Д.) хөй кезии Чамуха, Алтан биле Хучарны эдерип, бистиң-биле мында болгай. Темүчинни эдерип чоруй барган каш моолдар бистен кайнаар ыраарыл? Олар аът хөлгелиг, ыяш чаглактыг болгай*¹. Олар биске келбес болза, бис боттарывыс барып, аът мыяа дег

* Кижиге-бүрүзү чүгле чаңгыс аъттыг база хонар өг чогуңдан ыяш адаанга хоргадап турган.

эдектөп алгаш кээр бис» — дээн. Ачиг-Шириинниң бо сөстөрүн дыңнааш, Ваң-хаан: «Чаа, ындыг болза оглумну маңаа арттырып каайн, эки карактап азыраар силер» — дээш, тулчуушкун черинден эеп чана берген.

175. Чиңгис-хаан Далан-Нөмүргеден Калга-[хемни] шиглей шимчеп үнгөш, шерин четчелеп көөрге, ийи муң алды чүс кижиге болган. Оларның бир муң үш чүзүн Чиңгис-хаан боду ап, Калга-хемниң оң талакы эрии-биле көжүпкөн. Артка бир муң үш чүс шерин урууд, маңгыттар-биле кады Калга-хемниң солагай эрии-биле көжүп чорудупкан. Ол чоруп ора, орук ара хүнезин тып чиир дээш, аң аглай бээрге, Чиңгис-хаанның сөзүн Хуйлдар дыңнавайн, балыгы эттин мээнде-ле аңнап үнерге, оозу хуулуп каданнааш, аң сүрүп чораан черинге чок апарган. Ооң сөөгүн Калга-хемниң Ор-Нугын Хелтгий-Хая деп черге орнукшуткан.

176. Калга-хемниң Буйур хөлчө агып кирген черинде терге эзерлиг [каш малдыг. — А. д.] тоянчы хонгирадтар чурттап турар деп дыңнааш, Чиңгис-хаан: «Бо хонгирадтарны бурун шагдан бээр чээннеривис чүзүн-шырайы-биле, кыстарывыс чараш-каазы-биле чоруур улус бис деп турганнар. Боттарының-на ырызы-биле көгүдөр болза, биске олар күзелдиги-биле каттыжар боор оң. Бир эвес удурланыр болза, чаалажып, эжелеңер» — деп, Чоржидайга баштаткан уруудтарны чорудуптарга, хонгирадтар оларга каттыжып кирген. Каттыжып келген хонгирадтарны Чиңгис-хаан бичии-даа хөлзедип дүвүрөтпээн.

177. Чиңгис-хаан хонгирадтарны кирип алгаш, оон көжүп, Төнгелек хемчигештин солагай талазынга четкеш, Аргай-Хасар биле Сүгекей-Чеүннү элчи кылдыр томуйлап, [Ваң-хаанга] мынча деп сөглеткен: «Мен Төнгелек хемчигештин солагай талазында турлагланып алдым. Бо черниң ойт-сигени дыка эки үнгөн чүве-дир. Чылгы малым күш кирип тур. Хаан адам, чүү дээш килеңнеп, мени чүгө коргуттуңар? Багай оолдарыңар, багай кеннээттериңер бистерге амыр-дыш бербейн, чүгө халдап турар апардыңар?

Сандайланыр орунумну
Салбараннадыр силгип,
Бурунайнып үнер ыжымны
Бургурады эстедип,
Сагышта чок багай оглуңну
Кандыг херек кылган ужун,
Канчап черле хайыра чок
Сандарадып, когараттыңар?
Хаан адам, силер
Кыдыыңарда хопчунуң
Халалыг баык сөзүңге
Канчап, чүгө кирдиңер?
Оглуң мээң дугайымда
Өске доора кижиниң
Өөдежок сөзүңге бүзүрөп,
Өжээн сүрүп турар апардыңар?

Хаан адам, бис ийи чүү деп чугаалашкан ийик бис? Чоргал-Хоннуң Кызыл-Болдок деп черге чүү деп дугурушкан ийик бис?

Айыылдыг чылан дылы
Аравысче шургуп,
Хоп-кочу киирзе,
Хоорлуп чарлы бербейн,
Арыннарывыс көржүп,
Ажыг хоразын үзүп тураалы —

деп дугурушпаан бис бе? Ам кээп адам силер кызыл арныңар-биле ужуражып дугурушпайн, чүгө халдап эгеледиңер?

Азыглыг чылан дижи
Андылар аразынче кирип,
Алыс эвивисти үрезе,
Адаан-өжээн бодавайн
Аас-дылывыс-биле чугаалажып,
Арга-ужурун тып тураалы —

деп дугурушпаан бис бе? Хаан адам, силер ам ужуражып чугаалашпайн, аңгыланып чүге чарылдыңар? Хаан адам! Мен силерге эвээш-даа болза, хөйден дудавас, багай-даа болза, экиден дорайтавас [эжиңер болуп, чөленгижиңер болуп] турдум. Тергениң ийи оглаңайының бирээзи сынар болза, шары ону сөөртүп шыдавас. Ол дег, бир оглаңайыңар мен эвес мен бе? Ийи дугуйлуг тергениң бир дугуйу үрелир болза, ол чоруп шыдавас. Ол дег, бир дугуюңар мен эвес мен бе? Шаанда Хурчагус-Буйрук-хаан аданың дөртөн оолдарының акызы мен деп хаан болган ышкажыңар кай. Хаан апаргаш, дуңмаларыңар Дай-Демир-тажы биле Буга-Демирни өлүрүп кагдыңар. Дуңмаңар Эрге-Кара өлүртүрүндөн коргуп дескеш, найманнарның Ынанчы-Билге-хааныңа барып, амытынын хоргадады. Дуңмаларыңар өлүргениңер дээш, акыңар Күр-хаан силерниң-биле чаалажыр деп келирге, чүс кижии эдерттип алгаш, арай боорда тынныг үндүңер. Селенги куду дезип, Хараун-Хавчил дээр черже шургуп киргеш, меркиттерниң Тогтаага чашпаалап, Ужаур-үжин дээр кызыңарны бердиңер. Оон Хараун-Хавчилдан үнгеш, Есүгей-хаан адамга кээп: «Күр-хаан акымдан улузумну хунаап берип көр!» — деп дилээриңерге, Есүгей-хаан адам силерниң улузуңарны чаалап бээр дээш, тайчуудтарның Кунан биле Багажыга баштаткан шериин чорудупкан кижии. Үш-Тел дээр черге турган Күр-хаанны [базып тиилээш], ону чүгле чээрби-үжен хире кижизи-биле кады Хашин (Таңгыт) оранынче сывыртап чорудупкаш, силерниң улузуңарны эгидип берген-не болгай. Ол шагда силер Тола хемниң Кара-Шыргайга турган Есүгей-хаан адам-биле андылар болдуңар. Ынчан силер: «Бо чедирген дузаңарны кажан-даа [утпас мен], ачы-дузаңарга харыылаарын Дээр биле Чер болгаап көрзүн!» — деп чугаалаан ийик силер. Ооң соонда [силерниң дуңмаңар] Эрге-Кара найманнарның Ынанчы-Билге-хаанындан шериг дилеп алгаш, силерниң-биле чаалажыр дээш келирге, улузуңарны каггаш, каш-ла борбак кижилиг дезипкен силер. Кара-кыдаттың Күр-хааны сартыылдар чуртунда Чүй хемге турда, аңаа барып четкеш, бир чыл-даа четпейн, Күр-хаандан база чорупкаш,

уйгурлар чуртун база Таңгытты одуртур тояап, беш өшкүнү анайларыңа эмзирбейн саап, тебе ханын ханнап ижип, чаңгыс согур кула белиг чедип келген болгай силер. Есүгей-хаан адам силерниң шак ынчаар түрөп чорууруңарны дыңнап кааш, шаанда андылар болганын сактып, Тагай биле Сүгекейни элчи кылдыр чорудуп, уткуттурган кижии. Мен бодум Керулен хемниң Бүрги-Эриктен аъттанып үнгеш, Күсер хөлге силерни уткуп алдым. Силерниң шак ындыг кээргенчиг байдалда келгениңерни көргеш, үндүрүг хавырып берип, шаанда адам-биле андылар болганыңар ёзугаар Тола хемниң Кара-Шыргайга бис ийи адальшкылар болган эвес ийик бис бе? Ынчангаш ол кыжын силерни аалывыска азырадывыс. Кышты кыштааш, чайны эрттиргеш, күзүн меркиттерниң Тогтаа-бегини чаалап алыр дээш, аъттанып үнгеш, Хадыглыг сынның Муруч-Сүүл деп черге тулчуп, Тогтаа-бегини Баргужин-Төгүмче ойладыпкаш, меркиттерни эжелеп, чылгымалын, орду-өглерин база чем-тараазын доозазын хаан адам силерге берген ийик мен.

Аштаан хүнүңерде
Азырап, өршээген мен.
Өскүссүрээр өйүңерде
Өмөк болуп деткээр мен.

Бистер күчүгүдтүн Буйрук-хаанның Улуг-Дагның Согок-Суг дээр черин таварты Алтай ажыр, Үрүңгү хемге чедир сүргеш, Хишил-Бажы хөлге ону тудуп, тииледивис. Чанып келиривиске, найманнарның Хүгсөү-Сабрак-маадыры Байрдак хемниң белдиринге шериин белеткеп алган [чаалажыр дээш, бисти дозуп турган. Ынчан бис иелээ база дайылдажырыңа шериивисти белеткеп турувуста], кежээ дүжүп келген боорга, тулчуушкунну даартагы хүнче соңгаарладып алган ийик бис. Хаан адам, силер хонган чериңерге хөй от кыпсып кааш, ол-ла дүне Кара-Сүүл хемни өрү дезип чорупкан болдуңар.

Даңгаар эртен көөрүвүске, силерниң хонган чериңерде чүгле хөмүрертир өжүп калган хөй одаглар орну арткан бол-

чук. «Бисти бо артып калган одаглары дег каапкаш, чорупкан-дыр» — дишкеш, бис база шимчеп үнүптүвүс. Эдер-Алтайның белдири-биле кежип, Саарь-Ховуга турлагланып алдывыс. Хүгсеү-Сабрак-маадыр силерни сүрүп четкеш, Сеңгимниң кадайын, оолдарын болгаш эт-хөреңгизин, ара-албатызын шуптузун хунаап алгаш, хаан адам, силер Телээтү-Амсар деп черге туруңарда, сооңардан четкеш, албаты-чонуңарның база чылгы-малыңарның чамдыызын хунаап алган ийик. Силерни эдерип чораан меркит Тогтааның оолдары Куду биле Чулуун ол үени ажыглап, албаты-чонун алгаш, адазынга каттыжып алыр дээш, Баргужин-Төгүмче углай дезип чорутканнар. Ынчан силер: «Найманның Хүгсеү-Сабракка эт-хөреңгимни, албаты-чонумну хунааттым. Оглум, сураглыг дөрт маадырыңны чорудуп, меңээ дузалап көр!» — деп дилээриңерге, мен силер дег шак мынчаар кара сагыштавайн, дораан-на дөрт сураглыг маадырым Боорчу, Мухулай, Борахул болгаш Чулуунну шериглери-биле кады чоруткан ийик мен. Ынаар баар бетинде, Кызыл-Хос дээр черге Сеңгим тулучуушкунга аьдының саарынче балыглаткаш, тутгуп алыр чыгыгы турда, мээң дөрт маадырым чеде бергеш, Сеңгимни авырап, ара-албатызын, өнчү-хөреңгизин база кадайын, ажы-төлүн эгидип бержик. Ынчан, хаан адам, силер: «Оглум Темүчин, дөрт сураглыг маадырын чорудуп бергеш, мээң чидип төнгөн улузумну эгидип берди!» — деп чугаалаан ийик силер!

«Ам кээп, хаан адам, мен кандыг херек дээш буруудап, силерниң килеңиңерге четтим? Хулбари-Хури биле Итүргенни элчиңер кылдыр томуйлааш, менче чорудуп, мени буруудадып, килеңнээниңер ужурун чугаалап көрүңер. Бо ийини чорутпас болзуңара, өске-даа кижини чорудуп болур силер» — дээн.

178. Ваң-хаан бо сөстөрни дыңнааш:

«Аа, халак!
Эки оглумдан чарлып,
Эки төрөм баксыраттым!

Эргим оглумдан чарлып,
Эгиттинмес бачытты кылдым!» —

деп халактап, буруузун миннип: «Ам оглум (Темүчинни) бак бодаар болзумза, бо ышкаш ханым төгейн!» — деп даңгыраан берип, биче салаазының бажын бижээ-биле чире кескеш, сыстып үнген ханын бичии савага дозуп алгаш: «Оглумга чедирип бер» — деп чорудупкан.

179. Чиңгис-хаан Чамуха андызынче: «Каралыг бак сеткилиң-биле хаан адамдан чардың сен. Кайывыс эрте туруп келгени хаан адавыстың көк дашказындан (хымыс. — Ц. Д.) ижер турдувус. Үргүлчү мен мурнап ижер турган боорумга, аңаа адааргаан-даа чадавас боор сен. Ам сен хаан адамның көк дашказындан шыдаар шааң-биле ижип тур. Сен хөөкүй чүү хирени хорадыр деп сен» — деп сөс дамчыткан*. База Чиңгис-хаан Алтан биле Хучарга: «Силер ийи меңээ таарышпайн, шуут дезериңер ол бе? Азы мегеленип дезериңер бе? Хучар сен, Негиин-тажының оглу бооруңга, сени хаан бол дээривиске, бодуң ынавадың. Алтан, сээң адаң Хотала-хаан бисти шуптувусту чагырып чорда, сен төре херээнге киржип, дузалажып чораан бооруңга, сени хаан бол дээривиске, база чөпшээрешпедиң.

Бартан-маадырның оолдарының улугларынга хамааржыр Сача биле Тайчуну хаан болуңар деп база чадаштым. [Олар чөпшээрешпедилер.] Силерниң кайыңар-даа хаан болбайн, мени хаан дүжүлгезинге саададырга, силерни чагырып чордум. Силерниң кайыңар-даа хаан болган болза, мен

Хары дайзын халдап келзе,
Хартыга дег кушталдырып,
Хамыктың-на бажынайга
Халдып кирер турган ийик мен.
Үстүкү көк Дээрниң
Өршээл-авыралы-биле

* Чиңгис бичиизинде Ваң-хаанның өөнге турганын сактып турары ол боор.

Өжээтен дайзынны базып,
 Өнгүр чараш кыстарын,
 Өөделиг эки аъттарын,
 Өндүр эженимге тудар ийик мен.
 Арга аңын аглаар өйде
 Ай деп чыгап бээр ийик мен,
 Хая аңын аңнаар шагда
 Хай деп сүрүп бээр ийик мен.
 Чоога аңын аңнаар шагда
 Чоокшуладыр чыгап бээр мен,
 Сыын-мыйгак аңнаар шагда
 Соондан сүрүп чыгап бээр мен.

Ам хаан адамга шынчы бараан бооп чоруңар. Силерни арай бодунуң туружу чок, саттыныкчы дижир болгай. Катап ырбаваңар, өскерлип деспенер. Силер чаутхуриниң* төрөлдери эвес силер бе? Үш хемниң бажынга² өске улусту чурттапаңар» — деп чоруткан.

180. Чиңгис-хаанның Тоорил дунмазынга дамчыткан сөстери: «Сени дунмам дээнимниң ужуру чүл дизе, шаанда Түмбиней биле Чаргай-Лянхуа чаалажып чорааш, Огда дээр кул тудуп эккелген чүве. Огданың оглу Сүбекей кул ол. Сүбекей кулдуң оглу Көгөчү-Хирсаан, ооң оглу Эхей-Хонтагар чүве. Эхей-Хонтагарның оглу Тоорил, сен кымның улузун эжелээр сагыштыг ынчап чашпаалап чор сен? Мээң улузумну Алтан биле Хучарның кымга-даа бербези ылаптыг болгай. Ындыг болганда, сени дунмам деп адаайн.

Кырган-ачамның ачазының
 Кулу болуп келген салымныг сеңээ
 Болгаап сөглээр дээн
 Бодум сөзүм бо-дур.
 Каш-даа үе салгал дамчып,
 Кул болган үүлелиг сеңээ

* Чиңгиске Алдын Улустуң Вангин-чансаннның бергени дужаал ады. Бо дугайында 134-ки чүүлден көр.

Меге чокка сөглээр дээним
 Мээң сөзүм бо-ла-дыр».

181. База Чиңгис-хаан Сеңгим андызынга: «Мен адамның тону-биле төрүттүнген оглу-дур мен³. Сен дээрге чанагаш төрүттүнген оглу-дур сен. Хаан адавыс бис ийини деңге азыраарга, Сеңгим, сен адааргаанындан мени сывыртаткан сен. Ам сен хаан адавыстың баарын ажытпайн, чүрөөн чүдөретпейн, эртен кежээ үнүп-кирип, сагыжын өөртүп, сеткилин сергедип чор. Сен хаан адавыс дириг турда-ла, хаан болур деп адаңның сеткилин човатпа. Сеңгим андым, Билге-беги биле Тодойнну элчи кылдыр менче чорут» — дээн. База: «Меңээ, хаан адам, Сеңгим андым, Чамуха андым, Алтан, Хучар, Ачиг-Шириин, Хачуун, тус-тузунда ийи-ийи кижини элчи кылдыр чорудуңар» — деп, Аргай-Хасар биле Сүгекей-Чеүнге бо сөстөрни шээжилеттиргеш, чорудупкан.

Бо сөстөрни дыңнааш, Сеңгим: «Чоокта мээң адамны хыдыкчы кырган деп каргап турган хирезинде, ам кээп эки адам деп чугааланып турар апарды бо. Мени: “Тогтаа-хамның сартыыл хоюнуң кудуруун эдерип чораан” — деп бактап турган хирезинде, ам мени эки чаңныг андым деп мактаар апарды. Бо сөстүң утказын мен билдим. Чаалажылы дээн сөс-түр. Маңаа чигзинер кандыг-даа чүүл чок-тур. Билге-беги биле Тодойн аъттарыңар семиртип, дайын тугун тургузуңар» — дээн. Аргай-Хасар дедир ээл чаныпкан. Сүгекей-Чеүнүң кадайы, оолдары Ваң-хаанның хүрээлелинге турган ужурундан, дедир кээринден корткаш, аңаа артып калган. Аргай чедип келгеш, оларның чугаазын Чиңгис-хаанга дамчыткан.

182. Оон Чиңгис-хаан көжүп, Балжун-Хөлге барып турлагланып алган. Аңаа горлос Соос-Сагаан кээп ужурашкан соонда, горлостар каттыжып киргеннер. База онгуд Алакуш-Дигитхуридан муң ирт (хой) алгаш, чорук аайы-биле Эргүне хемниң чоок-кавызынга чурттап турган араттардан киш, дийң кежи садып ап чораан сартыыл* Хасан дээр кижик ак

* Туркестандан.

тевезин мунуп алган, хоюн Балжун-Хөлге суггарып турда, Чиңгис-хаан аңаа ужурашкан.

183. Чиңгис-хаан Балжун-Хөлге турда, Хасар бодунуң кадайы болгаш Эгү, Эсүнкей, Туху дээр үш оолдарын Ваң-хаанның чанынга каапкаш, боду каш эштерлиг акызы Чиңгис-ти дилеп, Хараун-Чидун сынны бир кылдыр кезээш, тыппаан. Аштап түрээнинден алгы-кеш чип чорааш, арай боорда Чиңгис-хаанга кээп каттышкан.

Хасар кээри билек, Чиңгис-хаан өөрээнинден Ваң-хаанче катап элчи чорударын сүмелешкеш, чауридай Хариудар биле урянхай Чаурханны томуйлап, Ваң-хаан адазынга Хасарның сөзү деп чугаалаңар дээш:

«Хасар мен силерден чоруткаш,
Хаан акымны сактып,
Харап, дилээримге-даа,
Көстүр барааны чок,
Ыглап-сыктаарымга-даа
Дыңналыр шимээни чок —
Кайнаар чорааны билдинмес.
Кыпкан сылдыс көрүп хонуп,
Дазыл сыртанып удуп чор мен.
(Өг чок хонуп,
сыртык чок удуп чор мен.)

Хаан адам, мээң кадайым, оолдарым силерниң чаныңарда. Бир эвес идегелдиг кижичи чорудар болзуңарза, мен, хаан адам, силерге чеде бээр ийик мен» — деп чугаалаңар дээш, Хариудар биле Чаурханга: «Силер чорууруңар билек, бис моон шимчеп, Керуленниң Аргал-Хохиге барып туруп алыр бис. Ынаар чедип келир силер» — деп болчашкаш, Хариудар биле Чаурханны чорудупкан. Чоржидай биле Аргайны бажынче хайгыыл кылдыр аъткарыпкаш, Чиңгис-хаан шупту улузу-биле көжүп, Керуленниң Аргал-Хохиге кээп турлагланып алган.

184. Хариудар биле Чаурхан Ваң-хаанга чедип келгеш, Хасарның сөзүн дамчыткан. Ол үеде Ваң-хаан алдын терме-

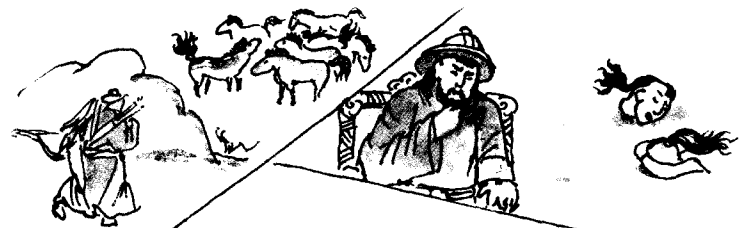
зин⁴ [майгын. — Ц. Д.] тип алгаш, дойлап турган чүве-дир. Хариудар биле Чаурханның сөзүн дыңнааш, Ваң-хаан: «Ындыг болза, Хасар келзин. Идегелдиг кижичи Итүргенни чорудайн» — дээн. Итүрген Хариудар, Чаурхан-биле кады чоруткаш, болчашканы Аргал-Хохи дээр черге чоокшулап ора, (хөй кижичи-амытанның) улуг бараанын көрүп кааш, [Итүрген-элчи] сестип, дезипкен. Хариударның аьды чүгүрүк-даа болза, Итүргенниң соондан доп-дораан шапкаш, тудуп чадап каан. Чаурханның аьды чоржаң болгаш, соондан арай деп ок чедер хире черге халдып келгеш, Итүргенниң алдын эзерлиг кара аьдының будунче адыпкан. Ооң соонда Итүргенни Хариудар биле Чаурхан туткаш, Чиңгис-хаанга аппарып бээрге, Чиңгис-хаан Итүргенден чүнү-даа айтырбайн: «Хасарга аппарып, чедириңер!» — деп-тир. Хасар Итүргенге чүнү-даа чугаалавайн, ол-ла черинге бир шашкаш, каапкан.

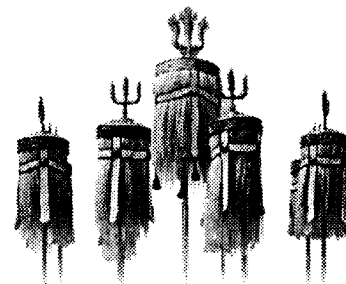
185. Хариудар биле Чаурхан Чиңгис-хаанга кээп: «Ваң-хаан оваарымча-сезик чок, алдын термезин тип алган найыр-дойлаан тур. Ам далаш-биле аьттангаш, дүннү өттүр халыткаш, бүзээлеп халдаалыңар» — дээрге, (Чиңгис-хаан) оларның-биле чөпшээрежип, Чоржидай биле Аргайны хайгыыл кылдыр бажынче чорудупкаш, дүннү өттүр чорааш, Чежээр бедиктиң Чер кашпалдың аксында дойлап турган (Ваң-хаанны) бүзээлеп алган. Үш дүн, үш хүн дургузунда чаалажып келгеш, үш дугаар хүнүнде олар дүжүп бергеннер. Көөрге, Ваң-хаан биле Сеңгим чок болган. Оларның дүне када дезип чорутканын бистин улус эскербейн барган. Ынчаар кылган кижичи дээрге чүрхиннерниң Хадаг-маадыр болган.

Хадаг-маадыр: «(Бодунуң) хаанын канчап тудуп өлүртүр боор дээш, ооң амы-тынын камгалап, үш дүн, үш хүн иштинде чаалаштым. Ам оларны бир-тээ дургуннадып чорудупкан болганымда, дүжүп бердим. Мени өлүрер болзуңарза, өлүрүңер. Чиңгис-хаан өршээп, дириг артырза, күжүмнү берейн» — дээн. Чиңгис-хаан Хадаг-маадырның сөзүн дыңнааш, чарлык болдуруп: «Бодунуң хаанын кагбайн, ооң амы-тынын авыраар дээш, чаалашкан эрни кым буруудадырыл?

Эдержип болур эш-тир сен» — дээш, тынын өршээп, Хадаг-маадыр биле чүрхин омактыг чүс кижини Хуилдар өлгөн боорга, Хуилдарның кадайы биле оолдарыга чалча кылдыр берген.

«Олардан оолдар төрүттүнзе, Хуилдарның салгалдан салгал дамчып бараан бооп, күжүн берзиннер. Кыс уруглар төрүттүнзе, ада-иелери боттарының туразы-биле (өске улуска) ашакка берип болбас. Оларның оолдары, кыстары Хуилдарның кадайы биле оолдарының соо-мурнунга айбыладып чорзун!» — деп, чарлык болдурган. Хуилдар-чечен хамыктын мурнунда аксын ажыдып [шын сөзүн. — Ц. Д.] чугаалаан боорга, Чиңгис-хаан чарлык болдурган: «Хуилдарның мени дээш кылган ачы-хавыязы ооң салгалдан салгалче өскүстер деткиир кежиктен четтирип чоруур болзун».

ВАҢ-ХААННЫ БАСКАНЫ

186. Керейт чонну чаалап алгаш, тус-тузунда үлежип алганнар. Сүлдүдей омактың Тагай-маадырның айбычылары кылдыр бир чүс чүрхиннерни берген. База Ваң-хаанның Чага-хамбы дээр дунмазының ийи кыс уруунуң улуу Ибегени Чиңгис-хаан боду алгаш, дунмазы Соргактанның оглу Тулуйга берген. Ынчангаш Чага-хамбының ара-албатызын база өнчү-хөреңгизин албаан, харын Чага-хамбыны тергениң бир оглаңайы дег [меңээ дузалап] чор дээш, өршээген.

187. Чиңгис-хаан Ваң-хаанның чурттап турганы алдын терме-өөн, ажыглап чорааны алдын хөнек-аяан база азырап чорааны арат-чону-биле кады аңаа бараан болуп чораан керейттерниң шуптузун бодунуң маадырлары Бадай биле Хишиликке бергеш:

«Хууңарда айбылап,
Кундагаңар сөңнедип,
Саадааңар азындырып,
Салгалдан салгалче
Дарган болуп чырганаңар.
Дайын-чаага чорааш,
Тыпкан олчанаңар шуптузун
Хууңарда арттырыңар.
Аңнап чорааш,
Аткан аңыңарны,
Алган өлүүңерниң шуптузун
Амы-хууңарда ажыглап чоруңар» —

дээш, Чиңгис-хаан база: «Бадай биле Хишилик мээң амы-тынымны авырап, дуза чедиргениниң соонда Мөңге Дээрге өршээдип, керейт улусту базып, бедик олутка четтим. Амгы база келир үеде салгалдан салгалче мээң дүжүлгемниң сал-гакчылары бо ийиниң чедирген дузанын кезээ мөңге шагда сактып чоруур болзун!» — деп чарлык болган.

Керейт улусту эжелээш,
Хензиг чүве арттырбайн,
Кезектеп, үлежип алдывыс.
Түмен-түбегеннерни оожургадып,
Чүк-чүгүнче үсперлеп,
Олчалап, үлежип алдывыс.
Олан-тункаиттерни базып,
Орайтаарының бетинде,
Оонактап үлежип алдывыс.
Хан төгеринге туралыг,
Каржы-дошкун чүрхиннерни
Хувааштырып эжеледивис.

Чиңгис-хаан керейттерни баскаш, ол кыжын Абычы-Хүдүгер деп черге кыштаан.

188. Ваң-хаан биле Сеңгим дезип үнгеш, Дидиг-Сахалдың Нехүн-Суг дээр черге чедип чорда, Ваң-хаан суксаанындан сугга чеде бергеш, найманнарның хайгыылчызы Хорису-Бечи деп кижиге таваржы берген. Хорису-Бечи ону тудуп алырга, Ваң-хаан: «Мен Ваң-хаан-дыр мен» — деп чугаалаарга-даа, ол бүзүрөвейн, өлүрүп каан.

Сеңгим Дидиг-Сахалдың Нехүн-Сугже барбайн, долганьп үнгеш, куруг ховуга кагып-суксап, суг дилеп чорааш, кезек куланнар дешкилеп турарын көрүп каан. Ол-ла дораан Сеңгим аьдындан дүже халааш, аьт ажаакчызы Көгечүге аьдын четсипкеш, куланнарны кедеп чорупкан. Сеңгим, аьт ажаакчызы Көгечү, Көгечүнүң кадайы үжелээ чораан чүведир. Ынчап турда, аьт ажаакчызы Көгечү Сеңгимниң аьдын четкеш, дедир челзип чоруптарга, кадайы тура:

«Алдын-мөңгүннү кедирип,
Амданныг чем чиртириңге,
Амыраам, Көгечү деп хайырлап,
Азырап, бодап чордум.
Ам харын канчаарың ол?
Хааның Сеңгимни каггаш,
Хая-даа көрүнмейн дезериң ол бе?» —

дээрге, Көгечү: «Сен Сеңгимниң кадайы болур деп де?» — дээрге, кадайы тургаш: «Сен мени ыт дег дүктүг арынныг, ыт чок амытан дээриң ол бе? Алдын кундагаң арттырып каг. Оода чадаарда суг ижер савалыг каавыт» — дээрге, Көгечү алдын кундагазын артынче октапкаш, хая-даа көрбейн, челзип чорупкан.

Аьт ажаакчызы Көгечү Чиңгис-хаанга чеде бергеш: «Сеңгимни куруг ховуда чадаг каапкаш келдим» — деп, болган ужурун шуптузун чугаалаарга, Чиңгис-хаан чарлык болдуруп: «Чаңгыс кадайыңның амызын өршээйн. Аьт ажаакчызы Көгечү сен, хаан ээзин каапкаш келген, бүзүрел чок кижидир сен» — дээш, бажын одура кезип өлүрген. [Сеңгим Ашиг хоорайны таварып эрткеш, Төвүт чуртунга кезек чурттаандаа болза, ол черниң улузунга кызагададып, дезип үнгеш, Кашгарга чедип келген. Ол черниң нояны Келчи Сеңгимни тудуп өлүргеш, кадайы биле ажы-төлүн Чиңгис-хаанга чедирип берген дээр. — Р. а. Д.]

189. Найманнарның Даян-хаанының¹ иези Гүрбесү тура: «Ваң-хаан дээрге бурун шагдан бээр ук-ызыгуурлуг улуг хаан чораан кижиге болгай. Бажын эккелиңер. Бир эвес шын ол чүве болза, бистер дагып тураалы» — деп Хорису-Бечиже элчи чорудуптарга, Ваң-хаанның бажын одура кезип эккелген. Көөрге, шынап-ла ооң бажы боорга, ак олбук кырынга чалап, аьш-чемин өргүп, кеннээттерин эккеп, игилдедип, аьш-чеминиң дээжизин салып, дашка өргүп дагып турганнар. Ынчаар дагып турда, ол баш каттыра бээрге: «Бо баштың каттырып чыткан херээ чүл?» — деп, Даян-хаан килеңнеп, башты чуура тепсеп эгелээн. Ынчаар орта Хүгсөү-Саб-

рак тура: «Өлгөн хаанның бажын кестирип эккелдиргеш, чуура тепсеп октаарга канчап боор? Бистиң ыттарывыс сөөлгү үеде чииртими кончуг улуур апарды. Шаанда Ынанчы-Билге-хаанывыс:

«Эр бодум кыраанымда,
Эргим кадайым аныяанда
Эргелиг Дээр ачызында
Эргим Даяным төрүттүндү.
Чойган ышкаш хөнү сынныг,
Бопугур мээң чараш оглум
Бо-ла турган арат-чонун
Чагырып-даа шыдаар бе ол?» —

деп турган ийик. Ам кээп

«Кара ыт бак ёралыг ээрер болду,
Кадын Гүрбесү
Хамык херекти баштаар болду,
Хаан Даян сен,
Кайгамчык-ла кижидир сен.

Аң-мең аглап аңнаарындан өске билир эртем-шыдалың чоктур» — дээрге, Даян-хаан: «Чөөн чүктүң эвээш каш моолдары боттарын тогдунуп турар апарды. Бурун шагдан бээр салгал дамчаан Ваң-хаанны янзы-бүрү аргалар-биле коргудуп тургаш дестирип, чоокта чаа өлүрттүлөр. Ынчангаш шуптузун эжелээн хаан болур сагыштыг турары ол бе? Дээрни оон-даа чырык болдурарда, хүн биле ай ийи турар болгай. (Ынчалза-даа чер кырынга ийи хаан канчап турарыл?) Ам ол каш моолдарны эжелеп эккээйн» — деп-тир. Аңаа ие-кадын Гүрбесү тургаш: «Чүнү канчаайн деп? Ол моолдар дээрге

Аргажок бак чыттыг,
Кара багай хептиг болганда,

Эккеп-даа алгаш, чүнү кылыр сен? Шала ырак турганы дээр боор. Чүгле кончуг дээн чараш кыстарын, кеннээттерин эккеп, хол-будун чундуруп алыр болза, харын инек, хой-даа сагдырып болур боор» — дээрге, Даян-хаан тура:

«Оларның кандызын-даа [чоор сен], Моолче баргаш, оларның ок-саадаан хавырып эккээли» — деп-тир.

190. Бо сөстөрни дыңнааш, Хүгсей-Сабрак-маадыр: «Силер кончуг-даа улуг аас эдип тур силер. Ай, Торлог-хааным, мынчап болур бе? Соксап көрүңер» — деп, чеже-даа дилээрге, ооң [сөзүн херекке албайн барган]. Торбидаш-элчинни онгууд аймактың Алакуш-Дигитхуриже чорудуп: «Чөөн чүктүң каш моолдары кезээлеп турар апарды. Сен оң хол болуп айттан. Мен моон каттыжып үнүптейн, иелээ ол каш моолдарның ок-саадаан хунаап алыылы» — деп сөглеткен. Ол сөстөргө Алакуш-Дигитхури: «Мен сээң оң холуң болуп шыдавас мен» — деп харыылааш, Ю-Кунан деп элчизин Чингис-хаанче чорудуп: «Найманнарның Даян-хаан сээң ок-саадаан хунаап алыын деп, мени оң хол болуп айттан дээрге, ынавадым. Сени серемчилелдиг болзун дээш, бо медээни дамчыттым. Дайзынга ок-саадаан алыстың» — дээн.

Ол үеде Чингис-хаан Теве-Ховузунга аң аглап чораан. Оон чоруткаш, Түлхинчүүд деп черге аңнап турда, Алакуш-Дигитхуриниң чоруткан элчизи Ю-Кунан демги медээни чедирип келген. Ону дыңнааш, аңнап чораан черинге: «Канчаар бис?» — деп сүмележирге, хөй кезии тура: «Бистиң айттарывыс арган-дыр. Амдызында канчаар-даа аргажок [Күзүн чылгы мал семирий бээрге, чаалажыылы. — Р. а. Д.]» — дижирге, Отчигин-ноян: «Айттар арган деп канчап чылдагааннап болурул? Мээң айттарым семис. Мындыг медээ дыңнааш, канчап анаа олулар боор? [Бир-тээ мындыг медээ дыңнаан болганывыста, дораан чаалажыр дээш айттаныылы. Шимчевейн олуруп тургаш, Даян-хаанга алзыр болзувусса, бо черге моолдар Даян-хаанга эжелеткен деп бак аттыг боор эвес бис бе? Тулушкан соонда олар тиилээр бе, бис тиилээр бис бе, ону чүгле Мөңге Дээр билзин. — Р. а. Д.]» — деп-тир. Белгүтей-ноян тура:

«Амылыг-ла чораш,
Алдын саадаан оскунза,
Анаа чораан херээ чүл?
Ча, согун тудуп,

Саадак, чепсээн сыртап,
 Сөөгүн черге каарындан
 Эргим чаагай өлүм
 Эр кижиге турар бе?
 Ары найман улус
 Аажок улуг чурттуг,
 Арат-чону көвей,
 Аът-малы байлак деп,
 Сүр-күчүзүн көөргедип,
 Сүртенчиг сөзүн сөглей-дир.
 Харын оозун ажыглап,
 Халдап кире берзе,
 Оран-чуртун ээлеп,
 Ок-чепсээн хунаарда,
 Ол дег белен чүве чок.
 Доп-дораан халдаза,
 Дөгернип-даа четтикпес,
 Хамык чылгы-малын
 Каапкаш баары магат чок.
 Орду, өөн-даа буспайн,
 Олар ылап дезер боор.
 Ара-албаты чону
 Арга-эзим кирип,
 Арлып, тарай бээр боор.
 Шак бо сөстү дыңнап тура,
 Шаан эрттирип канчап боорул?
 Шупту чааже аьттаныылы» — дээн.

191. Белгүтей-ноянның бо сөзү-биле Чиңгис-хаан чөп-шээрэжип, аңнаарын соксадып, Абычы-Хүдүгерден көжүп, Калга-хемниң Ор-Нугун Хелтгий-Хая деп черге барып хонгаш, аг-шериин бүрүткөп санаан. Чиңгис-хаан шериин хуваап, муңнуң нояны, чүстүң нояны, оннуң нояны болгаш [башкарып чагырар улуг] чербилерни² томуйлаан. Додай-черби, Доголху-черби, Өэлен-черби, Толун-черби, Бучаран-черби, Сүйгети-черби — бо алды дүжүметти чербилер кылдыр

томуйлаан. Шериглерин он, чүс, муң кылдыр хуваап дооскаш, база сезен хевтүүлдерни*, чеден торгууд шериглерни, кежиктиглерни³ (ээлчег даамылдарын. — Ц. Д.) тускайлап томуйлааш, оларга муңнуң, чүстүң нояннарының дунмаларын, оолдарын болгаш хостуг араттарның оолдарындан дайын эртеминге дадыккан, мага-боду шыырак, шыдалдыг эрлерни шилип киирген. Чиңгис-хаан аңаа Аргай-Хасарны чоок көрүп: «Муң эки маадырларны шилип ал! Чаалажырда мээң мурнумга чоруп чаалажыр сен! Анаа хүннерде мээң эңне чоок, кежиктиг шериим болуп чоруур сен» — деп, чарлык болган. База: «Чеден торгуудтарны Өэлен-черби баштап чорзун! Худус-Халчын-биле сүмележип чорзун!» — дээн.

192. Чиңгис-хаан чарлык болдурган: «Хорчин**, торгууд кежиктиглер, паштанчылар, хаалгачылар, аът ажаакчылары хүннүң-не ээлчежип, ажылын кылып доозупкаш, хүн ажар бетинде ону хевтүүлдерге дужаап бергеш, боттары аьттар чанынга хонзуннар! Хевтүүлдер эжик аксын ээлчежип кадарарда, өгнү долгандыр чоруп кадарзын! Бис эртенги чемни чип алырывыска, хорчиннер биле торгуудтар дораан кээп, хевтүүлдерден ажылын хүлээп алгаш, мурнуку чурум ёзугаар туруштарын ээлеп, хүлээнген черин ээлеп, таңныылдап сагып чорзун! Үш хүн, үш дүн дургузунда ээлчегже үнген соонда, үш дүн иштинде (дыштанып) хонзуннар! Хорчиннер хевтүүлдерниң хүлээлгезин күүседип, солуп турар болзун!»

Ынчангаш шериин муң-муңнарга хуваап дооскаш, черби нояннарыны, сезен хевтүүл, чеден торгууд, кежиктиглерни томуйлааш, Аргай-Хасарны шилиндек маадырларның даргазы кылып, Калга-хемниң Ор-Нугунуң Хелтгий-Хая дээр черден найманнар-биле чаалажыр дээш аьттаныпкан. [Ол үеде меркиттерниң Тогтаа, керейт аймактың нояннарының бирээзи дезип келген Алин-тажы, Хутуг-бегиге баштаткан ойрадтар, чажирдай омактың Чамуха, дөрт татар, хатахин, сал-

* Дүнеки таңныылдарны.

** Ок-ча астырлар.

жиуд аймактар шуптузу найманнар-биле каттыжып алган турган. — Р. а. Д.].

193. Күске чылының (1204 ч.) чайның башкы айының он алдының ай четчи берген хүнүндө тугун дагааш, аьттаныпканнар. Чев биле Хубулайны Керулен өрү хайгыылче чорудупкан. Олар Саарь-Ховузунга чеде бергеш, Ханхарханның (Хангай-хаанның. — Ц. Д.) бажынга турган найманнарның хайгыылдарына таваржы бергеннер. Аразында тулчу бергеш, бистиң хайгыылчывыс эзерлиг арган өле аьдын алзыпкан. Найманнарның хайгыылы ол аьтты тудуп алгаш: «Моолдарның аьттары арган-дыр» — дижип турганнар.

Бистиң улуг шеривис Саарь-Ховуга кээп хонгаш: «Ам канчаар бис?» — дижип турда, Додай-черби Чиңгис-хаанга: «Бистиң шеривис эвээш болгаш, орукка турупкан-дыр. Ынчангаш маңаа бичии саадап, аьттарывысты тоттуруп алылы. Саарь-Ховуну бүргей хонупкаш, кижичи бүрүзү-ле дүне-ниң-не беш черге одаг кыпсып, от-биле сүрээдедили. Найманнарны хөй улус дээр-дир. Ынчалза-даа оларның хаанын өгден үнүп көрбээн, кадыг-бергеге өөрөнмээн кижичи дижир. Бистер оларны от-биле сүрээдедип, саададып турар аравыста, бистиң аьттарывыс-даа, шериглеривис-даа күш кире бээр боор. Аьттарывысты дыштандырып, тоттуруп алгаш, найманнарның хайгыылынче халдап, кол күжүнге чедир сүрүп кииргеш, олар дүвүрөп турар үеде халдап кирзивиссе кандыгыл?» — деп айыткаарга, ооң-биле чөпшээрэжип, Чиңгис-хаан: «Ындыг болза оттардан ужудуңар!» — деп шериглерге дужаал берген. Шериглер Саарь-Ховуга тарап, кижичи бүрүзү-ле беш аңгы одаг кыпсып эгелээн. Дүне када найманнарның хайгыылчылары Ханхарханның бажындан хөй отту көрүп кааш: «Моолдарны эвээш деп турган эвес ийик бе? Сылдыстардан көвей одаглар хып тур» — дишкеш, демги тудуп алганы багай эзерлиг өле аьдын Даян-хаанче чорудупканнар. База Даян-хаанга: «Моолдуң шерии Саарь-Ховуну долдур турлагланып алдылар. Чаашкын соонда черден үнген мөөгүлөр дег, хүннүң-не немежип кээп турар чүве-дир. Сылдыстардан хөй

от хып тур (Хүндүс бедик дагже үнүп турарлары ол бе? Дүне ховуда сылдыстар дег көвей от хып тур. — Ц. Д.)» — деп сөглөдип, кижичи чорудупканнар.

194. Хайгыылдың бо медээзи кээрге, Даян-хаанның кол күжү Хангайның Хачир-Сугга турган. Даян-хаан Күчүлүг-хаан оглунга: «Моолдарның аьттары арган чүве-дир. Дүнелерде сылдыстардан хөй одаглар хып тур дээрин бодаарга, моолдар хөй бооп турар хире. Ам бистер

Чыдыг багай моолдар-биле
Чыдалажып кирипсивиссе,
Чарлырывыс берге болур.
Чаагын чара шаап турда,
Карактары чивеш дивес,
Кара ханы агып турда,
Дедирленип караш дивес,
Кадыг-бергеге дадыгып,
Кажараан ол моолдар-биле
Хамаан чок чаалажып болбас.

Моолдарның ам дээрезинде аьттары арган турда, улузувусту Алтай ажыр чорудупкаш, шеривисти белеткеп, моолдарны өжегерээн боттарывысче кыйгырбышаан, Алтайның бажынга чедир сөөртүндүр былдап чоруур болзувусса, бистиң аьттарывыс семис болгаш чүгле ишти тыртыла бээр. Моолдарның аьттары дам арып, чудап каар. Ол үеде бис удур халдап кирээли» — деп чоруткан. Ону дыңнааш, Күчүлүг-хаан: «Даян-хаан база-ла эки-багай кадайлар дег коргуп, мындыг сөстөр чугаалаан-дыр. Моолдар кайын хөй турар деп? Моолдарның хөй кезии Чамуханы эдерип, бистиң-биле мында турар болгай.

Сааттыг кадайның сидиктээр черинден
ырак чорбаан,
Чаш бызааның одарлаар черинден
үнүп көрбээн

Кыс Даянның чүрээ аксынга келирге,
Мындыг сөстөр сөглөп турары ол» —

деп, адазы Даян-хаанны аажок бактап, куду көрүп, элчи чорудупкан. Кыс Даян деп дорамчылап, каргыш салган бо сөстөрни дыңнааш, Даян-хаан тура:

«Күчүлүг оглумнуң сээң
Кончуургап, бардамнаарың улуг-даа бол,
Кажан өлүржүр өй келзе,
Кымдан мурнай ырмазыраар боор сен.
Ол улуг тураңны
От-көс дег дайзыныңче үндүрген болзуңза!
Демисел ам эгелезе,
Дедир тевер аргаң-даа чок» — диген.

Ол сөстү дыңнааш, Даян-хаанның соонда улуг ноян Хорису-Бечи:

«Ынанчы-Билге-хаан адан
Дең күштүг дайзынга
Ооргазын көргүзүп чорбаан,
Дайын-чааның хүннеринде
Ойталап, аткаарлап көрбээн ийик.

Бөгүн чүге даартагы хүн дээш чүрек чок тур сен? Сээң мынчап ырмазыраарыңны билген болзумза, сээң кадын-иен Гүрбесүнү эккеп, шериг чагыртыр чүвени? Хөөкүй Хүгсөү-Сабрак-маадыр назылап кыраан соонда, шериг хоойлузу сандараан-дыр. Моолдарның аксының кежи болур ыйнаан. Бис аштырар-дыр бис. Ай, сени-даа, аргажок кижиле-дир сен, Даян» — дээш, саадаан каккылааш, эеп алгаш, челзип чорупкан.

195. Аңаа Даян-хаан килеңнеп: «Өлүр амы-тын, човаар бот шуптузу бир дөмей чүве ыйнаан. Ындыг болза, чаалажылы!» — деп, Хачир-Сугдан шимчеп үнгеш, Тамир хемни куду баткаш, Орхонну кешкеш, Нагу-Күннүң мурнуу эдээн таварты, Сагыр-Могод дээр черге челип кээрге, олар-

ны Чиңгис-хаанның хайгылы көрүп кааш: «Найманнар чоруп олур» — деп, дамчыдыпкан. Чиңгис-хаан чарлык болдуруп: «Хөйден хөй каража үнер. Эвээштен эвээш каража үнер» — дээш, (уткуштур халдап), оларның хайгыылдарын сывырыпкаш, аг-шериин тургузуп чыскаарда:

«Хараган дег кадалып,
Калбаа-биле чаалажып,
Шанчып, шиштеп, адып,
Шупту деңге кирээлиңер!» — дишкеннер.

Чиңгис-хаан боду шериин баштап, Хасарга кол күжүн чагыртып каан. Отчигин-ноянга солуп мунарда белен турар аьтарны хүлээдип каан. Найманнар Сагыр-Могодтан эеп, Нагу-Күннүң мурнуу эдээнче углапканнар. Найманнарның хайгыылдарын бистиң хайгыылдарывыс сүрүп алгаш, Нагу-Күннүң мээс чарыынга турган кол күжүнүң кырынга чеде бээрге, Даян-хаан көрүп кааш, найманнар-биле кады чаалажыр дээш келген Чамухадан: «Одарда чораан хойже киргеш, коданынга чедир сүрүп чоруур бөрү ышкаш халдап келген чүү улузул бо?» — дээрге, Чамуха тура: «Темүчин андым дөрт ыдын кижиле эьди-биле азырап, кинчи-биле баглап тудуп турар чүве. Ам бо бистиң хайгыылдарывысты сүрүп келген улус дээрге ооң дөрт ыды-дыр.

Шой-демир хавактыг,
Шивээ чидиг дылдыг,
Каң-демир чүректиг,
Кадаг-шүүче хаайлыг,
Калчаа дөрт ыды
Түмен амытанны хыдыр дээш,
Демир кинчизинден адырлып,
Чуура тудуп чиптер дээш,
Чазый чараазын сыырып чор.
Шалыңны суксун кылып,
Чараазын чем кылып,
Салгыңны аьт кылып,

Саадагын эш кылып чоруур
Чев, Хубулай баштаан,
Челме, Сүбээдей эдерген
Темүчин андымның азыраан
Дөрт ыттары келди-ле» — деп-тир.

Даян-хаан тура: «Ындыг болза, ол араатаннардан ырак турайн» — дээш, аткаарлап, даг өрү үнүпкен. Оларның соондан ужуткан чүве дег халдып орган улусту көргөш, Даян-хаан база Чамухадан:

«Эрте салган кулун
Иезиниң эмиин эмгеш,
Эргеленип маңнап ойнаан дег,
Эзиннелдир халдып чоруур
Элдептиг бо каш кижини
Эргим Чамуха таныыр ирги бе?» —

дээрге, Чамуха тура:

«Чепсектиг эрни коргудуп,
Ча-согунун хунаап алып,
Арнып алган селемелиг эрниң
Алыс бодун ырмазырадып,
Кошкул-өнчүзүн хунаап аар
Хоптак урууд, маңгыттар-дыр.
Дадай дивес ол маадырлар
Дайын кээрге, өөрүп чорлар» — деп-дир.

Орта Даян-хаан тура: «Ындыг болза, ол бак чүвелерден ырак турайн» — дээш, база аткаарлап, дагны өрү үнүп олурган. «Оларның артындан аштаан куш дег караңнадып кел чоруур кайызыл ол?» — деп, Даян-хаан айтырарга, Чамуха:

«Дегийт соондан кел чоруур
Темүчин андым ол-дур.
Хаан Темүчин
Халдып тулчурда,
Шивегей эртер хос чок

Шой-демирин кедипкен,
Ине кирер хос чок
Илчирбе куяан кедипкен,
Аштаан куш дег
Аспаан сунуп кел чор.
Ажынган араатан дег,
Алгы-кышкы бурунгаарлап чор.

Силер, найманнар, моолдарны көргөш, анай бышкаандаа арттырбайн [үлежип, эжелээр бис] дижир турган эвес ийик силер бе? Ам көрүңер че!» — деп-тир. Бо сөстөрни дыңнааш, Даян-хаан: «Ай, ындыг чүве болза, бо дагның оон-даа кырынче үнейн» — дээш, даг өрү элээн өскеп чоруй, Даян-хаан Чамухадан айтырган: «Ооң артындан кел чоруур аажок улуг амытан кымыл ол?». Чамуха тура:

«Хүндүлүг Өэлүн кадынның
Кижиги эди-биле азыраан
Күчүтөн Хасар дээр
Оглу ол-дур.
Үш буга-биле тырттырза-даа,
Үзеш дивес күштүг,
Үш харлыг инекти чизе-даа,
Хырны тодуп көрбээн,
Каш кулаш мага-бодунга
Каң кожуглуг куяан кеткен
Каржы-дошкун Хасар
Кымны-даа бол чиир деп чор.
Ча-саадактыг кижини
Чаңгыс алгаш сыыраарга,
Бо чазый Хасарның
Боостаазынга чытпас-даа.
Дириг кижини олчаан
Дайнавайн сыыраарга,
Айыылдыг ол кайгалдың
Аксынга-даа ызырынмас.
Аажок улуг ажынза,

Азынган огун алгаш,
Тура дүжүп адарга,
Даг артында кижилер безин
Ол окка дистинчип,
Удаа-дараа өлүрлер.
Килең-кылыы хайнып,
Кириш, огун тырттынгаш,
Агаарже-даа адарга,
Арттар ажыр улустар
Кыйбаан окка таваржып,
Кырлып өлүп турарлар.
Топтуг тырткаш, адарга,
Тос чүс кулаш черге дээр.
Бош тырткаш, салырга,
Беш чүс кулаш черге дээр.
Кижиди ышкыш кижиди эвес
Кижиди чиир маңгыс —
Күчүтөн Хасар боду
Халдып чедип келди» —

дээрге, Даян-хаан: «Ындыг болза, бедик дагның бажынга чаштына берейн» — дээш, дагны ам-даа өрү үнүпкен. База-ла Даян-хаан Чамухадан: «Ооң соондан кел чыдар кымыл ол?» — деп айтырарга, Чамуха:

«Өэлүн иениң хеймери
Демги Отчигин ол-дур.
Эрге-чассыг өскөн болгаш,
Эртежик удуур-даа болза,
Эрес соруктуг кижиди.
Оолдарның хеймери болгаш,
Орай турар болза-даа,
Орлан-эрес, шыырак кижиди.
Дайын-үймээн болурга,
Турлаанга ол олурбас,
Туруштуг маадыр Очигин ол кел чор» —

дээрге, Даян-хаан: «Ындыг болза, дагның шыпшык бажын-че үнейн» — деп-тир.

196. Чамуха Даян-хаанга мындыг сөстөрни сөглээш, найманнардан чарлып, Чиңгис-хаанга мынча деп сөглеткен:

«Даян-хаан сенден корткаш,
Тайга-сынче сыңнып кирди.
Угаан-кут чок сенден дескеш,
Улуг дагже хоруп үндү.
Темүчин, сен кичээнип көр,
Демгилер ам дезип турлар.
Ук шырайын көөрге-ле,
Удурланыр шаа чок-тур.

Мен эштерим-биле найманнардан чарылдым». Чиңгис-хаан кежээликтей орайтай бергенде, Нагу-Күн даан бүзээ-леп алгаш хонган. Ол дүне найманнар өскээр дезер дээш, Нагу-Күн дааның кырындан тайып ужуп, чудук ыяштар ышкыш бот-боттарын баскылажып, сөөк-даяан чуура дүжүп, өлүрү өлүп турганнар. Даартазында Даян-хаанны тудуп алганнар. [Даян-хаан аар балыгланганындан үр болбайн, өлүп калган. — Р. а. Д.] Күчүлүг-хаан өске черге турган болгаш, эвээш кижилери-биле кады дезипкен. Соондан сүрген шериглер Тамир хемге чеде бээрге, быжыглал тудуп алган турган. Удур чаалашса-даа, күш четпейн дезип, [Буйрун-хаан акызынга] чеде берген. Найманның улус-чонун Алтайның өвүр чарыынга чедир сүрүп келгеш, шуптузун эжелеп алган. [Чамуха барыын чүкче дезипкен.] Чамуханы эдерип чораан чадаран, хатагин, салжиуд, дөрвет, тайчууд, хонгирад баштады аймактар аңаа Чиңгис-хаанга каттыжып киргеннер. Даянның иези Гүрбесү кадынны Чиңгис-хаан эккелдиргеш: «Моол кижини багай чыттыг деп турган ийик сен бе? Ам чүге келдиң?» — дээш, Чиңгис-хаан ону боду ап алган. [Даянның аймаандан бир кижиде дезе берген. Хасар ону диригге тудуп эккелиңер дээрге, Бату соондан сүрүп чоруткаш, диригге тудуп эккелген. Көөрге, ооң хойнунда бир таңма бар болган. Хасар тура: «Силерниң хөй аймактарыңар, аг-шерииңер шуптузу бисти эдерип кирип турда, сен бо чүнү хойлап алгаш, кайнаар бар дезип чытканың ол?» — дээрге, ол кижиде: «Мен бодумнуң албан-хүлээлгемни өлгүже сагыыр ужурлуг мен. Бо

таңманы эрги ээзинге чедирип бээр деп чорааш, аас-кежиим дудаанындан туттуруп алдым». Хасар: «Кайы омактың кижизи сен, кандыг дужаалдыг турдун?» — дээрге, ол кижиз: «Мээң ук-ызыгуурум уйгур кижиз мен. Адым Тататунга. Ээм бо таңманы меңээ бүзүредип, эт-хөреңги, аыш-чем үндүрер база киирерин дагзып каан турган чүве» — деп харыылаан. Хасар база-ла айтырган: «Бо таңманы чүү чүвеге хереглээр чүвөл?» Тататунга: «Эки кижиден шилип алгаш, кандыг-бир чарлык-бижик чорудар дээн ышкаш тускай ажыл-херектерге ажыглаар чүве» — дээрге, Хасар чүүлдүгзүнүп, хүндүткелдиг эки кижиз-дир бо дээш, Темүчинге ооң дугайын дыңнаткан. Кандыг-бир бижик чорударынга хереглээр ол таңманы Тататунганың бодунга эгидип берген. Хасар Тататунганы башкызы кылып ап, бижик-хоойлу, дайылдажыр арга-угаандан эгелээш, янзы-бүрү чогаалдарны башкыладып, удавайн аңаа өөренип алган. — Балданжапов, 1970, с. 151]

197. Ол-ла күске чылының күзүнүндө Кара-Ховунуң Ужу дээр черге меркиттерниң Тогтаа-беги биле Чингис-хаан чаалашкан. Тогтааны тиилеп алгаш, сывыртап, Саарь-Ховузунга меркиттерниң хөй кезиин бодунуң эргезинче кирип алган. Тогтаа Куду биле Чулуун дээр ийи оолдары база эвээш кижилиг дезип чорупкан. [Куду биле Чулууннуң кадайларын Чингис-хаан оглу Өгедейге ап берген.] Меркиттерни эжелеп турар үеде увас-меркиттерниң баштыңчызы Дайыр-Узун дээрзи [силерниң-биле чаалажыр күзелим чок дээш], бодунуң уруу Куланның⁴ Чингис-хаанга көргүзөр дээш эккел чорда, орукка моол шериглер таваржы бергеш, саададып туруп берген. Баарь-дайларның Ная-ноянга Дайыр-Узун ужурашкаш, уруун Чингис-хаанга чедирер дээш бар чоруурун чугаалаан. Ная-ноян: «Уруунну бис кады чедирип көргүзээли. Чааскаан чоруур болзуңза, мындыг самыын үеде таварышкан шериглер сени өлүргеш, уруунну анаа тургуспас ужурун иелээ кады чоруулу. Сен мени үш хонук мана» — дээш, чорупкан. Ная-ноян биле Дайыр-Узун Куланны Чингис-хаанга чедирип эккелген. Куланны Ная-ноян өөнгө үш хонук манатканын дыңнап кааш,

Чингис-хаан аажок килеңнеп: «Сен бо Куланны кандыг чылдагаан-биле өөңгө саадаттың?» — деп, шыңгыы айтырып, буруудадып шиидер деп турда, Кулан тургаш: «Меңээ Ная-ноян мынча диди: “Мен Чингис-хаанның улуг нояны-дыр мен. Бис хаанга кады бараалгап бараалы. Орук ара шериглер самыырап магатчок” — деп дилеп чугаалаан кижиз. Бир эвес Ная-ноян биске таваржы бергеш, дузалашпаан болза, шериглерге туттуруп алгаш, оларның аксының кежи болурувус чадапчок турган. Харын Ная-ноян-биле ужурашканым эки болду. Ам бо Ная-нояндан айтырарының орнунга, хаан чөпшээресе, дээрден чаяттыңан, ада-иемниң төрүп кааны ал бодумну хынап болгаап көрүңер» — деп-дир.

База Ная:

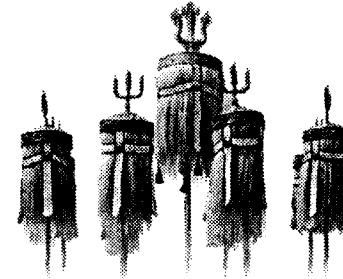
«Хамык хөйүнүң ээзи,
Хаан Чингис сени
Хайыралап, хүндүлээр боордан,
Кара сагыш менде шуут чок.
Хары чондан олчалаан,
Каас-чараш кадыннарны,
Кайгамчыктыг аъттарны-даа
Хааным сээң өнчүн-дүр деп,
Халдавайн карактап,
Халаазыравайн, сагып келдим.
Моон өске сагыш-бодал
Менде чер-ле окта турбаан.
Өске бир частырым турза,
Өлүрүмге меңээ хомудал чок» — деп-дир.

Чингис-хаан Кулан кадынны ол хүн дораан хынап көөрге, Кулан кадынның өчөөн сөзү шын болган ужурундан, Чингис-хаан Кулан кадынны өршээген. Ная-ноянның сөстери база шын болган боорга: «Шын сөстүг, меңээ бердинген кижиз-дир. Улуг ажыл-херекти дужаап берейн» — деп үнелээн.

СЕСКИ ЭГЕ

КҮЧҮЛҮГНҮҮН ДЕСКЕНИ БОЛГАШ ЧАМУХАНЫҢ БАСТЫРГАНЫ

198. Меркиттерни эжелеп алгаш, Тогтаа-бегиниң улуг оглу Кудугунуң кадыннары Тухай биле Дөргенениң Дөргенезин Өгедей-хаанга берген. Меркиттерниң бир чамдыызы дайылдашпышаан, Тайхал шивээзинге долгандыр быжыгланып алганнар. Аңаа Чиңгис-хаан чарлык болдуруп: «Соргон-Сарыгның оглу Чымбай чөөн холдуң шериин алгаш, долгандыр быжыгланып алган ол меркиттерни барып бүзээлеп алзын» — дээш, чорудупкан.

Оолдары Куду, Чулуун-биле кады каш-ла кижилиг дезип үнген Тогтааны Чиңгис-хаан соондан сүрүп, Алтайның өвүр чарыынга кыштааш, инек чылының (1205 ч.) чазынында Арай артын ажып көже берген. Хөй улузун алзып алгаш, каш кижилиг дезип бар чораан меркиттерниң Тогтаазы-биле найманнарның Күчүлүг-хааны ужуражы бергеш, Эрчис* хемниң Бухтарма дээр черинге шериин кады белеткеп эгелээн. Чиңгис-хаан аңаа чеде бергеш, чаалажып турда, Тогтаа чакпыыл окка эндеткеш, өлгөн. Оолдары ооң сөөгүн орнукшудуп четтикпес болганындан, бажын кезип алгаш чорупкан. Ооң соонда найманнар биле меркиттерниң каттышкан шерии чаалашкаш, күш четпейн, дедир дезип, Эрчис хемни кежип бар чорда, улузунуң хөй кезии сугга дүжүп өлгөн.

Найманнар биле меркиттерниң эвээш санныг улузу Эрчисти кешкен соонда, аңгыланып чарлы бергеннер. Найманнарның Күчүлүг-хаан уйгурларның карлуктарын таварты,

* Эрчис — Иртыш хем.

сартыылдар чурттунда Чүй хемге турган кара-кыдаттын Күр-хаанынга барып катгышкан. Тогтааның оолдары Куду, Гал, Чулуунга баштаткан меркиттер ханлин, кыпчактарны тавар-ты чорупканнар.

Чиңгис-хаан оон чорааш, Арай артын ажып, ордузунга чанып келген. Чымбай Тайхалга быжыгланып алгаш турган меркиттерни эжелеп алган. Чиңгис-хаан чарлык болдуруп, меркиттерни кырдырарын кырдыргаш, артканнарын шериглерге үптеттирип, тоннадыпкан. Ооң мурнунда каттыжып келген меркиттер Аураг* ордузундан дезип, тура халыышкын кылган-даа болза, ордуга турган бистиң шериглеривис оларны чылча шаапканнар. Чиңгис-хаан: «Оларны кады турзун деп бодаан кижиге мен. Ынчалза-даа олар меңээ өскерилген-дир» — дээш, меркиттерни чүк-чүкче тарады чорудупкан.

199. Ол-ла инек чылында Чиңгис-хаан Сүбээдейге демир терге кылдыртып бергеш, Тогтааның оолдары Куду, Гал, Чулуун баштады меркиттерниң когун үзери-биле Сүбээдейге чарлык болдурган:

«Уржуктуг дайзын Тогтааның
Уг-шии чок дескен оолдары
Уруктаан кулан дег
Угаан-кут чок ойлап,
Балыгланган буга дег
Бажын савап, мойнун долгап,
Хая көрнүп, аткылажып,
Хайы өскээр десе берди.
Ойлаттырган Куду, Чулуун
Оңгарланып, чалгынныг бооп,
Көк дээрже ужа берзе,
Күчүлүг маадырым сен,
Узуткакчы хартыга бооп,
Ужуп четкеш, тудар сен!
Тогтааның оолдары

* Ары чарыгы азы даг.

Тарбаган бооп хуулуп,
Муңгаш үтче кире берзе,
Тергиин маадыр Сүбээдей,
Демир чыда бооп алгаш,
Дегийт казып чедер сен!
Тенээн маадырның үре-төлү
Тенниг балык болуп,
Делгем далайже кирзе,
Дээди чанчын Сүбээдей сен,
Четки, дузак болуп алгаш,
Чедип, шүүреп тудуп эккел.
Дээди маадыр сени
Бедик артты ажылдыр,
Терең хемни кежилдир
Хоралыг меркитти бастырары-биле
Хүнүн болчап чоруттум.
Хемниң узунун эрттерде,
Черниң ыраанга чедерде,
Мунар аъттарыңарны камнап,
Чиир хүнезиниңерни хемчээп,
Мерген угаанныг чор!
Аът-хөлгөңөр баксыраза,
Аксыңар тутса-даа, озалдаар силер.
Аыш-чемиңер төнзе,
Арбыдадып, камназа-даа, орайтаар силер.
Алыс ырак орукка
Аңнаар аң хөй.
Аглап, аңнап чорааш-даа,
Алыс орууңар утпаңар.
Чем-аышка немерелеп,
Чедер хемчээлдиг аңна.
Ажыл-херектен аңгыда,
Анаа чоруп-даа чорааш,
Хөлгелээн аъттарның
Хөдүрге, кудургазын чежип,
Чүгөн, суглуун уштуп,

Чиге оожум чоруңар.
 Шыңгы бо чурумну
 Шырбайып сагып чорза,
 Чорук кижизи туразында
 Чоруп, аңнаарын соксаар.
 Шыңгы дүрүмнү үрээн
 Шериглерни кончу.
 Таныыр кижиде мээң бо
 Таалал чарлыымны үрезе,
 Силер менче чорудуңар.
 Танывас кижиде мээң бо
 Таалал чарлыымны үрезе,
 Силер билип, шииткеңер.
 Арт-сынны ажып,
 Алыс бодалыңарны каттыштырып,
 Хем-сугну кешкеш,
 Харын сагыжыңар каттыштырып,
 Мөңгө Дээрниң күжүнде
 Мөге күжүңер немежип,
 Хайлыг Тогтааның оолдарын
 Холга кирип тутсуңарза,
 Ону бээр эккелбеңер.
 Ол-ла черинге айлаңар» —

деп чарлык болган.

Чиге соруктуг Сүбээдейге
 Чиңгис-хаанның сөглээни:
 «Олурбайн, ам сен аъттан,
 Ойлук чок ол меркитти узутка..
 Бичии чораан шаамда олар
 Бисче олар турум халдап,
 Бурган-Халдунга бистерни
 Бо-ла кээп мөгүдөдип турду.
 Бо өжөөнниг меркиттер
 Бо хүн база даңгыраглааш,
 Будалдырып, өскээр дести.

Узуннуң ужунга чедип,
 Тереңниң дүвүңге кирип,
 Дерзиилерден өжөөним ал» — деп,
 Демир терге дерип бергеш,
 Идегелдиг Сүбээдейни
 Инек чылында чорударда:
 «Ажыт киргеш,
 Ажык деп сактып,
 Ырак чорзуңза,
 Чоок деп бодап,
 Биске идегелдиг чорзуңза,
 Дээди Деңгер өршээп,
 Деткип болгаар боор» — деп,
 Маадыр Сүбээдей аъттанырда
 База чарлык болдурган.

200. Найманнар биле меркиттерни эжелеп алган соонда, найманнар-биле кады турган Чамуха улунун чидирип, беш эштиг азып-тенип чорааш, Танлу* даанга бир аргар өлүрүп алгаш, ооң эьдин быжырып чип олура, эштеринге: «Кымның оолдары бо хүнде аргар адып, шак мынчалдыр чип олурарыл?» — деп, чемненип олурар аразында, беш эжи Чамуханы тудуп алгаш, Чиңгис-хаанга чедире бергеннер. Чамуха эштеринге туттуруп алган келгеш, Чиңгис-хаанга:

«Кара кускун
 Карала өдүректи
 Тевер болду.
 Карачал кул
 Хаанынче
 Халдаар болду.
 Хаан андым,
 Хайырап, өршээ.
 Бора дээлдиген
 Борала өдүректи
 Тевер болду.

* Танлу — Тываның девискээринде Танды сыны.

Кул чалчалар
Хаан ээзинче
Тура халыыр болду.
Богда андым,
Боданып көр» — деп-дир.

Чамуханың ол сөзүңге Чиңгис-хаан чарлык болдуруп:
«Хаан ээзинче халдаан кижини канчаар ийик? Ындыг киж
кымның-биле эдержирил? Хаан ээзинче халдаан карачал арат-
тарның дөргүл-төрелдеринге чедир узутка» — дээш, Чамуха
көрүп турда, олче халдаан араттарны өлүрүп каан. Чиңгис-
хаан Чамухага барып сөгле деп мындыг чарлык болдурган:

«Бис ам иелээ
Биеэги дег эдержиили.
Саарзык оглаңай дег апаргаш,
Өске бодал бодавас боор сен.
Харын иелээн каттыжып,
Аравыста эптежип,
Утканывысты сактып,
Удаанывысты сергедип чоруулу.
Өске оруктап
Чораан-даа бол,
Өлчейлиг эки эжим
Чогум сен сен.
Өжежип тулчур
Өйү келгенде,
Алыс чүрээнден
Аарыыр чордуң.
Аңгы оруктап
Чораан-даа бол,
Андым, эки эжим
Чогум сен сен.
Чүткүп тулчур
Халаптыг дайынның
Хүнү кээрге,
Ажыг баарың,

Ажык чүрээң
Аарыыр ийик.
Каш-ла чижек чугаалаайн:
Кереиттер-биле
Хербектежип сегиржип,
Тулчур үе келгенде,
Тоорил-хаанның бодалын
Тодарадып, биске сөглээш,
Тоң-даа улуг дузалаан сен.
Сөөлүңде найманнарны
Сөс-биле коргудуп,
Аас-биле дүвүредип,
Шупту чүүлдү медээлеп,
Шору дуза чедирдиң».

201. Чамуха харызыңга:
«Чалыы чараш шаавыста,
Чаптанчыг чаш үевисте,
Хоргунак-Чубурнуң шынаазыңга
Кайгамчык найыралды тудуп,
Хаан андым, сээң-биле
Аыш-чемни үлежип,
Аян ырны ырлажып,
Чаңгыс чоорган эштип,
Чаңгыс бодал бодап чордувус.
Өске кижээ көгүттүргеш,
Өлүмнүг сөзүңге алыскан мен.
Хары кижээ ыдалаткаш,
Хайлыг сөзүңге алыскан мен.
Хаан андым, силерден
Кагжып, чарылгаш мен
Кара арным кежи
Карталып хооролду.
Хаан андым, силерниң
Шырайыңарны дорт көөрүңден
Шынап ыядып, човап чордум.
Уттундурбас хөөрешкен

Ужурлуг чугаавысты сактып,
 Кызыл арным кезин
 Кылчайтыр сойдурдум,
 Ожум сеткилдиг андымның
 Угаанныг шырайың көөрүнден
 Улам-улам човап чордум.
 Хаан андым, мени
 Хайырлап, өршээп,
 Катап эдержиили диди.
 Эдержир шагда
 Эдеришпедим.
 Темүчин сен!
 Түмен чонну
 Тайбың кылып,
 Хары чонну
 Каттыштырып, чагырып,
 Хамыкты эжелээн
 Хаан болуп,
 Делегейге
 Тергиидээрин
 Белен тургаш,
 Сээдең мээң-биле
 Чүнү канчаар сен?
 Караңгы дүңнүң
 Дүжү болуп,
 Чырык хүннүң
 Кеми болуп,
 Хаан андымны
 Човадыр боор мен.
 Хөрээнде быт дег,
 Эргээнде тен дег
 Болур боор мен.
 Адаанныг кадай сөзү-биле,
 Алыс өңнүүмден чарылгаш,
 Аажок-даа түредим мен.
 Бо-ла чоруур назынымда

Бис ийиниң найыралын
 Бүрүн адывыс алдаржып,
 Адар даңдан тура
 Ажар хүнге чедир
 Улус-чонга алдар болду.
 Сергек маадыр сени
 Мерген угаанныг ие чаяган-дыр.
 Эрес маадыр андымга
 Эртемниг дунмалар төрээн-дир.
 Чеден үш хүлүк маадырлыг,
 Дидим эрес эштерлиг,
 Далай Чиңгис, сеңээ
 Уттуруп, бастырдым.
 Чаяаттыңган ада-иемден
 Чарлып, өскүс арткаш,
 Идегелдиг эш-даа чок,
 Эрес-шоваа дунмам-даа чок,
 Артык-дудуу сөстүг,
 Аажок байбаң кадайлыг,
 Мындыг турганым ужун
 Дээр ададан чаяанныг
 Темүчин сеңээ тишеттирдим.
 Алыс өңнүүм чөпшээреп,
 Амымны дүрген үссүңзе,
 Арыг чүрээң амырап,
 Амыр-дыштыг чыргаар сен.
 Өңнүүм, сен болгаап,
 Өл ханым агыспайн,
 Өлүрүп өршээ, мени!
 Өлүп калган сөөгүм
 Өргүн улуг делегейге
 Кезээде мөңгө чыткаш,
 Идегелдиг андымның салгалын
 Өмээреп, деткиир болзун деп,
 Мындыг йөрээл салыйн.
 Өөдежок салымныг мен

Өндүр салымныг андымның
 Өмөк сүлдезинге бастырдым.
 Сөглээним бо сөстөрни
 Сөөлүндө утпайн,
 Кезээ-мөңгө шагда
 Сактып чоруур сен!
 Ам мени чок кылыңар!» —

деп сөглээрге, Чингис-хаан:

«Анды эжим Чамуха!
 Аңгы, үзүк чорза-даа,
 Адаан-хора бодап,
 Амызын үзер сөстү
 Арай сөглөвээн ийик.
 Эттинип ап шыдаар тургаш,
 Эттинерин кызытпаан-дыр.
 Өттүр көөр төлгеге көөрге,
 Өлүр шагы болбаан хире.
 Дээди ызыгуурлуг кижини
 Анаа-ла өлүрүп болбас.
 Амылыг кижини өлүрерде,
 Аар чылдагаан херек.

Кандыг ындыг чылдаагаан боор деп чугаалаар болза, шаанда Чөчи-Дармала биле Тайчар аразында чылгы малын сүржүп, оорлажып турар шагда, Чамуха андым, сен бузурукчу чорук үндүрүп, Далан-Балжуд дээр черге чаалажып турувуста, мени Чээрен кызаазынче кызап кирипкениңни сактып тур сен бе? Ам база эжишкилер болуулу дээримге, чөпшээрешпейн тур сен. Амы-тыныңны кээргээр-даа болзумза, аргажокка чедип, аяаң долган-дыр. Ам сээң дилээң ёзугаар хан үндүрбейн тының үскеш, сөөгүңнү анаа октавайн, хүндүткел ёзузу-биле орнукшудуп каайн» — деп чарлык болдургаш, Чамуханы өлүрүп шаажылааш, орнукшудуп каан.

202. Шак ынчалдыр кидис өглүг көшкүн чон тайбың чаагай болуп, пар чылында (1206 ч.) Онон хемниң бажыңга

чыглып, тос буттуг ак тугун¹ киискиткеш, Темүчинге Чингис-хаан (Далай-хаан деп) атты тывыскан. Мухулайга гооваң* атты тывыскан. Найманнарның Күчүлүг-хаанын сүрдүрери-биле Чевти чорудупкан. Моол уктуг улустарны каттыштырып, Чингис-хаанның чарлык болдуруп:

«Улус-төрени тургускан шагдан бээр хавыяалыг эштеримни уксаалыг нояннаар болдуруп, чайгылыш чок чүткүп чораан мээң хайыралыг эштеримни муңнун нояннары деп атты тыпсып, четтиргенимниң сөстөрүн илередийн» — дээш, муңнар нояннарын томуйлап дужааган. Оларга: 1. Меңниг ада, 2. Боорчу, 3. Мухулай гоо-ваң, 4. Хорчу, 5. Илугай, 6. Чоржидай, 7. Кунан, 8. Хубулай, 9. Челме, 10. Түге, 11. Дегей, 12. Толун, 13. Үңгүр, 14. Чүлгедей, 15. Борахул, 16. Шиги-Хутук, 17. Күчү, 18. Көгечү, 19. Хоргасун, 20. Узун, 21. Хуилдар, 22. Шилүгей, 23. Чыдай, 24. Тагай, 25. Сагаан-гуа, 26. Алак, 27. Соргон-Сарыг, 28. Булугун, 29. Карачар, 30. Көгечөс, 31. Сүйгети, 32. Ная, 33. Чунсо, 34. Күчүгүр, 35. Бала, 36. Оронартай, 37. Дайыр, 38. Мүге, 39. Бужир, 40. Мүңгүүр, 41. Долоодай, 42. Бөген, 43. Худус, 44. Марал, 45. Чибге, 46. Юрүхан, 47. Көк, 48. Чев, 49. Удугай, 50. Бала-черби, 51. Хете, 52. Сүбээдей, 53. Мөңгө, 54. Халжа, 55. Хурчагус, 56. Геүги, 57. Бадай, 58. Хишилик, 59. Хетей, 60. Чаурхай, 61. Хонгиран, 62. Тогоон-Төмөр, 63. Мегетү, 64. Хадаан, 65. Мороха, 66. Дори-мөге, 67. Идухадай, 68. Ширахул, 69. Даун, 70. Дамачи, 71. Хауран, 72. Алчы, 73. Тобсага, 74. Тунхудай, 75. Тобуха, 76. Ажынай, 77. Түйдегер, 78. Сачуур, 79. Чидер, 80. Олар күдээ, 81. Хингиадай, 82. Буга күдээ, 83. Хурил, 84. Ашиг күдээ, 85. Хадай күдээ, 86. Чигу күдээ, 87, 88. Алчы күдээ база үш муң хонгирад, 89, 90. Буту күдээ болгаш ийи муң икирес, 91, 92, 93, 94, 95. Онгуудтун Алакуш-Дигидхури хүреген. Беш муңнуг онгууд, арга-арыг чурттуг аймактардан аңгыда, Моолдун муңнар нояннарын Чингис-хаанның томуйлааны-биле алырга, оларның саны тозан беш кижиге болган.

* Гоо-ваң — күрүне ваңы.

203. База Чиңгис-хаан күдээлери-биле кады ол тозан беш муңнар нояннарын томуйлааш, ооң иштинге чарлык болдуруп: «Өмөк дуза болуп чораан эштеримге өске чөпшээрелди берейн. Боорчу, Мухулай баштады өске бүгү нояннарны келдириңер» — деп, өггө турган Шиги-Хутукка: «Оларны чалап эккел» — дээрге, Шиги-Хутук:

«Боорчу, Мухулай
 Бо турар бистен
 Ажыр дузалап,
 Артык чүткээн бе?
 Демдеглеп айыткаарда,
 Демгилерден мен
 Дузам эвээш
 Турганым ол бе?
 Өл чаш кавайлыг шаамдан
 Өндүр бозагаңны даянып,
 Бо хире улуг салдыг
 Буурул ирей болгуже,
 Өске бодал бодавайн,
 Өршээлинге бактаап келдим.
 Анай бичии шаамдан бээр
 Алдын бозагаңны даянып,
 Эрнимде мынча салдыг
 Эге-ле ирей болгужеге
 Шагзыраан, бергедээн чүвем чок,
 Шаам-биле чүткүдүм.
 Чаныңга чыттырып,
 Чоорганың-биле шуглап,
 Бодуңнуң оглуң дег
 Болгаап кижизиттиң.
 Дужуңга чыттырып,
 Тонуңга шуглап,
 Дуңмаң ышкаш
 Тургуза өстүрдүң.

Ам меңээ кандыг чөпшээрелди хайырлаар ирги?» — дээрге, Чиңгис-хаан Шиги-Хутукка: «Сен мээң алды дугаар дуңмам эвес сен бе? Азыранды дунмам сеңээ бодумнуң дуңмаларым-биле дөмей өнчү-хөрөңгини, үлүг-хуунну тыпсыйн. База сээң чедирген ачы-дузаң бодап, тос келдерелди хайырлаайн» — деп чарлык болган. «Мөңгө Дээрниң авыралы-биле улус күрүневисти тургузуп турувуста, көөр караавыс, дыңнаар кулаавыс болуп чоруур сен. Бистин иевиске база дуңмаларывыска, оолдарывыска кидис өглүглерниң иштинден ээлээр хуузун тыпсып, араттарның иштинден чагырар араттарын үлеп берип чор. Сээң дужаалыңны кым-даа өскерттип болбас», — деп чарлык болган. База Шиги-Хутукту: «Бүгү күрүневиске оорну хоруп, мегени соксадып, өлүрер ужурлугну өлүртүп, ялалаар ужурлугну ялалап тур» — деп, бүгү улустуң дээди шүүкчүзү болдурган. База: «Шупту улустуң өнчүзүн хуваап, чаргызын чарып, ону көк дептерге бижип демдеглеп тур. Мээң-биле сүмележип тургаш, Шиги-Хутуктуң шииткенин ак саазыңга көк бижик-биле бижип дептерлээнин салгалдан салгалче кым-даа кезээ-мөңгө шагда өскертпезин» — деп чарлык болган. Шиги-Хутук: «Мен дег азыранды кижичаанның дуңмазы-биле бир дөмей өнчү-хуу ап канчап болурул? Хаан чөпшээресе, бажың-балгаттыг кода-хоорай чурттуг кижилерден алайын» — деп өчүүрге: «Сен бо херекти шиитпирлеп турар болганыңда, бодуң бил» — дээн. Шиги-Хутук боду хаандан чөпшээрелин ап дооскаш, үнүп, Боорчу, Мухулай баштады нояннарны чалап киирген.

204. Оон Чиңгис-хаан Меңниг адага: «Өлчей буянныг Меңниг адам, сээң чедирген дузаң элээн болу берген. Ооң иштинден демдеглеп чугаалаза, Ваң-хаан адам биле Сеңгим өңнүүм мени мегелеп чалаарга, орук ара, Меңниг адам, сээң өөңгө хонгаш, сээң сүмең дыңнаваан болзумза, кара сугга дүжүп, изиг отка өрттенип өлүр турган ийик мен. Ол дузаңны кажан-даа утпас мен, салгалдан салгалче кезээ-мөңгө шагда ол утгундурбас. Сээң ол дузаңны сактып, бо эргим

олутка олуртуп, чылдың-на озал чокка, ай санында саат чокка, шаннал-макталды берип, салгалдан салгалче демдег-леп турайн» — деп чарлык болган.

205. База Чиңгис-хаан Боорчуга: «Аныяк шаамда сес хоор-сарыг аъттарымны чидиргеш, үш хонук дилеп чорааш, сээң-биле ужурашкан ийик мен. Муңчулуп чораан меңээ дузалаайн дээш, өөнче чанмайн, адандан айтырбайн, хымыстыг саваңны ээн черге каггаш, мээң чолдак кудуруктуг хоор аьдымны солуп, өле аьдың меңээ мундуруп, чылгыңны ээн каапкаш, мээң-биле кады үш хонук дээрбечилерни сүрген болгай сен. Мээң хоор-сарыг аъттарымны дээрбедээн хүрээ-лелге чеде бергеш, ону долгандыр хонуп алган өглерниң кыдыынга турган аъттарны сүрүп, дестирип эккелдивис. Сен Наху-байның чаңгыс оглу тургаш, чүү дээш мээң-биле эдер-жи берген сен? Шынчы, чаагай сеткилдиг болгаш, мээң-биле эштешкен сен. Ооң соонда сени сактып-бодап чорааш, Белгүтейни чорудуп, эштежиили дээримге, сен чыкпак-хоор аьдыңны мунуп, бора-шылба хеден хевенээңни эштип алган чедип келдиң. Үш меркиттер бисче халдап, Бурган-Халдунну үш катап бүзээлеп турда, бистиң-биле кады бүзээлеттиң. Ооң соонда, Далан-Нөмүрге деп черге татарлар-биле тулчуп хо-нарывыста, дүне-хүндүс дивейн, үзүктел чок чагган чааш-кын чаап турду. Ынчан удуп алзын дээш, каьттангың-биле мени шуглааш, кырымга чаьс суу дамдылавазын дээш, дүннү өттүр турарында, будуңну чаңгыс-ла катап солуй баскан ийик сен. Шылгараңгай хүлүк маадырның шинчизи бо-дур. Оон-даа өске сээң ачы-дузаң, чүткүлүңнүң чежезин санап чедер боор мен. Боорчу биле Мухулай шын чүве кылырымга — деткип, чазыг кылыптарымга — соксадып чорааш, бо улуг дүжүлгеге чедирди. Ам силерни бүгүдениң кырынга олуртуп, тос катап частырыг кылзынарза-даа, яла дугайында чугаалаш-пас болдурайн. Боорчу, сен оң холдуң Алтай чоок кавызы-ның түменин билип чагыр!» — деп чарлык болган.

206. База Мухулайга Чиңгис-хаан: «Хотала-хаанның сам-нап турганы Хоргунак-Чубурнуң шынаазынга саглагар ыяш-тың дөзүңге саадап хонуп турар шаамда, дээрниң чаараңнын

сүлдези айытты деп, ош демдээн Мухулай сөглээн ужурун-да, аңаа мен [Мухулайның адазы] Гүн-гуаны сактып келгеш, ооң-биле эдеришкен ийик мен. Ам ооң оштааны ёзугаар улуг дүжүлгеге саадап олуруптум. Ынчангаш Мухулайга салгалдан салгалче улус күрүнениң гоо-ваң дужаалын бердим. Мухулай солагай холдуң Хараун-Чидун кавызының түменин билип чагырзын!» — деп чарлык болган.

207. Чиңгис-хаан Хорчуга:

«Кара чажымдан
Хаан болгужемге чедир
Өлчейлиг эжим бооп,
Өлге кады өдүп,
Соокка кады донуп,
Сорук, күжүң бердиң.
Эрте шагда бир-ле катап
Эргим Хорчу төлге салгаш,
Өттүр көрүп сөглээн сөзүң
Чөптүг болуп бүде берзе,
Дээрниң өршээл, күжү-биле
Демги хевээр бүде берзе,
Үжен кадай алып мен деп
Үе-дүпте дилээн ийик сен.

Ам сээң сөглээн сөзүң шын болуп бүткен болганда, эже-леп алган улузуң иштинден эки кадайдан, чараш кыстардан шилип ал» — дээн. База: «Үш муң баариннерниң кырындан Тагай биле Ашиг-биле кады адаргиннерниң чинос, төлүс, теленгит аймактарын катгыштырып алгаш, бир түмен болдур-гаш, Хорчу чагырып, Эрчис хемни дургаар арга улузунга чедир чуртту ээлеп чурттап база арга-арыг чурттуг түмен аймак-тарын башкарып билзин! Хорчунуң чөпшээрели чокта, арга-арыг чурттуг аймактар ыңай-бээр көжүп болбас. Хорчунуң сөзүң хажытканнарны шиидер болзун» — деп чарлык болган.

208. Чиңгис-хаан Чоржидайга чугаалааны: «Сээң эргим дузаңны сактып чугаалаар чүве болза, керейтер-биле Хар-галзан-Элээтиге чаалажып турар үевисте Хуилдар өңнүүм баш-

тап тулчуйн дээн-даа болза, чогул херекти чогулган кижин сен-не болгай сен. Чоржидай, сен халдап киргеш, чүрхин, түбеген, тункаит, хориширемүнүң муң торгуудтарын, шиллиндек шериглерин шуптузун баспышаан, Сеңгимниң чаагын адып балыглааш, Мөңгө Дээрде тиилелгениң эжиин ажыттың. Сеңгимни балыглаваан болзуңза, кандыг болур турганывысты кым билир боор. Чоржидай, сээң чедирген эргим улуг дузаң ол-дур. Оон чайлап, Калга-хемни куду көжүп бар чорааш, Чоржидай, сени мен бедик дагның ыжык чери дег өмөк кылдыр бодап чордум. Оон Балжун хөлгө шайлаар дээш дүжүп турувуста, сени, Чоржидай, хайгыылчы кылдыр керейтерже чорудуптум. Дээр биле Черниң өршээли-биле керейтерни томаартып, эжелеп алдывыс. Тергиидеп турган керейтерни басып каарывыска, оларны эдерип чораан найманнар биле меркиттерниң сүлдө-соруу чидип, чаалажып шыдавастап, сузу батты. Меркиттер биле найманнар тоо быдарап чоруп турда, керейтерниң Чага-хамбызы ийи кызын эдертип чоруурун чылдагааннап, чагырган улузу-биле кады чыдып калган. Ынчаар-ла ол дайынзырак чоруп турар боорга, сен ону соондан сүрүп, дезип бар чыткан Чага-хамбыны кажар арга-биле тудуп узуткадың. Чага-хамбының улузун база үптөп, эжеледиң. Чоржидай, сээң база бир дузаң ол».

Адаан-чаалыг хүннерде
Амы-тынын хайырлавайн,
Ачы-дузазын көргүзүп,
Тулчуушкуннуг хүнде
Туружун ол оскунмайн,
Тура-соруун көргүскен болганда,

Чингис-хаан Ибеге-беги кадынын Чоржидайга бергеш,
Ибегеге сөглээни:

«Аажы-чаңыңны хоспадым.
Арыг чаражыңны өкпелеведим.
[Будуңну чыдыг диведим,
Бодуңну дерзиг диведим. — А. д.]

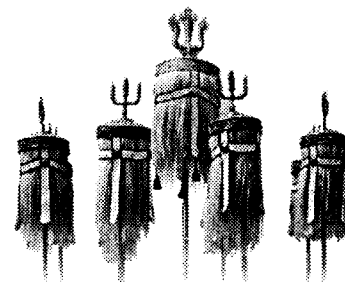
Хойнумну чылыктырып,
Будумну шуглап чораан,
Бодумнуң кадыным сени,
Улуг төрө херээнге
Үлүүн киирген Чоржидайга
Болгаап бээр болдум.
Чаалажыр шагда
Хаалдам болуп,
Чарылган улузумну
Каттыштырып берген,
Тулчуушкунга
Куяам болуп,
Хувааттыңган улузумну
Хавырып, чыып берген

Чоржидайның ачы-дузазын харыылап, алдар-хавыязын демдеглээр дээш, сени бердим. Моон соңгаар мээң угумдан хаан дүжүлгезинге саадап олурарлар бо ышкаш дуза чедиргенинге харыылаан ёзумну бодап, мээң сөзүмнү өскертпейн, салгалдан салгалче Ибегениң ат-хүндүзүн үспөңөр» — деп чарлык болган.

Улаштыр Чингис-хаан Ибегеге: «Сээң адаң Чага-хамбы өңчү кылдыр сеңээ Ашиг-Демир биле Алчиг деп ийи паштанчызы-биле кады ийи чүс кижини берген чүвө. Ам сен урууд чонга баарда, тураскаалдың демдээ кылдыр, улузундан меңээ Ашиг-Демир паштанчы биле бир чүс кижини арттырып кааш, чоруур сен» — дээш, ап алган. База Чингис-хаан Чоржидайга: «Ибеге кадынымны сеңээ бердим. Сен дөрт муң уруудтарыңны билип чагырып чор» — деп чөпшээрер, чарлык болдурган.

ТОСКУ ЭГЕ

КЕЖИКТИГ ШЕРИГНИ ТУРГУСКАНЫ

209. База Чингис-хаан Хубулайга! : «Күчүтөнниң мойнун оора долгап, мөгелерниң ужазын довуралдып бердиң. Ам Хубулай, Челме, Чев, Сүбээдей силер дөртөлээ эки ыт дег ынаныштыг шынчы эштерим болдунар. Силерни кайнаар-даа чорударымга,

Чет дээн черимге чедип,
Чалым дашты буза шаап,
Халда дээн черимче халдап,
Хая дашты чара шаап,
Ак дашты чуурулдур,
Агым сугну соолдур,
Хыдып-кырып чордунар.

Хубулай, Челме, Чев, Сүбээдей деп шынчы ыттарым дег дөрт маадырларымны соругдаан черимче чорудуп, дөрт чоок маадырларым Боорчу, Мухулай, Борахул, Чулуунну чанымга арттырып алгаш, дайын-чаа хүннеринде эң-не баштайында урууд, маңгыттарның шериин Чоржидай биле Хуилдарга баштаткаш аъткарар болзумза, ынчан мээң сагыш-сеткилим дыштыг болур» — дээн. «Хубулай, сен шериг херээн ниитизи-биле чагырып чор» — деп чарлык болган. База: «Бидүгүн өжээргек, туразында чаңнаар боорга, ол дээш муңнуң нояны болдурбадым. Сен ону сургап көр. Ол сээң-биле сүмележип тургаш, бир муңну чагырып чорзун. Бидүгүннүң моон соңгаар кандыг болурун көргей бис» — дээн.

210. Ооң соонда Чиңгис-хаан кенигес омактыг Кунанга хамаарыштыр: «Боорчу, Мухулай баштады нояннарым, До-дай, Доголху баштады чербилерим! Бо Кунан дээрге

Караңгы дүне
Халдаар бөрү бооп,
Чырык хүндүс
Кезимел кускун бооп,
Көжеримге чыдып кагбайн,
Артарымга аңгы көшпейн,
Кайы шагдан мени эдерип,
Хары дайзын келирге,
Каттырымзап аралашпас,
Өжээнниг кижиге
Өмөк дуза болуп,
Өске чаң үндүрбес кижиге.

Чүнү-даа кылырыңарда Кунан, Көгөчөс-биле сүмележип, хамык ажил-херээңер бүдүрүп ап чоруңар» — деп чарлык болган. «Оолдарымның улуу Дзүчи-ле болгай. Кенигес омактыгларны Кунан баштавышаан, мээң оглум Дзүчининг чагыргазында түмөнниң нояны болзун» — деп чарлык болган. «Кунан, Көгөчөс, Дегей, Узун кырган болар дөртөлээ көргенин чажырбас, шынын сөглээр, билгенин саадатпас, дыңнаанын дамчыдар улус чүвө».

211. База Чиңгис-хаан Челмеге: «Чаржыдай ирей хөөрүүн чүктөп, бичии оглун эдертип алгаш, Бурган-Халдундан Онон-нун Делүүн-Болдокка бадып келгеш, мээң төрүттүнгенимни демдеглээн дойга киш кежи-биле чымчактап каан кавай берген кижиге. Ооң соонда-даа эргинимниң эштенчизи, казачамның кулу, өрегемниң өнчүзү болуп, улуг дузанын чедирип чораан кижиге. Киш кежи кавайга төрүттүнген буянныг эжим, төрүттүнеримде төрөлдөшкөш, өңнүктежип кады өскөн хайыралдыг эжим Челме, сени тос катап частырыг кылзыңза-даа, буруудадып шиитпес мен» — деп чарлык болган.

212. База Чиңгис-хаан Толунга: «Адандан аңгыда муңну чагырып турдун. Албаты-чонумну чыып, күрүнемни тургузуп догунадырынга сен бодуннун адаңның улузунун чартыын чыып берип, ооң бир чалгыны болуп чүткээниң дээш, черби дээр атты алдын. Ам бодуннун чыгган чонунну муң болдуруп, Турухан-биле сүмележип тургаш чагырыңар» — деп чарлык болган.

213. База Чиңгис-хаан Үңгүр-паштанчыга: «Меңгитү-Киан-ның оглу Үңгүр, сен үш аймак тохураудтарыңны, беш аймак таргууд, чаншиуд, баядтарыңны эдертип алгаш, бир хүрээ-лел болуп,

Туманныгда аспайн,
Тулчуушкунга чарылбайн,
Өлге кады өдүп,
Соокка кады донуп
Чордун.

Ам сеңээ чүнү хайырлаайын?» — дээрге, Үңгүр тура: «Бодун шилип алып деп болгаар болзуңарза, хамык баяд ха-дунмаларым кайы хамаан чок тоо-быдарап, тарап туруп берди. Хааным, чөпшээрээр болзуңарза, баяд ха-дунмаларымны чыып алгаш, чагырайн» — дээрге, «Ындыг-дыр. Баяд ха-дунмаларыңны чыып алгаш, муңну чагырар сен!» — деп чарлык болган.

Чиңгис-хаан чарлык болдуруп: «Борахул биле Үңгүр, силер оң, солагай талаларга бээр аьш-чемни үлеп, оң талакы улуска турган черлеринге берип, солагай талакы улуска ёзу-чурум ёзугаар берип, аьш-чемни үлештирип турар болзуңарза, мээң хөрээм хозап, боостаам ажып, сеткилим амыраар ийик. Үңгүр, Борахул, иелээн аьттангаш, хөй кижиге аьш-чемни үлеп беринер!» — деп чарлык болган. Чер-черлерниң улуг сөңүндөн оң, солагай талаларга хүнезинни курлавырлап белеткеп: «Толун-биле кады төпке хонаш кылып алгаш, аьш-чемни үлеп туруңар» — дээш, туружун айтып берген.

214. Ооң соонда Чингис-хаан Борахулга: «Шиги-Хутук, Борахул, Күчү, Көгөчү силер дөрттү мээң ием көжүп дескен кижилерниң кагдынган чурту

Көдээден тыпкаш,
Хойнунга өпейлеп,
Кижизидип азырап,
Кызы мойнуңардан тыртып,
Киж болдуруп,
Эктиңерден тыртып,
Эр чергезинге кирип,

оолдары бистиң эштеривис, хөлегевис болуп чорзун дээш, азырап каан чүве. Мээң иемниң силерни азырап-карактаан ачызын харыылаар дээш, дыка-ла кызып чүткүдүңер. Борахул меңээ эш болуп,

Шала далаш орукче аъттангаш,
Чаъстыг дүн таварышса-даа,
Аыш-чем чокка
Аштадып хондурбаан.
Дарый дүрген дайынче аъттанып,
Дакпыр бергелерге таварышса-даа,
Мүнүмнү үзүктелдирип,
Мени аштадып чорбаан.
Өгбе адамны хораннаан
Өштүг татарларны базып,
Өжээнге өжээргеп,
Кызааннарны кызап,
Татар улусту
Терге өзээнге деңнеп,
Оон бедик ооргалыын
Одура шаап турган шагда

татарларның Харгил-Сарыг дээрзи чааскаан дезип чорааш, аштаанындан аргажоктуң кырында кээп, мээң иемниң өөнге кирип келгеш: “Чиптер чүве дилеп чор мен” — дээрге, “Чиир чүве дилеп чоруур болзунза, дуу аңаа олуруп ал” — дээш, оң

талакы (оруннуң) бетии ужунга олуртуп каан. Ол үеде беш харлыг турган оглум Тулуй даштыыртан кире халып келгеш, дедир үне маңнап бар чорда, Харгил-Сарыг тура халааш, Тулуйну колдуктапкаш, ыңай-ла болган. Маңнап бар чыда, бижээн ушта тыртып алырын оралдажып, суйбанып турда, авамның өөнүң солагай талазынга олурган Алтани “Оглумну өлүрдү” — дээн иемниң алгызын, ыы-сыызын дыңнап кааш, Харгил-Сарыгның соондан үне халааш, ызырты сүрүп четкеш, бир холу-биле бажының дүгүнден сегирип алгаш, өске холу-биле бижээн уштуп чыткан холундан шелерге, бижээн оскунупкан. Ол үеде өг артынга дөңгүр кара инек соп алган турган Чыдай биле Челме Алтаниниң үнүн дыңнап кааш, балдызын тудуп алган, холдары кызыл хан хевээр маңнажып келген уу-биле татарларның Харгил-Сарыгны ол-ла черинге балдызы-биле соп, бижээ-биле шанчып өлүргеннер. Оглумнуң тынын авыраан ачы-хавыязын Алтани, Чыдай, Челме аразында былаажы бээрге, Чыдай биле Челме: “Бистер дораан маңнажып келгеш, ону өлүрүп кагбаан болзувусса, кадай киж Алтани чааскаан чүнү канчап шыдаар турган боор? Оол-даа амы-тынындан чарлыр турган чадавас. Ынчангаш ооң амы-тынын авыраан ачы-хавыяа бистии-дир” — дээрге, Алтани: “Мээң үнүмнү дыңнап кагбаан болзунарза, силер канчап халчып келир силер? Мен маңнап четкеш, ону бажының дүгүнден сегирип алгаш, бижээн уштуп чыткан холун шелеримге, ол бижээн оскунмаан болза, Чыдай биле Челме келгижеге, оолдуң тынынга чедип четтигипкен турбас бе?” — деп-тир. Ынчангаш кол ачы-хавыяа Алтаниниң болган. Борахулдуң кадайы эри Борахулунга оглаңайның бир чартыгы болуп дузалап чораанындан аңгыда, оглум Тулуйнуң тынын авырап, дузанын чедирген киж.

База керейтер-биле Харгалзан-Элээт деп черге тулчушкун үезинде Өгедей улуг-дамырынче балыглаткаш, кээп дүжерже, Борахул ооң чанынга артып калгаш, муңгашталып дестелген ханын аксы-биле үндүр соруп каап, кады хонгаш, даартазында Өгедей боду аът мунуп шыдавас болурга, мурнунга ушкарып алгаш, дестелген ханын чылыг эриннери-

биле аксын кызыдыр соруп чорааш, ачылыг оглум Өгедейни амыр-менди чедирип эккелген кижн. Иемниң түрөп чорааш азырап каан ачызын, ийи оолдарымның амы-тынын авырап, харыылады. Борахул мээң-биле эдержип, курайлаар алгымга курайын немеп, бурунгаар чүткүп чорду. Ынчангаш Борахул тос катап частырыг кылза-даа, яла-шииткелге онаатпас» — деп чарлык болган.

215. База кыстан берип хайырлаалы дээн.

216. Чиңгис-хаан Узун кырганга: «Узун, Кунан, Көгөчөс болгаш Дегей дээрге көргөн, дыңнаанын чажырбайн, үргүлчү чугаалаар улус чүве. Моолдуң төрө ёзузунда бег нояннарны өрү депшидер чаңчыл бар. Улуг назылыг кижини бег болдурар чаңчылдыг. Ынчангаш баарин акымның төрели Узун кырганны бег болдурайн. Бегге депшиткен соонда ак тон кедип, ак аът мунуп, өрү олутка олуруп, эки ай-хүннү айтып, шилип чоруур болзун!» — деп чарлык болдурган.

217. Ооң соонда Чиңгис-хаан тура: «Хуилдар өннүүм тулчуушкуннарга мурнай аксын ажып, чаалажып чораан ачы-хавыяалыг болганда, ооң оолдары, ажы-төлүнүң ажы-төлү өскүстөргө бээр өршээл дузаламчыны четтирзиннер» — дээн.

218. Сагаан-гуаның оглу Нарийн-Тоорилге Чиңгис-хаан: «Сээң адаң Сагаан-гуа быжыг тура-соруктуг чаалажып чорааш, Далан-Балжудка болган тулчуушкунга Чамухага өлүрттү. Адаңның ачы-хавыязын четтирип, өскүстөрниң дузаламчызындан² ап тур» — дээрге, Тоорил тура: «Мээң төрөлдөрдөм болур негүс ха-дуңмаларым хары аймактарга хувааттынып тарай берип-тир. Хааным, силер чөпшээрээр болзуңарза, негүс ха-дуңмаларымны чыып ап көрейн» — дээрге, Чиңгис-хаан: «Ындыг болза ха-дуңмаларыңны чыып алгаш, оларны сен үрениң үрезинге чедир чагырып чор» — деп чарлык болган.

219. Чиңгис-хаан Соргон-Сарыгга: «Бичии турумда, тайчуудтарның Таргыдай-Кирилтук ха-дуңмалары-биле каттыжып алгаш, адааргаан сеткили-биле мени тудуп алырга, Соргон-Сарыг, сээң оолдарың Чулуун биле Чымбай ха-дуңмала-

ры адааргап турар иргин дээш, мени чажырып, урууң Хадаан ашкарып-чемгерип турду. Оон мени чандырыптыңар. Сээң ол ачыңны караңгы дүне дүжүмге бодап, чырык хүндүс чүрээмге шыгжап чордум. Ооң соонда элээн үе эрте бээрге, тайчуудтардан меңээ чедип келдиңер. Ам силерге чүнү хайырлаайн? Күзээниңер сөглөңер!» — дээрге, Соргон-Сарыг оолдары Чулуун, Чымбай-биле кады: «Меркиттер чурту Селенгиге хостуг-шөлээн чурттаарын күзөп тур бис. Оон өске кандыг кежик хайырлаарын Чиңгис-хаан, Силер бодуңар-на болгаап көрүңер» — дээрге, Чиңгис-хаан: «Чуртуңарны камгалап, меркиттиң чери Селенгини салгалдан салгалче чедир ээлеп, ча-согунуңарны астып, куда-дойнуңарны кылып, кундагаңарны сөңнежип, деткижип чоруңар. Тос катап озал-ондактыг херек кылзыңарза, чемелевес болдурайн» — деп чарлык болган.

Чиңгис-хаан Чулуун биле Чымбайга: «Шаанда Чулуун биле Чымбай силер ийиниң чугаалап турганыңарны канчап уттур боор? Чулуун, Чымбай, бодааныңар чугаалаар азы дудааныңарны дилээр дизиңерзе, өске кижн дамчыштыр сөглөтпөңер. Боттарыңар ужуражып кээп, сагынганыңарны чугаалап, дудааныңарны дилеп ап чоруңар» — деп чарлык болган.

База: «Соргон-Сарыг, Бадай, Хишилик силер үжелээ

Оптуг дайзынче халдааш,
Олча-омактыг болзуңарза,
Олары шуптузун алыңар.
Аңнап, аглап чорааш,
Аң-мең тыпсыңарза,
Араңарга үлежиңер!» —

деп чарлык болган. Соргон-Сарыг тайчууд Түдегениң өөнүң айбычызы, Бадай биле Хишилик Чээрениң чылгычылары. Ам мээң чоок хорчиннерим* болуп, куда-дойга дашка көдүрүп, дарган эргелиг чыргап чоруңар!» — деп чарлык болган.

* Ок-ча астыкчылар.

220. База Чиңгис-хаан Наяга: «Ширээти кырган Алак болгаш Ная деп оолдары-биле кады Таргыдай-Кирилтукту тудуп алгаш, эккел чыдырда, орук ара Хутгал шынаазынга Ная: “Канчап-ла хаан ээвисти тудуп ап диттигипкен улус боор бис?” — дээрге, оларның сагыш-сеткили хөлзеп, дүвүрээзинниг апарып, шыдашпайн, Таргыдайны дедир салып чорудупкан чүве. Ширээти ирей оолдары Алак болгаш Ная-биле кады биске чедип келирге, Ная: “Хаанывыс Таргыдай-Кирилтукту тудуп алгаш, бээр эккээрин диттигип шыдавайн, орук ара дедир салып чандырыптывыс. Боттарывыс Чиңгис-хаанга күжүвүс берээли дээш, келген улус бис. Бир эвес хаанывысты тудуп эккелген болзувусса, хаан ээзин туткан карачал аратка канчап идегээр дээр болгай” — дээн кижини. Хаанынче халдап шыдаваан болганда, хаанынга хайыралыг бердинген чоруур деп улуг ёзуну билген улус-тур дээш, кандыг-бир ажыл-херек дагзыр дээн кижини мен. Боорчу оң холдуң түменин чагырар ноян болду, Мухулай гоо-ваң болуп, солагай холдуң түменин чагырар ноян болду. Ам Ная төп түменни чагырар ноян болзун» — деп чарлык болган.

221. Чев биле Сүбээдейни боттарының тыпкаш, көжүрүп эккелгени чонундан муң кижини чыып алгаш, оларны чагырыңар дээн.

222. Хой кадарчызы Дегейге муңну ол-бо черлерден чыып бергеш, муңнуң нояны болдурган.

223. Бызаңчы дарган Күчүгүрге бээр кижилер чедишпес боорга, өске нояннарының албатыларындан келдиртип чыгаш, чадараннарның Мулхалхутуң улузунга каттыштыргаш, Күчүгүр биле Мулхалхуну кады сүмележип тургаш, бир муңну чагырыңар дээн.

224. Моол күрүнени тургузарынга чүткүл-күжүн берип дузалашкан улузун Чиңгис-хаан түменниң, муңнуң, чүстүң, оннуң нояннары болдуруп, шаңнаарын шаңнап, «Мооң мурнунда мен сезен хевтүүлдерлиг, чеден чоок кежиктиглерлиг турдум. Ам Мөңгө Дээрниң өршээли, Чер-Дээрниң ачызы-

биле күш-шыдалым немежип келди, улуг күрүнөмни каттыштырып, чаңгыс бодумнуң удуртулгамче киирген болганымда, ам меңээ муң чоок кежиктиглерден ылгап бериңер. Хевтүүлдер, хорчиннер, торгуудтар-биле кады шуптузун түмен кижини болдуруп бериңер!» — деп чарлык болдурган.

Ооң соонда Чиңгис-хаан кежиктиглерни ылгап томуйлаар дугайында муңнар нояннарынга кыйгырыг чарлыын үндүрген: «Мээң кежиктиглеримге томуйлаарда түменниң, муңнуң, чүстүң нояннарының оолдарындан, хостуг араттарының оолдарындан мээң чанымга деңежиптер эртем-билиглиг, мөге-шыырак мага-боттуг эрлерниң экилерин шилип тургаш, кириңер. Мээң кежиктиглеримче кирерде, муңнуң нояннарының оолдары он (шериг) эжин, бир дунмазын эдертип алгаш келзин. Чүстүң нояннарының оолдары беш эжин, бир дунмазын эдертип алгаш келзин. Оннуң нояннарының оолдары база хостуг араттарының оолдары үш эжин, бир дунмазын эдертип келзин. Мунар аъттарын боттары белеткеп алгаш келзиннер.

Мээң кежиктиг шеримге келир муңнуң нояннарының оолдары он эжин, боттарынга ажыглап хереглээр хире чүү-хөөзүн хамаарышканы мунунуң иштинден үндүрүп алзын. Адазының бергени хуузунда кежии ийикпе азы бодунуң аъттары, эт-херексели чеже-даа турза, хууда өнчүзүндөн аңгыда, бистиң айытканывыс хемчээл ёзугаар дөгerezин белеткеп алгаш, келзин. Чүстүң нояннарының оолдары беш эштиг, оннуң нояннарының база хостуг араттарының оолдары үш эштиг, хуузунда өнчүзүндөн аңгыда, айыттыңан чурум ёзугаар хереглээр аът-хөлүн, эт-херекселин белеткеп алгаш келзин!» — деп чарлык болган.

«Муңнуң, чүстүң, оннуң нояннары, хөй кижилер бистиң бо чарлыывысты дыңнааш, ону күүсетпес болза, шыңгызы-биле шиидер. Бир эвес бистиң кежиктиг шеривиске киргеш, ук кижини былдап, бистиң чанывыска чоруурундан бергезинер болза, орнунга өске кижини киригеш, ооң бодун шиидип, ырак черже шөлүүр», — деп чарлык болган.

«Бистиң чанывыска чоок чоруп, өөренип алың дээн араттары хоруваңар», — дээн.

225. Чингис-хаанның чарлыын ёзугаар муңнуң, чүстүң, оннуң нояннарының оолдарын шилип чорударга, мурнунда сезен турган хевтүүлдер сес чүс апарган. «Сес чүске немеп тургаш, муң болдурунар» — дээн. «Хевтүүлдерге кирер кижилерни чемелеп, хоруваңар. Хевтүүлдерни Их-Неурин чагырып, муңнуң нояны болзун» — деп чарлык болган. База дөрт чүс хорчиннерни томуйлап, Челмениң оглу Эсентей баштап, Түгегниң оглу Бүгедей-биле сүмележип чагырзын дээн.

«Торгуудтар биле кежиктиглерни дөрт ээлчег кадарар болдуруп, Эсентей бир ээлчегниң, Бүгедей өске ээлчегниң, Хорчу-Худак үшкү ээлчегниң, Лаблах дөрткү ээлчегниң хорчиннерин чагырып чорзуннар. Ча-согун азынган хорчиннер торгууд шеригни мынчаар чагырып чорунар. Хорчиннерни муң болдургаш, Эсентей чагырып турзун!» — деп чарлык болган.

226. «Мооң мурнунда Өэлен-чербининң чагырып турганы торгуудтарның кырынга немей муң болдургаш, Боорчунуң төрели Өэлен-чербиге чагыртыылы. База бир муң торгуудтарны Мухулайның төрели Бугага чагыртыылы. Илугайның төрели Алчыдайга бир муң торгуудтарны чагыртыылы. Бир муң торгуудтарны Додай-чербиге чагыртыылы. База бир муң торгуудтарны Доголху-чербиге чагыртыылы. Бир муң торгуудтарны Чоржидайның төрели Чанайга чагыртыылы. Бир муң торгуудтарны Алчының үре-садызындан Ахуйдайга чагыртыылы. Шилиндек бир муң маадыр шериглерни Аргай-Хасарга чагырткаш, анаа хүннерде ээлчежир торгууд шериг болдуруп, чаа-дайын хүннеринде эң-не бажынга чоруур маадырлар кылдыр чорудаалы!» — деп чарлык болган. Хөй муңнардан шилип тургаш чорутканы кижилери сес муң торгуудтар болган. Ийи муң хевтүүлдер хорчиннер-биле кады шупту бир түмөн кежиктиг шериг болган. Чингис-хаан: «Бистиң чоок түменивис болур кежиктиглеривисти быжыглап, кол шериг болдурайн!» — деп чарлык болган.

227. База Чингис-хаан торгуудтарын дөрт ээлчег болдуруп, ээлчег баштыңнарын томуйлап чарлык үндүрген: «Буга, бир ээлчегниң кежиктиглерин чагырып, белеткеп чор. Алчы-

дай, бир ээлчегниң кежиктиглерин чагырып, белеткеп чор. Додай-черби, бир ээлчегниң кежиктиглерин чагырып, белеткеп чор. Доголху-черби, бир ээлчегниң кежиктиглерин чагырып, белеткеп чор. Бо дөрт ээлчег кежиктиглерни чагырар баштыңчыларны томуйлап, чарлык үндүргеш, ооң соонда ээлчег башкарыкчылары боттарының кежиктиглерин чыскаап, оларны ээлчээнче киригеш, үш хонгаш солустуруп турар. Кежиктиг кижини ээлчээн үзөр болза, ол кижини үш катап савааш-биле хап эттээр. База катап ээлчээн үзөр болза, чеди катап савааштаар. Ол-ла кижини боду кадык турбуже, ээлчег башкарыкчызының чөпшээрели чокка үшкү удаа ээлчээн үзөр болза, — үжен чеди катап савааштааш, биске бараан болурундан бергезинген идегет деп санаар болгаш, ырак, ээн, куруг черже шөлүптөр!» — деп чарлык болган. Ээлчег башкарыкчылары үш ээлчег кежиктиглеринге үе-шаанда бо чарлыкты дыңнаткан турар ужурлуг. Дыңнатпаан болза, ээлчег башкарыкчызы боду бурууну хүлээр апаар. Чарлыкты дыңнаан хирезинде, ону үрээн ийикпе азы чарлык-биле доктааткан ээлчегни үзөр болза, кежиктигни буруудадып шиидер» — деп чарлык болган.

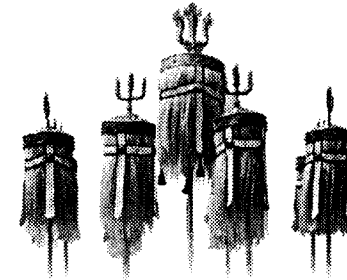
«Ээлчег башкарыкчылары уштап-баштаарындан аңгыда, кадарып турар кежиктиглерни мээң чөпшээрелим чокка шиидип болбас. Кем-херек үүлгеткен кижини айтыңар. Өлүрүп шиидер ужурлуг болза, өлүрүп шиидер бис. Эттээр ужурлуг болза, чыттыр эттээр бис. Башкарыкчылар удуртуп баштаар дээр боордан башка, олар-биле дең эргелиг кежиктиглеримни эттээр болза, савааштың харызынга савааштадыр, чудуруктуң харызынга чудурук-биле эттедир мен» — дээн.

228. Чингис-хаан: «Өске муңнарның нояннарындан мээң кежиктиглеримниң бөдүүн кижилери меңээ эргим. Өске чүстүң нояннары, оннуң нояннарындан мээң кежиктиглеримниң чалчазы меңээ оон-даа артык эргим. Ынчангаш өске муңнарның нояннары мээң кежиктиглерим-биле деннежип, оларның-биле маргыжып, тутчур болза, муңнуң ноянын шиидер мен!» — деп чарлык болган.

229. Чингис-хаан ээлчег хүлээп алыр кежиктиглерниң но-
яннарынга чарлык үндүрген: «Хорчин, торгууд кежиктиглер
(ээлчээнче) кирген соонда хүндүскү таңныылдар чүк-чүкче
боттарының оруу-биле чоруп, хүн ажар бетинде [таңныыл-
дарга камгалаар ажылын хүлээдип бергеш] чайлап, дашкаар
үнүп хонзун. Дүне бисти хевтүүл шериглер камгалаар. Хор-
чиннер ча-согунун, паштанчылар аяк-савазын хевтүүлдерге
дужаап бергеш, дашкаар барып хонзуннар. Эртеңги чемивис-
ти чип алгыжевиске чедир даштыгаа хонган хорчиннер, тор-
гуудтар, паштанчылар аът баглаажының чанынга манап тур-
зуннар. Бистиң чемненип алганывыс соонда хевтүүлге бил-
дирткеш, хорчиннер ча-согунун ап, торгуудтар олудун ээлеп,
паштанчылар аяк-савазын ап, ажылын кылзыннар. Ээлчег
үнер кежиктиглер бо доктааткан ээлчег хоойлузун күүседип
чорзун. Хүн ашкан соонда ордунуң арты-мурну-биле чоруп
турар кижилерни хевтүүлдер тудуп хондургаш, даартазында
айтырып, байысаазыннар. Дүнеки манаг ээлчээн хүлээп алыр
улузу чедип келирге, демдээн шилчидип бергеш, хосталыр.
Ээлчээн хүлээткен хевтүүлдер, үнүп чорзун. Хевтүүл дүне
орду чоогунга чоруп турар ужурлуг. Эжикче кирерин орал-
дашкан кижиниң эктин кадыра, бажын чара шаап турзун.
Дүне далаш медээ чедирген кижиче чедип келзе, баштай
хевтүүлге дыңнаткаш, өг артында турар хевтүүлдүң чанын-
дан сөглээр сөзүн дамчытсын. Хевтүүлдүң олудунга кым-даа
олуруп болбас. Ооң чөпшээрели чокка кым-даа кирип болбас.
Хевтүүлдерниң чанынга кым-даа чоруп болбас. Оларның ара-
зы-биле эртип болбас. Санын айтырып болбас. Хевтүүлдер-
ниң чоогу-биле чораан кижилерни тудуп хоругдаар. Хевтүүл-
дерниң санын айтырган кижиниң ол хүн мунуп чорааны
эзер-чүгенниг аьдын, кеткен хевин бүрүнү-биле хевтүүл ал-
зын. Элчигедей идегелдиг-даа кижиче болза, хевтүүл чаны-
биле кежээ эртип бар чыткаш, туттуруп алган эвес ийик
бе?»

ОНГУ ЭГЕ

УЙГУР БОЛГАШ АРГА ЧОННАРЫМ ЭЖЕЛЭЭНИ

230. Чиңгис-хаан:

«Булуттуг дүне
Багай өөмнү
Болгаап, сагып,
Ал-ла бодумну
Амыр удудуп,
Эртине олутка
Эккеп олурткан
Эрте шагдан
Энерелдиг
Хевтүүлдерим.
Сылдыстыг дүне
Чыргаар ордумнуң
Чоогунга чыдып
Кавай, орнумнуң
Камгалакчызы бооп,
Бо-ла бодумга
Багана бооп,
Өндүр дүжүлгеге
Өмек болуп чедирген,
Өлчей буянныг
Хевтүүлдерим.
Хаттыг, суггур чаашкынныгда,
Хаарып турар чывар, соокта
Ханалыг өөмнү
Карактап көрүп,
Кара чаңгыс тынымны

Камгалап, кадарып,
 Хаан олудунга чедирген
 Хайыралдыг чоок
 Хевтүүлдерим.
 Халдаар дайзынның оруундан,
 Кажар, өштүгнүң холундан
 Эртен-кежээ амыр-дыш чок
 Эжик, өөмнү камгалап,
 Эрес караан шиммейн,
 Бо-ла бодумну карактаан
 Бодумнуң идегелдиг хевтүүлдерим.
 Чөвүрээ саадактың
 Шылырт кынган даажындан
 Чыда калбайн келир
 Шыдал-соруктуг хевтүүлдерим.
 Озалдыг ок-чаның
 Ширт кылыр даажындан
 Озалдавайн келир
 Шилиндек мээң
 Хевтүүлдерим.
 Ук шагдан
 Өлчейлиг хевтүүлдеримни
 Улуг хевтүүл деп туруңар.
 Идегелдиг Өэлен-чербинин
 Идер-шыырак чеден торгууд шериин
 Улуг торгууд шериг динер.
 Аргай, Хасарның эргезинде
 Ачылыг, шилиндек маадырларны
 Улуг маадырлар деп туруңар.
 Эсентей, Бүгедейниң эргезинде
 Йөрээлдиг, хоочун хорчиннерни
 Кол хорчиннер динер» —

деп чарлык болган.

231. «Тозан беш муңнардан өнчүм кылдыр чоруткан тү-
 мен кежиктиглеримни соомдан улуг дүжүлгемни салгаан оол-

дарым салгалдан салгалче мээң чагыг-сөзүмнү боттандырып,
 кандыг-даа бергелерге чедирбейн, эки азыразын. Бо түмен
 кежиктиглеримни мээң эргим кежиктиглерим деп өргүмчү-
 левейн барып болур бе?» — дээн.

232. Оон соонда Чингис-хаан: «Орду чербилеринин кыс-
 тарын, өгнүң кижилерин, тежежилерин, инек кадарчыларын
 кежиктиглер карактап, уштап-баштап турзун. Ордунуң өг-
 тергелери¹ база оларның эргезинге турзун. Тук, кеңгирге,
 эзеңги, чыданы хевтүүлдер билип башкарзын. Аяк-саваны
 база олар эргелеп турзун. Бистиң ижер-чиир аьш-чемивисти
 база суксунувусту хевтүүлдер билзин. Дагылга эьдин, аьш-
 чемин хевтүүлдер удуртуп белеткезин. Аьш-чем, шай-суксун
 эвээш, четпес болза, даргалаан хевтүүлдерден негээр» —
 дээн. «Аьш-чем, суксунну башкарып турар хевтүүлдүң чөп-
 шээрели чокка, хорчиннер ону үлеп болбас. Аьш-чемни үлээр-
 де, баштай хевтүүлдерден эгелеп үлеп турзун» — дээн. «Орду-
 өгже кириер азы үндүрер чүү-хөөнү хевтүүл эргелеп билзин.
 Өг чоогунда эжикке хевтүүлдүң хаалгачызы турзун. Хевтүүл-
 дерден ийи кижини ишкээр кирип, улуг сөңнү сөңнеп турар
 болзун. Чурт-хонашты хевтүүлдер тып, орду, өглерни тик-
 син» — дээн. «Бис куш аңнап чоруур апарзывысса, бистиң-
 биле хевтүүлдер чорзун. Үениң байдалын көрүп тургаш, чам-
 дыктары өг-тергениң чанынга артып турар болзун» — дээн.

233. База Чингис-хаан тура: «Бис тулчуушкунче аьттанып
 үнмезивиссе, хевтүүлдер база бистен аңгы тулчуушкунче аьт-
 танып болбас» — дээн. «Бо чарлыкты биле тура-ла, адааргаан
 сеткили-биле үреп, хевтүүлдерни тулчуушкунче аьткарыптар
 болза, шериг херээн эргелеп турар чербини буруудадып
 шиидер» — деп чарлык болган. «Хевтүүл шериин тулчууш-
 кунче аьткарып болбазының чылдагааны чүдел деп айтырар
 болзуңарза, хевтүүлдер мээң алдын тынымны камгалап чо-
 руурлар. Аңнап-куштаарымга, олар мээң-биле кады човап
 түрээрлер. Көжүп-дүжерге, ордуну камгалап, чүүк-тергени
 карактаарлар. Мени кадарып хонары белен бе? Өг-терге, улуг

ордуну көжүрери, камгалаары белен бе? Шак мындыг дакпыр ажыл-хүлээлгелиг болганда, оларны бистен аңгы тулчуушкунче чорудуп болбас дээниниң ужуру мындыг эвес бе» — диген.

234. Оон ыңай база чарлык болдуруп: «Шиги-Хутук чаргы шиидип турар үеде, хевтүүлдер дыңнап киришсин. Часогун, саадак, куяк, чеспекти кадагалап, үлээр ажылды хевтүүлдер эргелезин. Аът-хөлдү эккеп, чүък-бараанны чүдүрүп чорзуннар» — дээн. «Хевтүүлдер чербилер-биле кады этхерекселди үлеп туруңар. Хорчиннер, торгуудтар чурт айыткаш көжерде, Эсентей биле Бүгедейниң хорчиннери, Алчыдай, Өэлен Ахудайның торгуудтары ордунуң оң талазынга чорзуннар» — дээн. «Буга, Додай-черби база Чанайның торгуудтары ордунуң солагай талазынга чорзуннар» — дээн. «Аргайның маадырлары ордунуң мурнунга чорзуннар» — дээн. «Хевтүүлдер орду, өг-тергени камгалап, ордунуң чанынга, солагай талазынга чорзуннар» — дээн. «Шупту кежиктиглер, торгуудтар болгаш орду чоогунга чоруур орду-өгнүң оолдарын, чылгычыларны, хойжуларны, тежежилерни, инек катарчыларын ордунуң соонга чоруур Додай-черби чагырзын» — деп дужааган. «Додай-черби кода ордунуң соондан эдерип, богун чип, аът мыяан чыып чорзун» — деп чарлык болган.

235. Хубулай-нояны карлуктарже аъткарыпкан. Карлуктарның хааны Арзылаң Хубулайга каттыжып келирге, Хубулай-ноян Арзылаң-хаанны эдертип эккелгеш, Чиңгис-хаанга ужураштырган. Чиңгис-хаан Арзылаң-хаанны дайылдашпайн, биске каттыжып келди деп өөрээнинден, уруумну берейн деп чарлык болган. [Карлуктарның Арзылаңга Алга-бегини берип, Чиңгис-хаан чарлык болдуруп:

«Халыырымга будум болуп,
Халаярымга чөлеңгиижим болуп,
Таярымга дагам болуп,
Өмөк-дуза көргүзерин
Кызым Алга билип чору.

Ал-бот хээрек-даа бол,
Алдар-ат мөңге болгай.
Чырык угаандан артык
Шынчы эш-даа турбас.
Бардам, киленден артык
Багай дайзын-даа турбас.
Бодаарга-ла идегел хөй,
Боттан идегелдиг чүү-даа турбас.
Камнаар чүве хөй-даа болза,
Хамыктан артык тының камна.
Кадыгланып чорза, хамыкка херектиг,
Кадык чорза, кезээде дузалыг» —

деп сургаан чүве иргин. — А. д.]

236. Сүбээдей-маадыр демир тергелиг шериглерин эдерткеш, меркит Тогтааның оолдары Куду биле Чулууннун соондан Чүй хемге чедир сүрүп, узуткааш, ээп келген.

237. Чев найманның Күчүлүг-хаанын сүрүп, Сарыг-Күн² дээр черге чедип, узуткааш, ээп келген.

238. Уйгурнун Идүүд-хаан³ Чиңгис-хаанга Адхирак биле Дарбай деп ийи элчизин чорудуп: «Булут арлып, чырык хүн үнүп келген дег, дош эрип, арыг кылаң суглуг хем агып баткан дег. Чиңгис-хаан! Силер чөпшээрээр болзуңарза, алдын куруңарның толундан туттунуп, арыг тонуңарның эдээнден халбактанып, беш дугаар огуңар болуп, күжүмнү берип бараалгадыйн» — деп айыткаан. Ол сөстөрни Чиңгис-хаан хүлээп алгаш, харыы сөглөп чорутканы: «Кызымны берейн. Беш дугаар оглум болур сен. Алдын, мөңгүн, чинчи, тана, хорагай база угулзалап тургаш даараан идик-хептен болгаш торгу-маңныктан ап алгаш, бараалгап келзин». Идүүд: «Чөпшээрешкен-дир!» — деп өөрүп, алдын, мөңгүн, чинчи, тана, торгу, хорагай чергелиг чүүлдерни алгаш, Чиңгис-хаанга чедип келген. Чиңгис-хаан Идүүдтү хүлээп ап, Алалтун-бегини дээр кызын берген. [Уйгурнун Идүүдке Алалтун-бегини бээрде, Чиңгис-хаанның сургааны: «Кадын кижиге үш эр турар.

Баштайгызы — алдын төрөзи. Дараазында — арыг ады. Ооң соонда алган ашаа болур. Алдын төрени кадыгланып эдерип чоруур болза, арыг ат белен болур. Арыг атты быжыглаза, алган ашаа өскээр чорбас» — деп чарлык болган чүве-дир. — А. д.]

239. Тоолай чылында (1207 ч.) Дзүчи⁴ оң холдуң шерин алгаш, ойраттарны эжелеп алыр дээш аьттаныптарга, Буга орук айтып берип чораан. Ойрат Кудуга-беги түмен ойраттарын эдертип алгаш, каттыжып келген. Кудуга-беги Дзүчиге орук айтып, түмен ойраттын чер-чурту-биле чоруп ора, Шигшид [Шишкит. — Ц. Д.]⁵ хемге чедип келген. Дзүчи ойрат, бурят, барга урсууд, хабханас, ханхас, туба аймактарны эргезинче кирип алгаш, түмен кыргыс чуртунга чедип келирге, кыргыстарның нояннары Эди, Инал, Алдиер болгаш Өлебегтегин каттыжып, ак хартыга, ак аьт база кара киш сунуп, Дзүчи-биле ужурашкан. Шибир, хесдин, баяд, тухас, тенлиг, төөлес, тас чергелиг баягидтерниң бетинде чурттап турар ойраттарны эжелеп, эргезинче кирип алган. Кыргыс түменнерниң, муңнарның нояннарын база ойраттарның нояннарын эдертип алгаш келирге, олар Чиңгис-хаанга ак хартыгалар, ак аьттар, кара киштер белекке берип ужурашканнар.

Ойраттын Кудуга-бегини түмен ойрадын эдертип кирди деп, уткуй үнүп, хүлээп ап, ооң оглу Иналчиге Чечейхен дээр уруун берген. Иналчинниң акызы Төрелчиге Дзүчиниң уруу Олуйханны берген. Алака-беги кызын Оңгуудка берген. Чиңгис-хаан Дзүчиге өөрүп: «Оолдарымның улуу сен-не болгай сен. Өөңден баштай үнгеш, орук-суур эки чорааш, четкен черинге кижиге, аьт-биле каражадап човавайн, өлчейлиг арга чонун кирип келдиң. Бо чонну сеңээ берейн» — деп чарлык болдурган.

240. База Борахул-ноянни хори-туматтарны (хори-буряттарны) эжелеп алзын дээш чорудупкан. Хори-туматтарның нояны Дайдухул-Согур өлгөн соонда, ооң кадайы Ботохой-Тарган хори-туматтарны чагырып турган. Борахул-ноян аңаа четкен соонда, үш кижиге эдертип алгаш, улуг шериниң

бажынга хүндүс бе азы кежээ бе дээрзи билдинмес дүмбей арга иштинге чинге кокпа орук-биле чоруп орда, хори-туматтарның хайгыылчылары оларның артындан чедип келгеш, оруун дуглап, Борахул-ноянни тудуп алгаш, өлүрүп кааннар. Борахулдуң хори-туматтарга өлүрткенин дыңнап кааш, Чиңгис-хаан килеңнеп, боду аьттаныр деп баарга, Боорчу биле Мухулай Чиңгис-хаанга чаннып тургаш, арай боорда соскатканнар. Ынчан дөрбеттерниң Дөрбей-Дошкунга Чиңгис-хаан: «Шеригни шыңгыы чагырып, Мөңге Дээрге чалбарып, хори-туматтарны эжелеп алырын соругдаңар!» — деп чарлык болган. Дөрбей шерин эдерткеш, Борахулдуң шериниң чорааны хайгыылдарның кадарып турары оруу-биле мегелеп каш-ла шериглер чорудупкаш, боду улуг шерин алгаш, кызыл буга кокпазы-биле⁶ бурунгаарлап чорупкан. Шериглерниң кайы-бирээзиниң чүрээ чагдатпайн, ойталай берзе, эттээр дээш тускай хап-согар кижилерге он-он савааш чүктедип кааш, эр кижиге бүрүзүн сүге, кускун-хаай, хирээ, шүүче-биле чепсеглээш, кызыл буга кокпазы-биле бурунгаарлап, оруунга таварышкан ыяштарны одура шаварын одура шаап, хирээлээрин хирээлеп тургаш, орук үндүрүп алгаш, даг кырынче үнүп келгеш, дойлап олурган туматтарның кырынче халдай бергеннер.

241. Мурнунда Хорчу-ноян биле Кудуга-беги хори-туматтарга туттуруп алгаш, Ботохой-Тарган сугга турган.

Хорчунуң туттурган чылдагааны: хори-туматтардан чараш кыстар шилип ал деп чарлык болурга, Хорчу-ноян хори-туматтардан кыстар алыр дээш чеде бээрге, ооң мурнунда каттыжып кире берген турган хори-туматтар база катап дайзыны апарган болгаш, Хорчу-ноянни тудуп алганнар. Хорчунуң туматтарга туттуруп алганын дыңнап кааш, Чиңгис-хаан арга-арыг чурттуг аймактарның байдалын билер кижиге дээш, Кудуга-бегини чорудуптарга, Кудуга-беги база туттуруп алган. Хори-туматтарны эжелеп алгаш, Борахулдуң тыны дээш ооң өг-бүлезинге чүс туматты берген. Хорчуга үжен кысты берген.

242. Иези, оолдары база дуңмаларыңга төрөл-аймактарны үлөп бээрде Чиңгис-хаан: «Улузумну чыырымда човап-түр-рэн киж ием-не болгай. Оолдарымның акызы Дзүчи, дуңмаларымның хеймери Отчигин чүве» — дээш, чарлык болдуруп, иези биле Отчигинге бир түмөн өрегени бээрге, иези өкпелээнинден, чүнү-даа чугаалаваан. Дзүчиге тос муңну берген. Чагадайга⁷ сес муң, Өгедейге беш муң, Тулуйга беш муң, Хасарга дөрт муң, Алчыдайга⁸ ийи муң, Белгүтейге бир муң беш чүс киж и берген. Акызы Дарыдайны кереиттер-биле каттыжып чорааны дээш карак ажыт кириптер (чок кылыр) дээрге, Боорчу, Мухулай болгаш Шиги-Хутук: «Бодунуң одун өжүрери база бодунуң өөн үрээри-биле дөмей болур эвес бе? Эки адаңарның чагы болуп арткан-калган чаңгыс акың ол-ла болгай. Ону канчап чок кылырыл? Угаап билбээни дээш, улуг дыка буруудатпаңар. Эки адаңарның бичии чорааш, чурттап чораан чуртунга өөнүң ыжын бурула-дып чораай аан» — деп, сеткилиниң ханызындан чаннып дилеп, думчуктарындан ыш үнгүжеге чугааланып келирлерге: «Чаа, ыңдыг болзун» — дээш, эки адазын сактып, Боорчу, Мухулай, Шиги-Хутук үштүң сөзүңге кирип, акызын өршээген чүве-дир.

243. «Мен ием биле Отчигинге түмөн өрегени бергеш, Күчү, Көгечү, Чунсо, Аргасун дөрт нояннарны дужаап бердим. Дзүчиге Кунан, Мүңхеүр, Хете үштү дужаап бердим. Чагадайга Карачар, Мөңге, Идухадай үштү дужаап бердим» — дээш, Чиңгис-хаан: «Чагадайның чаңы берге, дошкун киж и. Көгечөс эртен, кежээ чанындан ыравайн, утканын сагындырып, сүме кадып чорзун» — деп чарлык болган. Өгедейге Илугай, Дегей ийини, Тулуйга Чыдай биле Баланы, Хасарга — Чибегээни, Алчыдайга — Чаурхайны тус-тузунда дужаап берген.

244. Хоңготан Меңниг аданың оолдары чеди киж и. Чеди оолдуң ортуну Көгечү Дев-Деңгер⁹ хам. Хоңготанның ол чеди оолдары Хасарны туткаш, эттеп каапкан. Хасар чеди хоңготанга эттедип алдым деп, Чиңгис-хаанга дыңнадып чедип

келирге, Чиңгис-хаан өске херектер дээш ажынып-шыжыккан уу-биле: «Амытанга тиилеттирбес киж и дээр эвес ийикпе сени. Канчап тиилеттирип алганың ол?» — дээрге, Хасарның карааның чажы чаактарын куду бадып келген соонда, үне халаан. Хомудаанындан, үш хонук келбээн. Ол үеде Дев-Деңгер Чиңгис-хаанга: «Мөңге Дээрниң сагызыны меңээ бир удаа Темүчин төре баштаар, бир удаа Хасар төре баштаар диди. Хасардан оваартынмас болза, та чүү болур ирги, билбес мен» — дээрге, Чиңгис-хаан Хасарны тудуп алып дээш, дүне када аьттаныптарга, Күчү биле Көгечү: «Хасарны тудуп алып дээш чорупту» — деп, Өэлүн иеге дамчыткан. Өэлүн ие үгектиг тергезин ак тевезинге хөлгелээш, дүннү өттүр чорааш, даң бажында оларның соондан сүрүп чеде бээрге, Чиңгис-хаан Хасарның чеңинден баглааш, бөргү биле курун хавырып алган байысаап турган.

Иезин көрүп кааш, Чиңгис-хаан кортканындан, өскээр чайлай берген. Өэлүн ие ажынып, тергезинден дүже халааш, Хасарның чеңин боду чежип, бөргү биле курун ап бергеш, ажынып килеңнээнин базып чадап, маспактанып олурупкаш, ийи эмиин уштуп, ийи дискээниң кырыңга салгаш: «Мону көрүп тур силер бе? Ээп чораан эмииңер бо-дур. Ээги-лериңер эьдин үзе ызыржып, хиннериңер үзе тыртыжып, бот-боттарыңарны канчап тур силер? Хасар чүнү канчапты? Темүчин бо бир эмиим сүдүн төндүр ээптер турду. Хачуун биле Отчигин бир эмиимниң сүдүн безин төндүр ээп шыдавас чүве. Хасар болза ийи эмиим сүдүн төндүр ээп алгаш, хөрээм хозадып, оожургадаып амырадыр турду. Ынчалдыр

Темүчин хөрээнде эртемниг,
Хасар күчүлүг болгаш,
Ырбап чайлай бергеннерни
Ыткан согунунуң күжү-биле
Каттыштырып чыып кээр турду.
Ыңай болуп дескеннерни
Часпас согунунуң күжү-биле
Чаалажып-сокчуп тургаш,
Ыратпайн чыып кээр турду.

Ам кээп дайзынны базып кааптывыс дээш, Хасарны көр-бестеп турарың ол бе?» — деп-тир.

Иезиниң ажынганын оожуктуруп алгаш, Чиңгис-хаан: «Иемниң килеңнээнинге дыка-ла коргуп, дыка-ла ыяттым. Бис ам мынчаарын соксадылы» — дээн болза-даа, ооң соонда иезинге чугаалавайн, Хасарның чамдык улузун бүдүү былаап алгаш, чүгле бир муң дөрт чүс кижиге арттырып берген. Өэлүн ие ону билип кааш, сагыш-сеткили човаанындан, дүрген кырый берген. Хасарга берген чалаир Чибеге чурту Баргужинче десе берген.

245. Ооң соонда тос аңгы чугаа-домактыг (хамык) улузу Дев-Деңгерге чыгып турар апарган. Чиңгис-хаанның баглаажынга кээп турган кижилер безин Дев-Деңгерниң чагыргазынче хөйү-биле кире берген. Отчигин-ноян Темүгениң хамаарылгазында арааттар база Дев-Деңгерге чеде берген болган. Отчигин-ноян көшкөн улузун дедир эккелзин дээш, Сохор дээр элчизин чорудуптарга, Дев-Деңгер: «Отчигин биле силер ийи дыка-ла элчи чорудуп турар апардыңар» — дээш, элчи Сохорну эттээш, эзерин чүктеткеш, дедир чадаг чандырыпкан. Элчи Сохор эттедип алгаш, чадаг чедип келгениниң даартазында Отчигин-ноян боду Дев-Деңгерниң аалынга чеде бергеш: «Элчим Сохорну чорудуптарымга, эттээш, чадаг чандырыпкан-дыр силер. Ам мен бодум чонумну чыып алыр дээш келдим» — дээрге, чеди хоңготаннар Отчигин-ноянны ол-бо талазындан үглөп келгеш: «Элчи Сохорну чорутканың шын болган бе?» — дижип, туткаш, эттээр дей бээрге, кортканындан Отчигин-ноян: «Элчи чорутканым частырыг бооп-тур» — дээн. Хоңготанның чеди оглу: «Бурууну билген болзуңза, сөгедектеп тейле» — деп, Отчигинни Дев-Деңгерниң артынга сөгедектедип, тейлеткен. Шак ынчалдыр Отчигин-ноян чонун ап шыдавайн чанып келгеш, даартазында эртен Чиңгис-хаан орунундан турбаанда-ла, бараалгап чеде берген. Сөгедектей олуруп алгаш, ыглавышаан: «Шупту чонум Дев-Деңгерде чыгып туруп берди. Дев-Деңгерден чагыргамда чонумну эгидип алыр дээш элчи кылдыр

Сохорну чорудуптарымга, ол эттеткеш, эзерин чүктөп алган чедип келди. Бодум чеде бердим. Чеди хоңготан мени ол-бо таламдан үглөп алгаш, буруумну билиндирип, Дев-Деңгерниң артынга сөгедектей олуртуп алгаш, тейлеттилер» — деп-тир. Чиңгис-хаан чүнү-даа чугаалап четтикпээнде, Бөрте-үжин орунунуң кырынга олуруп алгаш, чоорганының ужу-биле хөррэн чажыртынып, карааның чажы төктүп, Отчигинниң ыглаарын көрбүшаан: «Кандыг кончуг берге улус апарды бо хоңготаннар. Мооң мурнунда Хасарны үглөп алгаш эттедилер. Ам база Отчигинни чүге соондан сөгүрүп тейлеттилер бо? Бо кандыг аайлыг чүве апарды? [Сен дириг турунда-ла. — А. д.] Арганың хадылары дег хөнү сынныг көвей чараш дунмаларыңны мынчалдыр бастып тур.

Болар моон соңгаар
 Булут ышкаш мага-бодуң
 Арлып-чидип эсти берзе,
 Арткан улуг чонуну
 Ажы-төлүңге чагыртыр бе?
 Сүлдө чырык мага-бодуң
 Сөөлгү шагы чедип кээп,
 Хөлеге бооп чорупсуңза,
 Хөй улуг чонуну
 Халапка чедире бербес бе?
 Бедик дагның хадызы дег,
 Бедик чараш бодуң ушса,
 Өжээтилер, дарлакчылар
 Өзүп хөгжүп четтикпээн
 Өл-чаш каш төлдеринге
 Өргүн чонун чагыртпастар.

Кандыг кончуг хоранныг хоңготаннар боор бо? Дунмаларыңны мынчалдыр бастып турарың көре тура, ону анаа эртириптер сен бе?» — дээш, Бөрте-үжин карааның чажын чаагын куду төп бадырыпкан. Чиңгис-хаан Бөрте-үжинниң бо сөстөрүн дыңнааш, Отчигинге: «Дев-Деңгер ам чедип келир кижиге. Өжээниңни канчаар алырыңны бодуң бил» —

диген. Отчигин туруп келгеш, карааның чажын чотпушаан, дашкаар үнгеш, үш мөгени белеткеп тургузуп каан. Үр болбаанда, Меңниг ада чеди оолдарын эдэртип алган өгже кирип келген. Дев-Деңгер өгнүң оң талазынга барып олуруп алган. Отчигин Дев-Деңгерниң тонунуң моюндуруундан туткаш: «Дүүн сен мени тейлеткен ийик сен бе? Күжүвүстү көржүүлү че!» — дээш, эжикче сөөртү берген. Дев-Деңгер Отчигинге удурланып, ооң тонунуң моюндуруундан база сегирип алган. Ол ийи тутчуп алырга, Дев-Деңгерниң бөргү от кырынче кээп дүшкен. Меңниг ада кээп дүшкен бөрттү ап алгаш, чыттааш, хойлап алган. Чиңгис-хаан: «Даштыгаа күжүңөр көржүп, тутчуп туруңар!» — дээрге, Отчигин Дев-Деңгерни эргин ажилдыр сөөртүп үндүрө берген. Белеткеп тургузуп кааны үш мөгези уткуп алгаш, Дев-Деңгерни туткаш, сөөртпүшаан, ооргазын сый баскаш, солагай талада турган тергениң азыыңга октапкан. Отчигин кирип келгеш: «Дев-Деңгер мени тейледип турган кижиге болгай. Ам кээп күжүвүстү көржүүлү дээримге, чөпшээрешпейн, баажыланьп чыдыпты» — дээрге, Меңниг ада ужурун билип кааш, карааның чажын төп:

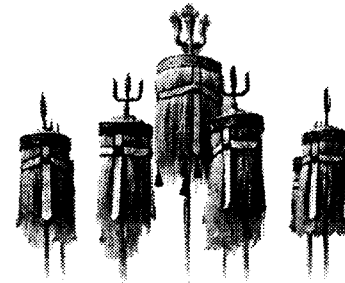
«Делгем ие черивис
Тей турар шагдан бээр
Ужуражып эштешкен ийик мен.
Терең улуг хемивис
Булак турар шагдан бээр
Душчуп танышкан ийик мен» —

дээрге, хоңготанның алды оглу эжикти хаггаш, от долгандыр чеңин сывыртынмышаан, халдаар деп дап бээрге, Чиңгис-хаан хорадап: «Ыңай туруңар! Мен үнейн» — дээш, үнүп келирге, чоогунга турган хорчиннер, торгуудтар четкилеп келгеш, долгандыр камгалап турупканнар. Дев-Деңгерни терге адаанда ооргазын сыккаш, каапканын Чиңгис-хаан көрүп кааш, артыгы өглерден бир бора өгнү эккелдирип, Дев-Деңгерниң кырынга тиктиргеш: «Аът-хөлүңөр белеткеңер! Көжээли» — дээш, оон көже берген.

246. Дев-Деңгерниң кырынга тип каан өгнүң өрегезин дуглап, эжиин бастыргаш, кадарар кижиге тургузуп каарга, үш хонганда, даң бажында өгнүң өрегези ажиттынып, Дев-Деңгерниң мага-боду чиде берген. Топтап көөрге, шынап-ла ооң мага-боду чок болган. Чиңгис-хаан: «Дев-Деңгер мээң дуңмаларымга хол четкен болгаш мээң дуңмаларым аразыңга үндезин чок хоп-меге чугаа үндүрген болганда, Дээр ону чүүлдүгзүнүп көрбейн, ооң тыны биле мага-бодун иелдирзин алгаш барган-дыр» — диген. Чиңгис-хаан Меңниг аданы: «Оолдарыңарны хай деп турбайн, бистиң-биле демисежир дээш, Дев-Деңгерниң бажын ышкындыңар. Силерниң мындыг чаң үндүрериңерни билген болзумза, шагда-ла Чамуха, Алтан, Хучар суглар дег болдурар турган ийик мен» — деп, Меңниг аданы буруудадып чугаалааш: «Эртен сөглээнинден кежээ ойталап, кежээ сөглээнинден эртен ойталап чоруур болза, ыядынчыг эвес чүве бе? Сөглээн сөзүңге ээ болуп, ону быжыг тудар болза эки эвес бе» — дээш, чарлык болдурган: «Аажы-чаңын тыртып чораан болза, Меңниг аданың төрөл-дөргүлү-биле кым деңнежир боор» — диген. Дев-Деңгерниң чок болганының соонда, хоңготанның оолдары томаараан.

ОН БИРГИ ЭГЕ

КЫДАТ, ТАҢГЫТ, САРТЫЫЛ, БАГДАД БОЛГАШ ОРУС ЧУРТУН ЭЖЕЛЕП АЛГАНЫ

247. Ооң соонда хой чылында (1211 ч.) Чиңгис-хаан Кыдатты¹ эжелээри-биле аъттаныпкан. Фу-чжоуну* эжелеп алгаш, [Чуулалт эжииниң барыын талазындан] Үнеген-Арт² артты ажып, Сюань-де-фуну³ эжелээш, Чев биле Хуйганак-маадырны иелдирзин мурнай чорудупкан. Савчаалга⁴ чедип келгеш, арттың быжыглал шивээзинге чоокшулап ора, Чев: «Дайзынны быжыгланып алган шивээзинден кажар арга-биле үндүрүп алгаш, ооң соонда чаалажыр-дыр» — дээш, шериин аткаарлады берген. Чевтиң шерииниң аткаарлап турарын көрүп каан кыдат шериглер: «Соондан сүрбүшаан, чаалажыр-дыр» — дишкеш, үнгүлөп келзе-ле, көвейинден дагны бүргей ап, чооганы шыва ап турганнар. Аткаарлап бар чораан шериглери сүрүп чоруй, Сюань-де-фунуң чоогунга чеде бээрге, хеп-хенертен Чев дедир ээп, соондан сүрүп кел чыткан дайзынның аг-шериин хөме таварып халдып киргеш, чылча баскан. Ооң соондан Чиңгис-хаан кол шерии-биле халдап келгеш, кыдаттарны сүрбүшаан, кара-кыдат, чжурчжэньнер, чүйлерден⁵ тургустунган шилиндек маадыр шеригни кырып, Савчаалга чедир дызырадыр хыдывышаан, халдып келген. Савчаалдың хаалгазын⁶ Чев эжелеп алгаш, артты ажа бээрге, Чиңгис-хаан Сарыг-Дээк⁷ деп черге турлагланып алгаш, Чүндү** база оон-даа өске хоорай-суурларны эжелеп алыры-биле аг-

* Кыдаттың Улуг-Ханазындан ырак эвесте турар амгы Кара-Балгасун хоорай.

** Алдын Улустуң ортаакы найысылалы, амгы Бээжин хоорай.

шериин чорудупкан. Чев Дун-чан* хоорайны халдаан уу-биле дорт эжелээр дээш, күш четпейн барган. Дедир ээп алгаш, алды хонуктуң черинге чоруп олура, катап дедирленип, хондур-дүндүр халытпышаан, Дун-чан көңгүс билбейн турда, хеп-хенертен кээп халдап киргеш, эжелеп алган.

248. Чев Дун-чан хоорайны эжелеп алгаш, Чиңгис-хаанга каттыжып чедип келген. Чүндү хоорайны бүзээлеп алгаш, тулчуп турда, Алдын-хаанның улуг нояны Вангин-чансан Алдын-хаанга мынча деп айыткаан: «Чер-Дээрниң чаяап кааны-биле улуг сууржуң черивиске шилчилгениң үези келгени бо эвес ирге бе? Моолдарның сүр-күчүзү улгадап, бистиң шилдек эрес-экер шериглеривис болур кара-кыдат, чжурч-жэньнер, чүйлерни кырып кааптылар. Идегелдиг быжыглал шивээвис Савчаалды база хунаап алдылар. Аг-шериивисти чаалашсын дээш, ам база катап аъткарып болур бис, ынчалза-даа ам база моолдарга чылча шаптырып алыр болзувусса, олар боттарының чер-чуртунче тоо-быдарап чангылай бээрлер, ынчан оларны катап келдиртип чыыры кончуг берге болурундан аңгыда, олар биске бүзүрелин ышкынып, дайзынның талазынче чайгылып болуру чадапчок. Алдын-хааным, чөпшээрээр болзуңарза, Моолдуң хааны-биле түр када найыралдажып алыылы. Олар ээп чана бээрге, өске санал-бодалдарывысты ынчан сүмележип чугаалашкай бис. Моолдарның аг-шерии, чылгы-малы бистиң черивистин бо изиинге арай деп шыдажып турар дээр-дир. Оларның хаанынга чараш кыстан берээлиңер. Шериглеринге, даргаларынга алдын, мөңгүн, эт-бараандан берээлиңер. Канчап билир, бистиң бо аргавысче олар кире бээр чыгыы». Вангин-чансанның сестери-биле Алдын-хаан чөпшээрэжип, бо ёзугаар кылыылы дээш, бодунуң кызын берип, алдын-мөңгүнүн, эт-бараанын Чүндүден үндүргеш, шериглерге уур шаа-биле үлеп, Чиңгис-хаанче элчи кылдыр Вангин-чансанны чорудупкан. Оларга каттыжып, найыралдажыр дээнин Чиңгис-хаан чүүлдүгзүнүп хүлээп алгаш, хөй-хөй хоорайларны эжелээр дээш чаалажып

* Алдын Улустуң чөөн найысылалы, амгы Ляо-ян хоорай.

чорудупкан аг-шериин дедир кыйгыртып эккелдирген. Вангин-чансан Чиңгис-хаанны Можоу-фужоу⁸ можузунга чедир үдээш, дедир чана берген. Бистиң шериглеривис эт-бараанны угдунмас кылдыр чүдүрүп алгаш, бүдүн дүрүг торгу пөстер-биле авый-шавый шарып, тыртып ап чорааннар.

249. Чиңгис-хаан хашииннерни* эжелеп алыр дээш чорупкан. Аңаа чеде бээрге, хашииннерниң Бурганы⁹ (ээзи) каттыжар дээш бараалгап келирге: «Оң холуңар болуп, күчү-күжүмнү берейн» — дээш, Чога дээр уруун Чиңгис-хаанга эккеп берген. Оон Бурган: «Бис Чиңгис-хаанның адын-сураан дыңнааш, коргуп-даа, хүндүлөп-даа турдувус. Ам кээп сүлде-сүрлүг бодуңар мында чедип келириңерге, аажок-ла коргуп-сүрээдеп тур бис. Коргуп-сүрээдээн бистиң Таңгыт Улус оң холуңар болуп, күжүвүстү бээринге белең бис.

Күжүвүстү бээрге,
Турган черивиске
Турум чурттаар,
Малгаш хоорайывыска
Маспактанып олуар
Улус болганывыста,
Улуг аян-чорукка
Дүрген шимчеп шыдавас,
Дайын-чаага
Дарый аъттанып четтикпес бис.
Хаан Чиңгис чөпшээрэр болза,
Хамык Таңгыт Улус
Хараган, терезин чаглактарывыска
Өстүрүп алган хөй тевелеривисти
Өргүп тургаш дузалаалы.
Хол-биле аргып кылган
Ховар пөстер, эдивисти
Белек кылдыр сунаалы.

* Моолдар Таңгыт азы Си Ся Улустуң хаанын Хашиин-хаан деп адап турган.

Арга-биле өөреткен
Аңчы хартыгаларывыстың
Экилерин чедирип берээли» —

деп чугаалаан. Ол-ла сөглээн сөзүңгө ээ болуп, Таңгыт Улус төнмес-батпас кылдыр шуужуп турар көвей тевелерин чыып берген.

250. Чиңгис-хаан бо чорааш, Кыдаттың Алдын-хаанын каттыштырып кирип алгаш, көвей эт-бараанын алган база Хашин (Таңгыт) Улустуң Бурганын чагыргазыңга кирип алгаш, көвей тевелерин алган. Шак мынчалдыр Чиңгис-хаан хой чылында (1211 ч.) аьттанып үңгөш, кыдаттарның Ахутай дээр Алдын-хаанын база таңгыттарның Илаху Бурганын бодунуң эрге-чагыргазыңче кирип алган соонда ээп чанып келгөш, Саарь-Ховуга кээп турлагланып доктааган.

251. Ооң соонда Чеу-Гуан¹⁰ (азы Сүн Улустуң Чеу. — Ц. Д.) хаанче найыралдажыр сорулгалыг чорутканы Чубхан баштады көвей элчилерин Кыдаттың Алдын-хааны өлүрүп каан боорга, Чиңгис-хаан ыт чылында (1214 ч.) Кыдат-биле чаалажыр дээш база катап аьттаныпкан. «Бистиң-биле найыралдажып алгаш, Чеу-Гуанче мээң чоруткан элчилеримни чүгө өлүргени ол?» — дээш, Чиңгис-хаан Дун-Гуанның быжыглалын соругдап аьттаныпкаш, Чевти Савчаал уунче чорудупкан. Алдын-хаан Чиңгис-хаанның Дун-Гуан быжыглалын эжелеп алыр дээш чоруп олурарын билип кааш, Иле, Хада, Хептигер шериглерин баштадып, чорудупкан. Немелде күш кылдыр Кызыл-Дегеленни баштай чорударда: «Дун-Гуан быжыглалын күштелдиргөш, артты ажырбаңар!» — дээш, ооң соон дарый Иле, Хада болгаш Хептигерге шериглерин далаштырган. Чиңгис-хаан Дун-Гуанның быжыглалыңга чоокшулап чеде бээрге, кыдат шериглер дагны бүргей, чооганы шыва алы берген турган. Чиңгис-хаан Иле, Хада, Хептигерниң шерии-биле чаалажып чоруй, Иле-биле Хаданы дедирлендирипкен. Ийи кыдыындан Тулуй биле Чигу күдээ¹¹ шургуп киргөш, Кызыл-Дегеленни чылча шапкаш, Иле, Хада-

ның шериглериниң дооразындан кирип, кыдаттарны чээр-геннештир хыдып, кырып турганнар. Кыдат шериглериниң чылча шаптырыышкынын Алдын-хаан билип кааш, Чүндү хоорайдан дезип үңгөш, Нанжинге* туруп алган. Артып калган шериглери аштап суксаанындан дора өлүп, бот-боттарын өлүржүрүңгө чедип, кижини эьдин чип эгелээннер. Эки чаалашканы дээш, Тулуй биле Чигу күдээни Чиңгис-хаан шаңнап, мактаан.

252. Чиңгис-хаан Хе-си-вуга¹² доктааган соонда, Чүндүнүң Сарыг-Ховузунга турлагланып алган. Чев Савчаал быжыглалының хаалгазын үрээш, Чиңгис-хаанга каттыжып чедип келген. Чүндүден дезип чоруурда, Алдын-хаан Хада дээр ноянын тус черниниң чагырыкчызы сайыт «лу-шоу» кылдыр арттырып каан турган. Чиңгис-хаан Чүндү хоорайның алдын-мөңгүнүн база эт-бараанын санаар кылдыр Үңгүр-паштанчы, Аргай-Хасар, Шиги-Хутук үштү чорудупкан. Олар чеде бээрге, Хада-ноян алдын хээлиг эт-бараанын тудуп алган, хоорайдан үнүп келген уткуп турган. Шиги-Хутук Хадага: «Чүндү хоорай биле ооң иштинде турар шупту чүве доозазы мооң мурнунда Алдын-хаанныы турган болза, ам Чиңгис-хаанныы апарган. Ынчаарга сен чүгө Чиңгис-хаанның эт-бараанын карак ажыттап оорлап алгаш, сунуп турарың ол? Мону мен албас мен» — дээш, Шиги-Хутук хүлээп албаан. Үңгүр-паштанчы биле Аргай-Хасар ап алган. Үжелээн Чүндүнүн эт-бараанын санап чизелээш, ээп чанып келирге, Чиңгис-хаан Үңгүр, Аргай болгаш Шиги-Хутуктан: «Хада силерге чүнү берди?» — деп айтырарга, Шиги-Хутук тургаш: «Алдыннап каан хээлиг эт-барааннарын сунуп турду. Мен мынча дидим: “Мооң мурнунда Чүндү Алдын-хаанныы турду, ам Чиңгис-хаанныы болду. Хада, сен Чиңгис-хаанның эт-бараанын карак ажыттап оорлап алгаш, канчап биске бээриң ол?” — Ынчангаш мен албадым. Үңгүр биле Аргай бергенин ап алдылар» — деп-тир. Чиңгис-хаан ону дыңнааш,

* Алдын Улустуң мурнуу найысылалы болгаш Бян-лян хоорай, амгы Хеньань можунуң Кайфен хоорай.

Үңгүр биле Аргайны буруудадып, шыңгыы доңгаан. Ооң соонда Шиги-Хутукка: «Сен “Улуг Ёзуну”¹³ билир, ону сагып чоруур-дур сен» — деп аажок өөрүп, «Сен мээң көөр караам, дыңнаар кулаам болур сен» — деп чарлык болдурган.

253. Алдын-хаан Нанжинге келген соонда, найыралдажылы деп боду чаннyp тейлеп, оглу Деңгерни үш чүс эштери-биле кады Чиңгис-хаанның чоок шерии болуп чорунар дээш, чорудупкан. Чиңгис-хаан оларның найыралдажылы дээни-биле чөпшээрешкеш: «Чанар-дыр» — дээш, боду Савчаал быжыглалын таварып эртер болуп, Хасарга солагай холдуң шериин баштаткаш: «Далай эрии-биле чорааш, Бейгин¹⁴ (Данин-Балгас) дээр соңгу найысылалды чагыргавыс адаанче кирип каг. Чжурчжэньнерниң Фуханыны* таварып эртип чыда, бир эвес Фуханының чону чаалажыр бис дээр болза, чаалажыр силер! Бир эвес биске каттыжар дээр болза, ооң кызыгаарында хоорайларын таварты, Ула-нау хемни одурту чорааш, Таур хемни өскээш, Хинганны ажып, Их-Аураг ордуга биске каттыжып келир силер» — деп дааскаш, чорудупкан. Хасар биле үш нояннар Чоржидай, Алчы болгаш Толун-чербини чорудупкан. Хасар Бэйгин хоорайны чжурчжэньнерниң Фуханының чагыргазынче кирип алгаш, Таур хемни өскеп, артты ашкан соонда Чиңгистин ордузунга чедип келген.

254. Ооң соонда сартыылдарга¹⁵ чорутканы Ухуна баштады чүс элчилери өлүрткен боорга¹⁶, Чиңгис-хаан: «Алдын аргамчимны сартыылдарга үстүрүп алгаш, ону чүү-даа болбаан чүве дег, анаа эрттирип болур бе? Ухуна баштады чүс элчилеримниң өжээнин негеп, Сартыыл Улус-биле чаалажыйн» — дээш, аьттаныр деп баарга, Есүй кадын Чиңгисхаанга: «Хаан!

Кадыр артты ажып,
Калбак хемни кежип,
Узун орук чорууруң бетинде

* Амгы Иштики Моолдуң чөөн кезээ.

Улус-чонуңну чагырарын
Чүнү-даа мурнай бодап көр.
Төрүттүнген бот өлүр деп
Түмен угаап бодап көр.
Даг дег бодуң
Дарый ушса,
Хамык Моолду
Кым чагырар чүвел?
Чөлеңгииш дег бодуң
Чортуп кагзыңза,
Улуг сүлде тугунну
Кым көдүрер чүвел?
Төрээн дөрт оолдарыңдан
Төре тудары кайызы чүвел?
Ажы-төлүң, дунмаларың,
Арат-чонуң доозазыңга,
Кадыннарың бистерлерге
Харыы сөстү айыткаарын
Хаанның чарлыы болгазын» —

дээрге, Чиңгис-хаан чарлык болган: «Кадын кижиге хирезинде Есүйнүң сөстери кончуг шын-дыр! Дунмаларым, оолдарым, Боорчу, Мухулай, силерниң кайыңар-даа бо дугайын меңээ сагындырбадыңар. Өгбелерим соондан чорбас чүве дег, ону бодум шуут уткан-дыр мен. Өлүм мени оя бээр чүве ышкаш, шынап-ла, ону сагынмаан-дыр мен» — дээш, «Оолдарымның улуу Дзүчи бо. Чүнү сөглээр сен? Чугаала!» — деп-тир. Дзүчи чугаалап четтикпээнде-ле, Чагадай тура: «Дзүчини сөс сөгле деп, Дзүчини томуйлаар дээни ол бе? Меркиттерниң бо артынчызыңга* бистерни чагыртыр деп бе?» — дээрге, Дзүчи тура халааш, Чагадайның хөрээнден сегирип алгаш: «Хаан адам мени өскелеп көрбейн турда, сен чүге мени алалап тур сен? Менден кандыг эртем-шыдалың-биле арта берген сен? Чүгле бардам дошкунуң-биле артып-ла тур

* Бөрте кадын меркиттерге туттуруп алган үезинде ижинниг аппарат, Дзүчини божаан боорга ынчаар сөглөп турары ол.

сен ыйнаан. Ча аткаш, сеңээ аштырзымза, улуг эргээм одура кезер мен! Хүрешкеш, сеңээ октатсымза, дүшкен черимден турбас мен! Хаан адамның чарлыы билзин!» — деп-тир. Дзүчи биле Чагадай сегиржип алыры билек, Боорчу Дзүчини холундан тыртып, Мухулай Чагадайның холундан тыртып, Чиңгис-хаан ыт чок олурган. Солагай талазынга турган Көгечөс: «Чагадай, сен чүү дээш далажып эшкедээриң ол? Оолдарының аразындан хаан адаң сеңээ идегээр чораан-на болгай. Силерниң төрүттүнериңер бетинде

Көк дээр хөлбеңейнип,
Көвей улус чаалажып,
Орунунга удуур чайы чок
Олчааргап дайылдажып чорду.
Хөрзүннүг чер дүндерлип,
Хөй кижилер чаалажып,
Чоорганынга удуур чайы чок
Сокчуп, демисежип турду.
Эргилдир бодаар чайы чок
Эмеглежип чүткүп чордулар.
Аткаарлап дезер чери чок
Бурунгаарлап тулчуп чорду.
Амыр чыргаар чайы чок
Өлүржүп сокчуп чорду.
Эргим кадын иеңниң
Эриг баарын кемдедип,
Ынак чүрээ хомудадып,
Үс дег сагыжын доңуруп,
Сүт дег сеткилин карартып,
Чалчык багай сөстөрни
Чагадай, сен сөгледин.
Кара баарыңар чаңгыс
Кадын Бөртениң оолдары эвес силер бе?
Ханныг баарыңар чаңгыс
Кады төрөөн алышкылар эвес силер бе?
Чүрөөндөн ынак иеңниң

Чүктээн ачызын утгуп,
Чүүл чок сөстөр-биле хомудатсыңза,
Буруузунзунза-даа озалдаар сен.
Хырнынга азыраан иеңниң
Кедергей ачызын утгуп,
Хедер сөстөр-биле хомудатсыңза,
Кажан-даа өөртүп шыдавас сен.
Хаан богда адаң
Хамык улузун тургузарда,
Кара бажын хайырлавайн,
Кызыл ханын камнавайн,
Караан безин шиммейн,
Чеңин сыртыктанып,
Даштыы эдээн дөженип,
Чараазы суксуну болуп,
Дижиниң эди чеми болуп,
Хавааның дерин төгүлдүр,
Улдуңунуң дерин агылдыр,
Хамык чонун мөөңнээр дээш
Уйгу-дыш чок кызып чорда,
Хайыралыг кадын иең
Кады түрөп чораан ийик.
Кайгамчыктыг угаанныг иең
Даарашкылыг тонун даап,
Улуг эдээн астып алгаш,
Уругларын өстүрер дээш
Бүгү күжүн үндүрүп,
Чиир чеминиң хоолулуун
Чаш төлдеринге берип,
Ижер-чиириниң дээжизин
Ажы-төлү силерге берип,
Өзер төлдерин азырап,
Аштап-түрөп чораан ийик.
Эктиңерден тыртып чорааш,
Эр кылдыр өстүрүп каан
Эргим ачызын бодап чоруңар.

Кырыңардан тыртып чорааш,
 Кижиге кылдыр өстүрүп каан
 Кызыл күжүн бодап чоруңар.
 Багыңарны арыдып,
 Балдырыңарны хөндүрүп,
 Эр кылдыр доруктуруп,
 Эзеңгиге чедирип,
 Эргеледип өстүргөн
 Эргим төлдери силерлерден
 Алызында экини көөр деп
 Аваңар ам бодап чоруур.
 Хүн дег чырык угаанның,
 Хөл дег делгем сеткилдиг,
 Хөлчөк эки иеңерниң
 Хөңнүн черле хомудатпаңар!» — дээн.

255. Оон Чингис-хаан: «Дзүчини канчап ынча деп сөглээр боор? Моон соңгаар кым-даа ынча дивес болзун!» — деп чарлык болган. Ону дыңнааш, Чагадай каттырымзап туруп келгеш: «Дзүчинин күжүн-даа, эртемин-даа мен дора көрбейн тур мен.

Чугаа-биле өлүргенни
 Чүдүрүп болбас.
 Сөс-биле өлүргенни
 Союп болбас.
 Ачамның оолдарының улуглары
 Дзүчи биле иелээн-дир бис.
 Хаан адавыска
 Кады күжүвүстү берээли,
 Үнүп чайлаан кижини
 Үзе шаап шиидээли.
 Чарлып саадаан кижини
 Салба шаап тураалы.
 Өгедей өршээлдиг ужун
 Өргүмчүлезе болур боор.
 Хаан адавыстың чанынга

Кады чоок тургускаш,
 Дээди улуг бөрттү
 Тутсуп берип болур боор» —

дээн. Ол сөстөргө Чингис-хаан: «Дзүчи, сен чүү дээр сен?» — деп айтырарга, Дзүчи тура: «Чагадайның чугаалааны ёзугаар бис иелээн катчып алгаш, бараан болуп, күжүвүстү берээли. Өгедейни хаан дүжүлгезинге олуртуулу!» — диген. Чингис-хаан чарлык болдурган: «Катчып алыылы деп чүү чүвөл ол? Ие делегейивис улуг-дур, ооң хем-суглары-даа көвей. Хары черлерни эжелеп алгаш, үлежип алыр силер. Чурт-девискээриңерни боттарыңар улгаттырып ап чоруңар. Харын Дзүчи биле Чагадай, сөглээн сөзүңерге ээ болуп, араттарга каткы, амытанга шоот (чоокка чованчыг, ыракка ыянчыг) болбайн, эп-найыралдыг чоруңар. Алтан биле Хучар берген сөстөрүңгө ээ болуп шыдавайн, хедер чаң үндүрерге, оон чүү үнгенин билер-ле болгай силер. Ам Алтан биле Хучарның албатыларыңдан силерге үлеп берейн. Оларны көрүп чоруур силер, силерге кичээндириг бооп чорзуннар! Өгедей, сен чүү дээр сен? Чугаала!» — дээрге, Өгедей тура: «Хаан адам чөпшээрел берип, сөс сөгле дээрге, мен чүү дээр деп мен? Шыдавас мен деп канчап сөглээр мен? Шыдаптарың кызыдып көрейн! Чүгле мээң соом салгаан оолдарымдан сизгенге орааза-даа инек тооп чивес, чаг-биле согажалаза-даа, ыт тооп чивес чүвө төрүттүнүп келзе, буур адар дээш, күжүңгө деггени-биле дөмөй болу бербес ирги бе? Моон өске мен чүү дээр деп мен?» — деп-тир. Ону дыңнааш, Чингис-хаан чарлык болган: «Өгедей мындыг сөстөр чугаалаар чүвө болза, болур-дур. Тулуй, сен чүү дээр сен? Чугаала!» — дээрге, Тулуй: «Хаан адамның айытканы акымның чанынга утканын сагындырып, удаанын оттуруп, курайлаан үнүңгө чаңгы болуп, мунган аьдынга кымчы болуп, ырак-узак чоруктарыңга кады чоруп, чоокку дайыннарыңга киржип дузалаайн» — дээрге, Чингис-хаан чөпсүнүп, чарлык болган: «Хасарны ооң ажы-төлүнүң бирээзи салгазын! Алчыдайны ооң ажы-төлүнүң бирээзи салгазын! Отчигинниң ажы-төлүнүң бирээзи ону сал-

газын! Белгүтейни ажы-төлүнүң бирээзи салгазын! Ол ыш-каш мени мээң ажы-төлүмнүң бирээзи салгап, мээң чарлыымны өскертпейн, хажытпайн, үревейн, ышкынмайн амыдыралга боттандырып чорзун! Өгедейниң ажы-төлүндөн сизгенге орааза-даа, инек тооп чивес, чаг-биле согажалаза-даа, ыт тооп чивес чүве төрүттүнүп келзе, мээң салгалымдан эки оол тывылбас деп бе?»

256. Чиңгис-хаан (барыын чүкче) чаалажып аьттанырда, Таңгыт Улустуң Бурганынче элчи чорудуп сөглеткени: «Оң холуңар болуйн дээн эвес ийик сен бе? Сартыыл Улуска алдын аргамчымны үстүргеш, ооң харыызын ап аьттаныптым. Оң холум болуп аьттанып үн!» Бурган сөс сөглөп четтикпээнде-ле, Аша-хамбы: «Күш четпес чүве болза, чүге хаан болганы ол?» — дээш, дуза кадар шериг-даа бербейн, бардам улуг аас эдип, элчини дедир чорудупкан. Ынчаар орта Чиңгис-хаан: «Аша-хамбыга кижиге канчап мынчалдыр сөглөдир боор? Баштай олар-биле барып чаалашса эки чүве эвес бе? Ынчалза-даа өскээр соругдап алган турар болганымда, бо удаада ону соксап каар-дыр. Мөңгө Дээрниң камгалалы-биле алдын дынымны дыңзыг тырткаш, аьттанын. Келген соонда болур ыйнаан!» — деп-тир.

257. Тоолай чылында (1219 ч.) Чиңгис-хаан кадыннарындан Кулан кадынны эдертип алгаш, дуңмаларындан Отчигин-ноянны улуг ордузунга арттырып кааш, Арай артын ажып, сартыылдар-биле чаалажыр дээш, аьттаныпкан. Чевти бажынче чорудупкан. Чевтиң соондан кежегелиг Сүбээдейни, Сүбээдейниң соондан кежегелиг Тогочарны чорудупкан. Бо үштү чорударда: «Султан хаанның чуртун оюп эрткеш, ооң ындынче үне бериңер. Бис чеде бээревиске, каттыжып келир силер!» — деп дужааган. Чев Меликтиң¹⁷ хоорайларын бичии-даа хөлзетпейн, кыдыы-биле оюп эрте берген. Ооң соондан Сүбээдей база шак-ла ынчаар эрте берген. Оон Тогочар эртип чыда, хаан Меликтиң кызыгаарында хоорайларны үптөп, тараажыларын олчалап алган. Хаан Мелик хоорай-

ларын хоозурадыр үптөттүргеш, десе берген. Ооң соонда Джелал ад-Дин султан-биле¹⁸ каттыжып, Чиңгис-хаанга удур чаалажып эгелээн. Чиңгис-хаанның шерийн мурнунга Шиги-Хутук баштап чораан. Джелал ад-Дин султан биле хаан Мелик Шиги-Хутук-биле чаалашпышаан, Чиңгис-хаанга чедир чыгап келирге, Чев, Сүбээдей болгаш Тогочар үжелээн Джелал ад-Дин биле хаан Меликтиң соондан сүрүп чаалашкаш, оларны чылча шаппышаан, Бухара, Семисгяб, Отрар хоорайларның кайызынче-даа кирибейн, соондан ызырты сүрүп, Шин (Инд) хемге чедирип келирге, сартыыл шериглер Шин хемче халдып киргеш, хөй кезии сугга дүжүп өлгөн. Джелал ад-Дин султан биле хаан Мелик амы-тынын камгалап алыр дээш, Шин хемни өрү алзы дезипкен. Чиңгис-хаан Шин хемни өрү өскээш, Батхесенни таварып, Эге-Булак, Гүүн-Булакка четкеш, Баруан-Хову¹⁹ деп черге турлагланып алган. Джелал ад-Дин султан биле хаан Меликтиң соондан сүрер кылдыр чалаирлерниң Балаа-ноянын чорудупкан. Чиңгис-хаан Чев биле Сүбээдейни мактап: «Чев, сээң шын адың Чургаадай-ла болгай. Тайчуудтардан келгеш, Чев аттыг болдун» — деп-тир. Ооң соонда: «Тогочар, бодуң тураң-биле хаан Меликтиң кызыгаарында хоорайларын хоозурадып үптээш, Меликти бистиң дайзынывыс болдурдун. Моон соңгаар мындыг чүүлдер катаптапас кылдыр Тогочарны өлүрүп шиидер» — дээн. Ынчалза-даа сөөлүндө ону өлүрбээн, буруу шаап чемелээш, шериг чагырар эргезин казып каапкан.

258. Баруан-Ховудан Чиңгис-хаан дедир ээптерде, оолдары Дзүчи, Чагадай биле Өгедейге оң холдуң шерийн баштап-каш: «Аму хемни²⁰ кешкеш, Өргнечи (Гурганачи. — Ц. Д.) хоорайга чедиңер» — деп чорудупкан. Тулуйну Иру, Исебур²¹ баштады көвей хоорайларны эжелеп алзын деп чорудупкаш, Чиңгис-хаан боду Отрар хоорайга турумчуп алган. Дзүчи, Чагадай, Өгедей үжелээ чоруткаш: «Шерийвис бүрүн, Өргнечи хоорайга чеде бердивис. Бистер кайывыстың сөзүн дыннаар ужурлуг бис?» — деп ылавылаарга, Чиңгис-хаан чарлык болган: «Өгедейниң сөзү-биле чоруңар»²².

259. Чиңгис-хаан оон Отрар хоорайдан шимчеп үнгеш, Семисгяб хоорайга доктааган. Оон Семисгябтан Бухарага чеде берген. Аңаа Чиңгис-хаан Бала-нояанны манап, Алдын-Булак чоогунда сыннарда Султан хаанның чайлаанга чайлап тура, Тулуйже элчи чорудуп: «Чайның изии дүштү. Шериинни доктаадып дыштандыр. Биске кээп каттыш!» — деп-тир. Тулуй Иру, Исебүр хоорайларны эжелеп алгаш, Систен хоорайны үрегдээш, Чүх-Чээрен хоорайга турда, элчи чеде берген. Чүх-Чээрен хоорайны үрегдеп каапкаш, Тулуй Чиңгис-хаанга каттыжып чедип келген.

260. Дзүчи, Чагадай, Өгедей үжелээн Өргнечи хоорайже кирип, көвей хоорайларны чурттакчылары-биле каттай боттары аразында үлежип алгаш, Чиңгис-хаанга үлүүн үндүрүп бербээн. Үш оолдары чедип келирге, Чиңгис-хаан хорадап, оларның-биле үш хонук иштинде ужуражып, душпаан. Ынчаар орта Боорчу, Мухулай болгаш Шиги-Хутук: «Удурланып чаалажып турган сартыыл чоннуң султанын дорайтадып, хоорайларын эжелеп, кижилерин олчалап алдывыс. Хувааттынар Өргнечи хоорай-даа, үлежип алыр оолдар-даа шупту Чиңгис-хаанныы-ла болгай. Чер-Дээрниң күчүзү немежип, сартыыл чонну мынчаар дорайтатканынга бистер шупту — аг-шерииңер-даа, аъттарыңар-даа шупту өөрүп-даа, чоргаарланып-даа тур бис. Хаан, чүге мынчаар килеңнээр силер? Оолдарыңар буруузун миннип, коргуп чоруп турлар. Моон соңгаар оларга өөредиг болзун! Оолдарыңарның сагыш-сеткилин ундаратпаңар. Хаан болгаар болзуңарза, оолдарыңарны ужураштырып болур бе?» — деп айтырарга, Чиңгис-хаан ам кээп оожургап, Дзүчи, Чагадай, Өгедей-биле ужуражып, оларга өгбелериниң сестерин сагындырып, хоочуннарның сестерин хоойлу болдуруп, турган черинге туруп шыдавас кылдыр, хаваандан сыстып келген дерин аштап шыдавас кылдыр кончуп, чемелеп, оларны буруудадып кээрге, Хонхай, Хонтахар биле Чормаган бо үш хорчи Чиңгис-хаанга: «Аңче чаа үнүп турар аныяк хартыга дег оолдарыңар чаа-ла чаа-дайынче үнүп, бо хире өөренип алганда, олар-

ның тура-соруун басып, бо дег шыңгыы доңгударга канчап болурул? Оолдарыңар кортканындан, ундарай бербезиннер. Үнер хүнден ажар хүнге чедир дайзыннарывыс төнмес-батпас көвей-дир. Төвүт ыттарыңар²³, бистерни, дүкпүрүп чорудупсуңарза, дайзыннарны басып, Чер-Дээрниң авыралы-биле күжүвүстү немеп, алдын-мөңгүннү, эт-бараанны доозазын эккеп берээли! Кайы улусче чоруптаалы? Багдад чоннуң Халиф султан дээрзи бар дээр-дир. Ону эжелеп алыры-биле бистерни чорудуптуңар!» — деп чугаалаарга, оларның сестерин Чиңгис-хаан таптыг бодап көргөш, кылыы оожургап, Хонхай, Хонтахар, Чормаган-биле чөпшээрежип, адаргин Хонхай, далангир Чормаганны Багдад чоннуң Халиф султанынче аъткарыпкан.

261. Дөрбеттерниң Дөрбей-Дошкунну Индия биле Багдадтың аразында турар Ару-Мару-Мадсаары Улустуң Абту хоорайын эжелеп алзын дээш база чорудупкан.

262. Сүбээдей-маадырны соңгу чүкте Ханлин, Кыпчак, Бажигид (башкир), Орус, Мажар, Асу, Сасу, Черкес, Кешимир, Болар (Болгар), Лала чергелиг он бир аймак хары улуска чедир Ижил* биле Яик** хемнерни кежилдир, Кивамен***, Хермен хоорайларже чедир база чорудупкан.

263. Сартыыл чонну бүрүнү-биле эжелеп алгаш, Чиңгис-хаанның чарлыын ёзугаар хоорайларга даргалар томуйлап турда, Өргнечи хоорайдан хоромши омактың сартыыл Ялавач, оглу Масхуд-биле иелээн чедип келгеш, Чиңгис-хаан-биле хоорай черниң ёзу-чаңчылдарының дугайында чугаалашкан. Хоорай черниң ёзу-чаңчылдарын олар эки билир болганындан, оглу хоромши Масхудка моол даргалар-биле кады Бухара, Семисгяб, Өргнечи, Удан, Хисгар, Уриан, Гусандарил баштады хоорайларны чагыртып кааш, ачазы хорамши Ялавачыга Кыдаттың Чүндү хоорайын чагыртып каан. Ялава-

* Волга.

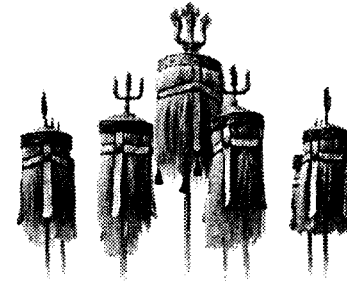
** Урал.

*** Киев.

чы биле Масхуд сууржуң хоорай черлерниң ёзу-чурумун эки билир болгаш, Кыдат Улусту чагырып турар моол даргаларның чанынга сартыыл кижилерни чөвүлекчи кылдыр томуйлап турганнар.

264. Чиңгис-хаан Сартыыл Улуска чеди чыл чоруп, аңаа чалаирлерниң Бала-ноянны манап турда, ол Шин хемни кешкеш, Желал ад-Дин султан биле хаан Меликти Индияга чедир сүрүп келген. Желал ад-Дин султан биле хаан Мелик Бала-ноядан адырлып дезиптерге, ол Индияның кызыгаарында чурттап турар кижилерни олчалап, үптөп, көвей тежелер биле өшкүлерин сүрүп алгаш, ээп келген. Чиңгис-хаан чанып ора, Эрчис хемге чайлааш, чедиги чылы болур дагаа чылының (1225 ч.) күзүнүндө Тола хемниң Кара-Шыргайга улуг ордузун тип алган.

ЧИҢГИС-ХААННЫҢ МӨЧЭЭНИ БОЛГАШ ӨГЕДЕЙНИҢ ХААН ДУЖУЛГЕЗИНГЕ СААДААНЫ

265. Ол кышты кыштааш, шериглерин эде санап бүрүт-кеп, ыт чылының (1226 ч.) күзүнүндө Чингис-хаан таңгыттар-биле чаалажыр дээш, аьттаныпкан. Кадыннарындан Есүй кадынны ап чораан. Кыжын орук ара Арбуга деп черге хөй кулан аглап аңнаар үеде, Чингис-хаан бора-шокар аьдын мунуп чораан. Хөй кулан таварып келирге, бора-шокар аьды хоюп, Чингис-хаанны черже дүжүр мөөпкен. Хаан аар кем-дээнинден, Соорха дээр черге түр када саадааннар. Ол дүне хонгаш, эртенинде Есүй кадын тура: «Оолдарым, нояннарым, чугаалажып көрүңөр! Хаанның эьди бо дүне дыка изип хонду» — диген. Оолдары биле нояннары хуралдаарга, хоңготаннарның Толун-черби: «Таңгыттар турган черинге турум чурттаар, малгаш коданынга мөөңнежип олулар болганда, малгаш бажыңнарын каапкаш, кайнаар баар боор. Дедир ээп чангаш, хаанның бодун экиртип алгаш, ооң соонда катап чаалажыр дээш, аьттаныптаалыңар!» — дээрге оолдары, нояннары шуптузу ооң-биле чөпшээрежип, Чингис-хаанга айыткаарга, Чингис-хаан тура: «Таңгыттар бисти чүрээ чагдатпайн баарга, дедир ээптилер деп болур. Оларже элчи чорудуптаалы. Ол келгиге чедир бо Соорхага эмненип, таңгыттарның сөзүн дыңнап алгаш, чанза эки боор» — дээш, элчи томуйлап, ыры бараалгадып* сөглеткени: «Мооң мурнунда таңгыттар биске оң хол болуп дузалаалы деп, Бурган, сен

* Албан бижии колдуунда шүлүк тургузуглуг болгаш доктаадырда белен болганда, ыры деп адаан.

бодуң сөглээн ийик сен. Бис сартыылдарны эргевисче кирип алып дээш аьттанып тура, сээң ол сөзүң аайы-биле сеңээ дамчыдарывыска, Бурган, сен сөглээн сөзүңге ээ болуп шыдавадың, шериг-даа бербедин, харын-даа аксың-биле бисти тавардың. Ынчан өске улусче соругдаан болганывыста, сөөлүндө ужурун тывар бис дээш, сартыылдарже аьттанып-каш, Мөңге Дээрниң өршээли-биле сартыыл чонну эргевисче кирип алдывыс. Ам, Бурган, сээң-биле ужур-чөвүн тыпчыылы деп келдим» — деп чорударга, Бурган тура: «Таварар бак сөс мен сөглөвээн мен» — дээрге, Аша-хамбы тура: «Улуг аасты мен эткен кижини мен. Ам, моолдар, силер чаалажып өөренип алгаш, чаалажыылы деп турар болзуңарза, мээң Алаша чуртумда терме (ханалыг. — Ц. Д.) өглүг, тебе чүьктүг улузум бар. Алашага чедип, меңээ келиңер. Аңаа чаалажыылы! Алдын, мөңгүн, бараан херек болза, Яргай*, Эржиү** хоорайларга чедип келиңер» — деп чоруткан. Ол харыыны Чиңгис-хаанга дыңнадырга, Чиңгис-хаанның эьди изип, аарып турза-даа: «Ийе, ол эвес бе. Олар мындыг улуг аас эдип турда, бистер канчап дедир ээп чоруур бис? Өлзүмзе-даа, ол эткен улуг аасты анаа эрттирбес мен. Мөңге Дээр, сен бил!» — дээш, Чиңгис-хаан Алашага чеде берген. Аша-хамбы-биле чаалажып тура, Алашаны бүзээлеп алгаш, Аша-хамбыны тудуп ап, ооң терме өглүг, тебе чүьктүг улузун хул-довурак кылдыр чуура шапкан. «Таңгыттың туразы улуг улуургактарын хыдып, дүжүп бергеннерин бистин шериглеривис күжү-биле тудуп, олчалап алыңар!» — деп чарлык болган.

266. Чиңгис-хаан Харлыг-Дагга чайлап тура, шерин чорудуп, Аша-хамбының дагже үнүп, дезип-чаштыңан терме өглүг, тебе чүьктүг арткан таңгыттарын эжелеп алган. Оон Боорчу биле Мухулайга: «Таңгыттардан шыдаар шааңар-биле ап алыңар!» — деп чөпшээрээш база: «Боорчу биле Мухулайга кыдаттардан чаңгыс-даа кижини чөпшээрер бербээн болгай

* Нин-ся.

** Силян.

мен. Кыдаттарның чүйлерин силер ийи деңге үлежип алыңар! Оларның эки эрлеринге куштарыңарны туттуруп, эдертип чоруңар! Чараш кыстарыңа кадайларыңарның эдээн эттирип чоруңар. Кыдаттарның Алдын-хаанының идегелдиг ынак кижилери Моолдуң ада-өгбезин чок кылган кара-кыдаттарның эвилелдекчилери чораан чүве. Ам мээң идегелдиг, ынак эштерим, Боорчу биле Мухулай, силер ийи силер!» — деп чарлык болган.

267. Чиңгис-хаан Харлыг-Дагдан шимчеп үнгеш, Яргай хоорайга дүжүп, ол-ла Яргай хоорайдан шимчеп, Түремгий* хоорайны үреп турда, Бурган Чиңгис-хаан-биле ужуражып дээш чедип келген. Бурган ужуражып келирде, дагыл өргүүр алдын сава баштады, тос-тос алдын, мөңгүн аяк-сава, тос-тос оолдар-кыстар, тос-тос аьт, тебе, тос-тос элдеп-эзин янзы-бүрү чүүлдерни тус-тузунда тос-тостап белек кылдыр тударга, Бурганны эжик даштыңдан бараалгаттырган. Ол ужуражылга үезинде Чиңгис-хаанның ишти хөлчок баксырай берген. Үш хонганда, Чиңгис-хаан Илаху-Бурганга «шынчы» деп атты берип, Илаху-Бурганны Толун-черби өлүрзүн деп чарлык болган. Толун-черби Илахуну чарлык ёзугаар кылдым деп айыткаарга, Чиңгис-хаан: «Таңгыт Улус-биле ужур-чөвү-вүстү тыпчыр деп бар чорааш, Арбугага кулан аңнап тура, аарый берген мени экиртип алыылы деп, ал-бодумну хайы-ралаан сөс чугаалаан кижини, Толун, сен болгай сен. Дайзынның хоралыг сөзүңге өжежип чорааш, Мөңге Дээрниң немээн күжүнүң ачызында дайзынны холга кирип, өжээни-висти алдывыс. Илахунуң бо эккелгени көжүп чоруур орду, аяк-сава, чүү-хөөзүн доозазын, Толун, сен ал!» — деп чарлык болган.

268. Таңгыт Улусту эжелеп алгаш, Илаху-Бурганга «шынчы» деп ат бергеш, ону өлүрүп, таңгыттарны ук-уксаазы-биле үре-артынчы чок болдурганын демдеглеп, аьш-чемни чигеш, суксун ишкеш-ле: «Үре-артынчы чок болган деп чу-

* Лин-жоу.

гаалааш, төндүрүп туруңар» — деп чарлык болган. Таңгыт Улус аксы-сөзүн бергеш, ол сөглээн сөзүн тудуп шыдаваан болганда, катап чаалажыр дээш чоруп, Таңгыт Улусту бүрүнү-биле баскаш, хаван чылында (1227 ч.) [чеди айның он ийиде Түремгий хоорайга. — А. д.] Чиңгис-хаан дээрже аъттаныпкан. Аъттанырының мурнунда таңгыттарның дыка көвейин Есүй кадынынга берген.

[Эженниң алдын хөөрүн казак тергеге салып алгаш, чанып орда, сөнүттерниң Гилүгетей-маадыры:

«Хамыктың хааны, улустуң ээзи силерлер
Хартыга куштуң чалгыны болуп ужугуптуңар,
Каңгыраан тергениң чүьгү болуп чоруптуңар,
Мыжыраан куштуң чалгыны болуп ужугуптуңар,
Шыгыраан тергениң чүьгү болуп чоруптуңар» —

деп мактап ырлаан. Мун деп черниң малгажынга казак терге өзээнге чедир кадалып кире бергеш, беш хөлге-биле тыртарга-даа, шимчевес боорга, чадап кааш, хамык чону човаарга, сөнүттерниң Гилүгетей-маадыр тургаш:

«Көк Дээрниң чаяаны-биле төрүттүнген
Кайгамчык богда эженим!
Хамык улузуңар каггаш чоруптуңар бе?
Төпчүдүп тургускан улус төреңер,
Төдү чаяанның кадыннарыңар, оолдарыңар,
Төрээн улуг чер-чуртуңар, сугларыңар,
Темүчин эжен, силерни манап тур.
Арыг чаагай тургускан төреңер,
Албаты хөй улус-чонуңар,
Амырак кадыннарыңар, оолдарыңар,
Алдын орду-өргээңер
Алыс ырак черде болгай.
Удуртуп тургускан төреңер,
Ужурашкан кадыннарыңар, оолдарыңар,
Баарыңар-биле тудуш ынак Моолуңар,
База көвей улус-чонуңар,

Төрээн черинер Делүүн-Болдок
Талыгырда ырак-ла-дыр.
Доруг аскырның челинден кылган
Тук-сүлдеңер,
Кенгирге, бүрээ херекселиңер,
Кезээ тудуш улузуңар,
Керуленниң Көдээ-Аралыңар
Херии ыракта, эженим!
Бүтехиниң баарыңа душканыңар,
Бүртегелчин-чечен кадыныңар,
Буянның чер, чуртуңар,
Боорчу, Мухулай эштеринер,
Ынак улуг улузуңар,
Ында болгай, эженим.
Хуулгаазын-биле душканыңар
Кулан — эргим кадыныңар,
Хомус, аян ырыңар,
Хоор чонуңар шупту,
Хорагай эргим чер-сууңар
Ында болгай, эженим!
Харууна дагны чылыг деп,
Хары таңгыттарны хөй деп,
Кадын кыстарын чараш деп
Хамык Моолуңарны уттуптуңар бе?
Хайыралдыг эженим!
Амы-тыныңарны оскунзуңарза-даа,
Алдын эртинге хөөрүңерни
Камгалап ап чанайн, эженим!
Кадын Бүртегелчинге көргүзейн,
Хамык улузуңарга чедирейн» —

деп чугаалаарга,

Хаан эжен энереп, чөпшээрээн.
Казак терге каңгырт дээш шимчээн,
Хамык улус амырап, өөрээн.
Хаанны улуг черинге чедиргеш,

Хамыктың мөңгезин аңаа орнукшуткан.
 Хаан, чейзеңнерниң баштайгызы болуп,
 Хамык улустуң сүзүк-чүдээни болуп,
 Сес ак өргээ-өг турупкан.
 Бо улуг улуска чар чарлап,
 Бодунуң хөйлеңин, өргээ-өөн,
 Будун орааган угун аңаа базырып каан.

Шын хөөрүн чамдык улус Бурган-Халдунда дээр, чамдыктары Алтай сыннарының артында, Хентий сыннарының мурнуу чарыында Улуг-Өдек деп черде дээр. — А. д.]

269. Күске чылында (1228 ч.) Чагадай, Бату¹ баштады оң холду эжелээн оолдары, Отчигин-ноян, Чеү, Есүнхей² баштады солагай холду эжелээн оолдары, Тулуй баштады төптү эжелээн оолдар-кыстары, түменниң нояннары, муңнуң нояннары шуптузу Керуленниң Көдээ-Аралга* чыгылып, Чиңгис-хаанның чарлыын ёзугаар Өгедейни хаан дүжүлгезинге олурткан. Чиңгис-хаан адазының алдын амы-тынын камгалап-кадарып чорааны хевтүүлдерни, муң торгуудтарны, хаан адазының чоок чорааны түмен кежиктиг шериин Чагадай биле Тулуй Өгедей-хаанга берген. Төптүң улузун база Өгедей-хаанга берген.

270. Өгедей-хаан дүжүлгезинге саадааш, хаанга чоок бараан болуп чоруур түмен кежиктиглерин, төптүң улузун боду чагырып, эгезинде Чагадай акызы-биле сүмелешкеш, Чиңгис-хаан адазының Багдад улустуң Халиф султанынче чорутканы Чормаган-хорчинниң соондан Оготор биле Мөнхөт ийини чорудупкан. Ооң мурнунда Сүбээдей-маадырны база ханлин, кыпчак, багид, орус, асу, сасу, мажар, кешимир, черкес, болгар, керт улуска чедир, Ижил, Яик хемнерни кежилдир Мекетмен, Хермен, Кейбе баштады хоорайларны эжелеп алыр кылдыр чорудупкан турган. Ол улустарның удурланып турары күштүг-дүр деп медээни алгаш, Сүбээдейниң соондан Бату, Бүри, Мөңгө³ баштады хаанның

* Амгы Баян-Улаан.

төрелдериниң оолдарының улугларын аъткарыпкан. «Бо чаа-дайынче аъттаныпкан шупту оолдарны база нояннары Бату баштап чагырзын! Төптүң улузундан чораан шеригни Гуюк⁴ баштап чорзун!» — деп чарлык болган. «Бо чаа-дайынче улус чагырып турар хаан оолдар боттарының оолдарының улугларын чорутсун! Күрүне чагырбаан хаан оолдар, түменнин, муңнуң, чүстүң, оннуң нояннары база өскелер-даа ол ышкаш боттарының оолдарының улугларын чорутсун! Хаанның уруглары, күдээлери база ооң-биле бир дөмей оолдарының улуун чорутсун!» — деп чарлык болган. Өгедей-хаан тура: «Оолдарның улугларын чорудар саналды Чагадай акым үндүрдү. Чагадай акым: “Сүбээдейниң соондан кижибүрүзү оолдарывыстың улугларын чорудар-дыр. Оолдарның улуу чоруур болза, шериг көвей болур. Хөй шеригниң көстүр сүркүчүзү улуг болур. Ында дайынның чону эңмежок, хары улус-күрүнелер көвей. Ол кызыгаар улузун берге улус дээр чүве. Килеңнезе, боттары бижектенип өлүр кижилер бар. Чидиг бистиг дээр-дир” — деп сөглетти. Чагадай акывыстың кичээнип, оваартынып чугаалааны бо сөзүн ёзугаар оолдарывыстың акыларын томуйлап чорудаалы деп чүк-чүкче кыйгырып салып, Бату, Бүри, Гуюк болгаш Мөңгени чааже аъткарап болганывыс ужуру мындыг чүве» — деп-тир.

271. База Өгедей-хаан Чагадай акызындан сүме дилеп чорутканы: «Мен Чиңгис-хаан адамның белең олудунга олуруп алдым. Кандыг эртеми-биле хаан апарды бо деп улус-чон чугаалажы бээр эвес бе? Чагадай акым чөпшээрээр болза, бистиң хаан адавыстың эжелеп дооспааны, кыдаттарның Алдын хаанын эжелеп алыр дээш, аъттаныптайн» — дээрге, Чагадай акызы чөпшээреп: «Ажырбас. Орду-өөңнү эки кижиге чагып арттырып кааш, аъттанывыт! Мен моон шериг чорудайн!» — деп-дир. Улуг ордузун Олдхар хорчиге дужаап арттырып каан.

272. Тоолай чылында (1231 ч.) Өгедей-хаан Кыдатче аъттанып үнгеш, Чевти бажынче чорудупкан. Кыдат шериглери кырып-хыдып, Савчаал артты ажып, чүк чүкче хөй хоо-

райларның оруктарын дуй хаап, чаалашсын дээш, шериглерин чорудупкан. Ол үеде Өгедей-хаан аарый бергеш, сөс сөглөп шыдавас апарган. Хамнар, төлгечилерге көргүзөргө, Кыдат улустуң чер-суунуң ээлери кижилерин кырып, эт-хөрөңгизин үптөп, кода-хоорайларын хоозурадып үрегдээни дээш килеңнээнинден, хаанга хора чедирип турары ол дээн. Эт-хөрөңги, алдын-мөңгүн, мал-маган, аыш-чемни чолук кылып солужар болза кандыгыл деп төлгөлөөргө, аарыы экириир хамаанчок, улам аартаар болган. Чоок төрели кижини чолук кылып солужайн деп төлгө салырга, хаан хенертен караан ажыдып, суг дилеп ишкеш: «Чүү болду?» — деп айтырарга, хамнар тургаш: «Кыдаттың чер-суунуң ээлери черин хоозурадып, кижилерин кырып, хөрөңгизин хунаап алган деп, хора чедирип, мындыг аарыгга таварыштырып турары бо. Элдөп-эзин өске чүнүң-биле-даа чолук кылып солуур дээрге ынавас, дам килеңнээр чүве-дир. Чүглө чоок төрөл кижини чолук кылып берейн дээрге, аарыгны чүгээртедип тур. Ам канчаарын силерниң чарлыыңар билир!» — деп өчүүргө, Өгедей чарлык болдуруп: «Хаан оолдардан мээң чанымда кым барыл?» — дээрге, чанынга турган Тулуй: «Ат-алдарлык Чиңгис-хаан адавыс, үстүңерде акыларыңар, адаанарда дунмаларың турда-ла, хаан акым, силерни аыт-мал дег шенеп, ирт-хой дег тудуп көргөш, улуг олутка олуртуп, хөй улусту чагырар дээди хүлээлгени хүлээттирген болгай. Мени хаан акыңның чанынга туруп, утканын сагындырып, удаанын оттуруп чор дээн чүве. Ам, хаан акым, силерни ышкынып алзымза, кымның утканын сагындырып, кымның удаанын оттуруп чоруур мен? Шынап-ла, хаан акым баксыраар болза, хөй моол чон өскүссүрөп, кыдат улус өөрүүр боор. Хаан акымның орнунга мен чолук болуйн! Бел балыктың ооргазын шиштеп, мезил балыктың ооргазын кыргып чордум. Иле, көскүзүн тиилеп, чажыдын базып чордум. Арыншырайым чараш, дурт-сыным бедик болгай. Хамнар, хамнап чалбарыңар!» — деп-тир. Хамнар хамнавышаан, чалбарып, айдызаан суун Тулуйга ижиртипкен. Кезек када олургаш: «Эзирий бердим. Эзириим сергээже, өскүс чаңгыс калыр

дунмаларын база дулгуяк керни Берүдтү кижизидип азыраарын хаан акым билзин! Сөглээр сөзүмнү сөглөдим. Эзирий берип-тир мен!» — дээш, дашкаар үне бергеш, моорап кээп дүшкен.

273. Өгедей-хаан оон Алдын-хаанны чок кылгаш, аңаа Сяо-Сы (чалча. — Ц. Д.) деп ат берген. Ооң алдын-мөңгүнүн, алдыннап хээлээн эт-бараанын, чылгы малын, албаты чонун, чалчаларын чыып алгаш, оларга чагырыкчы, медээчи дужаалдыг кижилерин томуйлааш, Нанжин, Чүндү болгаш чүк-чүкте хоорайларга бодунуң даргаларын арттырып кааш, менди-чаагай ээп чанып, Кара-Хорум хоорайыңга чедип келген.

274. Чормаган-хорчи Багдадты хаанның эргезинче кирип алган. Ол черниң чери эки, эт-байлаа элбек дээрзин билип алгаш, Өгедей-хаан чарлык болдуруп: «Чормаган-хорчи шак ол черниң чагырыкчызы болуп, сарыг алдын, чараш каасталга, хорагай, торгу-маңнык, хевис, шуру, тана, узун моюннуг, бедик ооргалыг аргамак аыттар, чүк тежелери, чуузалар болгаш өске-даа чүүлдерни чыл санында чорудуп турзун!» — дээн.

Сүбээдей-маадырның соондан чоруткан Бату, Бүри, Гуюк, Мөңгө баштаан хөй оолдар Ханлин, Кыпчак, Бажигидче кирип, Ижил, Яик хемнерни кежип, Мегед хоорайны үрөп, орустарны хыдып хоозураткан. Асу, Сасу, Боларман, Хермен, Кива чергелиг хоорайларның чурттакчыларын эжелеп, дарга чагырыкчыларны тургузуп кааш, дедир ээпкеннер. Мооң мурнунда чжурчжэньнерни, корейлерни эжелээр дээш чоруткан Чалардай-хорчиниң соондан Есүдер-хорчини чорудупкан. Ону аңаа чагырыкчы болуп олур деп чарлык үндүргөн.

275. Бату Кыпчак чуртундан Өгедей-хаанга чажыды-биле сөс дамчыдып: «Мөңгө Дээрниң күжүнде, хаан акымның шылгараңгай угааныңга Мегед хоорайны үрөп, орус улусту эжелеп, чүк-чүкте он бир хары улусту чагырганар адаанче кирип алгаш, аыттарывыс дынын тыртып, чуртувусче ээп

чанар болганывыста, улуг азар-майгынывысты тиккеш, дой кылдывыс. Бо дойга мен шупту хаан оолдарның акызы болганымда, бир-ийи дашканы баштай иштим. Ынчаарга Бүри биле Гуюк меңээ бак чаңнап, дойдан үнүп чоруптулар. Чоруурда Бүри: “Бату бистиң-биле дөмей хирезинде, чүге мурнай ижер чүвел? Ол көөргеттинер сагыштыг салдыг кырган кадайны ээжээм-биле таптап, тавангайым-биле базыпсым-за” — диди. Гуюк: “Бис ийи ол ча-согун азынган шуваганчыларның эгиннерин адаалы” — дидир. Элчигенниң оглу Аргасунуң сөглээни: “Оларга ыяш кудурук азындырар болза чогуур-дур”. Бис хары баарлыг, дайзын улустуң аразында чоруп турар болганывыста, ужур-чөвүн үндүр чугаалаарымга-даа, Бүри биле Гуюк шак ынчалдыр сөглеттинип, найырал чок тарай бердилер. Ам канчаарын, хаан акым, силер билиңер!» — деп, чугаалап чоруткан.

276. Батунуң бо сөзүн дыңнааш, Өгедей аажок килеңнеп, Гуюкту бараалгатпайн: «Бо бардам кайгал кымның айынче кирип, акызы кижиниң аксын билип, дорамчылап турар апарды? Чаңгыс багай чуурга чыдаан-дыр. Акызы кижиге удурланган-дыр. Хары ырак черге хайгыыл кылдыр чорудуп, он эргээниң дыргаа хоорулгуже, даг дег хоорайны эжелеттирип, чүткүттүрейн! Кыдыг-кызыгаар ырак черниң чагырыкчызы болдуруп, беш эргээниң дыргаан салбарады, бадыбыжыг хоорайже чаалаштырып чорудайн! Бужар бак, бардам Аргасун кымны өттүнүп, бистиң угувус кижизинче аас эдип, дорамчылап сөгледи? Гуюк биле Аргасунну катый чорудайн! Шынында Аргасунну өлүрген болза эки турган. Ынчаар болза, өлүрүкчү дээр болгай силер. Бүриниң дугайында болза, Батуга сөглеңер! Чагадай акымга сөглөп чедирзин! Чагадай акым боду билзин!» — дээн.

277. Хаан оолдардан Маңгай, нояннардан Алчыдай, Хонхордай болгаш Чаңгы баштады нояннар сагындырып: «Чиңгис-хаан адаңның чарлыгы болгай — черге болган херекти черге шиидер, өгге болган херекти өгге шиидер. Хаан ам Гуюкче килеңнеп тур. Бо болза черге болган херек-тир. Хаан

чөпшээресе, бо херекти Батуга дужаап чорутса болур бе?» — деп чугаалаарга, хаан чөпсүнүп оожургааш, ам кээп Гуюкту бараалгаттырып, ону буруудадып, доңгудуп сургааны: «Чорукка чораан үнде, бүдүн ужалыг кижиге арттырбаан дидир сени. Шериг кижиниң арнының кежин союп чораан-дыр сен. Орустар сээң килеңинден корткаш, эдерип кирген деп бодап тур сен бе? Сен орус чонну чааскаан эдертип кириген мен деп бодап, бардам-сынзың үндүрүп, акың кижиге удурландың бе? Чиңгис-хаан адамның чарлыгында: “Хөй улус күштүг, терең суг айыылдыг!” — деп чугаа бар эвеспе. Сүбээдей биле Бужигтиң чалгынының адаанга чоруп, шуптуңар орустар биле кыпчактарны чаалап алгыжеге өөндөн эңне баштай үнеринде, орустарның-даа, кыпчактарның-даа чаңгыс-даа кижизин тудуп албадың. Адак дээнде анай-даа дуюу тып албайн чыткаш, бардам-балар чаң үндүрүп, үен-даян сөстөр сөглөп, чаңгыс бодуну кайгадып чорууруң чүл ол? Харын-даа Алчыдай биле Хонхордай чаңгылар, бургураан чүректи базар эш болуп, хайынган сугну соодур саарар кымыш болуп ажынып-хорадаан килеңимни оожургатты. Черге болган херек болганда, ону Бату шиидер болза чогуур. Гуюк биле Аргасунну Бату билзин! Бүрини Чагадай акым билип шиитсин!» — дээн.

278. Ооң соонда база Өгедей-хаан чарлык болдуруп: «Чиңгис-хаан адамны камгалап чораан хевтүүлдер, хорчиннер, торгуудтар — бо бүгү кежиктиглер дугайында хөй-ниитиге кыйгырыг чарлыым: “Хаан адамның чарлыгын мурнунда ёзугаар эдерип чоруңар! Хорчиннер, торгуудтар биеэги хевээр хүн дараалаштыр ээлчежип кадарып, хүн ажары билек хүлээлгезин хевтүүлдерге дамчыткаш, дашкаар үнүп хонзун! Дүне бисти өгнүң хорчиннери биле хевтүүлдери кадарзын! Хүн ашкан соонда чоруур араттарны хевтүүлдер тудуп хондуруңар! Хөй кижилер тараанының соонда, хонган хевтүүлдерден өске кижиге ишкээр ордуке кирер болза, хевтүүл ол кижиниң бажын одура шаап каапсын! Дүне када далаштыг медээ чедирип кижиге келзе, хевтүүл-биле кады өг артынга

туруп алгаш, медээзин дыңнатсын! Орду, өггө үнүп-кирер бүгү шимчээшкинни Хонгордай биле Ширхан хевтүүлдер-биле кады таарыштырып, харыылазыннар. Элчигедей чеже-даа идегелдиг кижиге тургаш, кежээ када дүнеки таңныылдар чаны-биле эртип бар чорааш, туттурганы-биле бир дөмей, кижиге бүрүзү чарлыкты эдерер ужурлуг, чежемейниң-даа идегелдиг кижиге болза, хевтүүлдерге чоокшулап болбас болгаш, оларның санын айтырып болбас. Хевтүүлдерниң чаны-биле чорбаңар! Оларның аразы-биле чорбаңар! Хевтүүлдер чаны-биле чоруп, оларның аразынче кирген аратты хевтүүлдер тутсуннар! Хевтүүлдерниң санын айтырган кижиниң ол хүн мунуп чорааны эзер-чүгенниг аьдын шупту хеви-биле катай хевтүүл алзын. Хевтүүлдүн турар чериниң кырынга кым-даа олуруп болбас. Тук, кеңгирге, эзеңги, чыда, аяк-саваны хевтүүлдер ажаап кадагалазын! Аьш-чемни, арага-хымысты, эьт-чагны хевтүүлдер башкарып, билип турзун!» — деп чарлык болган. «Орду, тергени хевтүүлдер ажаап, билзин! Бистин боттарывыс дайынче аьттанмас болза, хевтүүлдер бистен аңгы шеригге аьттанмас! Бис куш аңнаарывыска, хевтүүлдерниң чамдыызы орду-өгнү, тергени кадарзын, чамдыызы бистин-биле кады чорзун! Хевтүүлдер чурт көрүп, орду өглерни көжүрүп, чаа черге тип турар болзун! Орду эжиинге хаалгачы таңныыл үргүлчү кадарып турзун! Бүгү хевтүүлдерни муңнун нояны Хадаан чагырзын!» — деп чарлык болган. «База ноянна Харадан биле Булхадар баштады хевтүүлдер каттыжып, бир ээлчег болуп, ордунун барыын, чөөн талазында онаашкан чартыыңарны хайгаарап кадарыңар! Амал биле Чанар каттыжып, бир ээлчег болуп, ордунун барыын, чөөн талазында онаашкан чартыыңарны хайгаарап кадарыңар! Хадай биле Хори-Хачар каттыжып, бир ээлчег болуп, ордунун барыын, чөөн талада онаашкан чартыыңарны хайгаарап кадарыңар! Ялбак биле Харадар каттыжып, бир ээлчег болуп, ордунун барыын, чөөн талаларында онааттынган чартыыңарны сагып кадарыңар! База Хадаан биле Булхадарның ээлчээ, Амал биле Чанаранның ээлчээ — бо ийи ээлчег чызаан таңныылдары ордунун солагай талазынга

турлагланып олурзуннар. Хадай биле Хори-Хачарның ээлчээ база Ялбак биле Харадарның ээлчээ — бо ийи ээлчег чызаан таңныылдары ордунун оң талазынга турлагланып олурунар. Бо дөрт ээлчегниң хевтүүлдерин Хадаан-ноян чагырар. Хевтүүлдер мээң ордуну долганып, эжиимни база кадарып карактазыннар! Хевтүүлдерниң ийи кижизи орду иштинге сөң тудар болзун» — деп чарлык болган. «База хорчиннерни чагырган Есүңтей, Бүгедей, Хоргудак болгаш Лабалга дөртөлээ ок-ча азынган хүндүскү таңныылдар торгуудтарын дөрт ээлчег болдуруп, ээлчег бүрүзүнүн ок-ча астыкчылары хорчиннерни чагырып, кадарыңар!» — деп чарлык болган. Ооң соонда база: «Торгуудтарның ээлчег башкарыкчылары мурнунда чагырып турган кижиниң угундан кылып, мурнунда удуртуп турган Алчыдай биле Хонхордай каттыжып, бир ээлчег торгуудтарны чагырып кирзин. Темүдер биле Чеху каттыжып, бир ээлчег торгуудтарны чагырып кирзин! Маңгытай дузалал бир ээлчегниң торгуудтарны чагырып кирзин! Бүгү нояннары Элчигедей удуртсун. Элчигедейниң сөзү-биле чорзуннар! Ээлчег таңныылы шагындан озалдаза, мурнунда турган чарлык ёзугаар үш катап савааш-биле кагыңар! Ол кижиге база катап ээлчээнден озалдаза, чеди катап савааш-биле кагыңар! База ол кижиге аарыг, чылдагаан чокка база ээлчег башкарыкчызының чөпшээрели чокка, үшкү удаа үзер болза, биске бараан болурундан ойталаан кижиге деп көрүп, үжен чеди катап савааш-биле каккаш, ырак черге карактан ажыт шөлүп чорудаалы. База ээлчег башкарыкчылары хамаарышканы кежиктиглерин бүрүн чыскаавайн, таңныылче киирзе, ээлчег башкарыкчылары шийткээли! База ээлчег башкарыкчылары үш ээлчег солужарда, бо чарлыкты кежиктиглеринге дыңнадып турзун. Чарлыкты дыңнаан тургаш, кежиктиг шериг ээлчег үзер болза, чарлык ёзугаар шийткээли! Бо чарлыкты кежиктиглеринге дыңнатпаан болза, ээлчег башкарыкчызының буруузу болур. Ээлчег башкарыкчылары боттарынга хамаарышканы, кады кадарып турар мээң кежиктиглеримни башкарыкчы дээн адын мурнунга тудуп алгаш, туразы-биле оларның бажын билип, шийткеп болбас. Олар

чарлыкты үрээр болза, биске билдиртип, илерединер! Өлүрер ёзулуун бистер өлүрер бис. Өлүрер бе, шииткээр бе боттары-выс билир бис. Башкарыкчы деп ады-биле биске билдиртпейн, мээң кежиктиимге хол-бут дээр болза, чудурук орнунга чудурук-биле, савааш орнунга савааш-биле хап харыылаар. Даштыкы муңнарның нояннарындан мээң кежиктиим дээр болур. Дыштыкы муңнуң нояннары мээң кежиктиглерим-биле кыржыр чүве болза, муңнуң ноянын шииткээр» — деп чарлык болган.

279. Ооң соонда Өгедей-хаан тура: «Чиңгис-хаан адамның түрөп чорааш тургусканы күрүнезин човатпаалы. Будун черге, холун хөрзүнге салдырып чыргадыылы. Хаан адамның белен олудун салгап эжелээш, чонумну човатпазын эргим болдулар мен. Чагыргамда улузумнуң бир коданындан эът-мүн кылдыр чаңгыс хойну чыл санында үндүрзүннер. Чүс хойдан-на бир хойну үндүрүп, чон аразында аргажок ядыларга дузаламчы кылдыр берзиннер.

Бир эвес хөй алышкыларны, аът-хөлдү удаа-дараа шеригже чыып келдиртир болзувусса, оларның аыш-чемин, ижер суксунун ол-ла араттардан дадавыр кылдыр алыры таарышпас. Чүк-чүкте муңнар бүрүзүндөн бе үндүрүп, ол ышкаш саар саанчыны, чылгычыны томуйлап, өре, хөлезинин төлээш, кулунчуну тургузар. Бир эвес ноян алышкыларны келдиртир болза, бээр хайыразын берип турзуннар. Оларның эт-бараанын, мөңгүнүн, балдызын, ча-саадаан, куяк хевин, ок-чемзээн база оон-даа өске чүүлдерин тускай бажыңнарга, аңмаарларга шыгжап, оларны кадартыылы. Бо сорулга-биле чүк-чүктен тараа-ногаа ажилдыгларны, хоорай ажил-агыыйын билир кижилерни келдиртип, кадартыылы.

Оон аңгыда улус-чонну, чер-чуртту хуваап берээли. Чуртту хуваап, шилип чурттаарыңа муңнар бүрүзүндөн чурттакчыларны ылгап үндүрзе болур. База куруг хову черлерде чээрденден өске амытан чок-тур. Арат-чон амыр-дыш олураарын күзээр. Чанай биле Уйгуртай баштаан чурт айтыкчыларын чорудуп, куруг ховуларга кудук кастырып, кажааладыылы.

Элчилерни амгы байдал-биле чорударга, элчилерниң чоруу оожум болгаш арат-чонга шүүдели хөй-дүр. Моон соңгаар ону чурумчудуп, чүк-чүкте муңнардан орукчулар, улаачылар үндүрүп, суурларга доктаамал өртөөлдерден тургузаалы. Ынчан элчилер кайы-хамаан чок аыттарны туттуруп, мунуп алгаш, кезип шаап чорбас, чүгле чаңгыс өртөөл оруу-биле чоруур апаар. Бо ажил-херектерни мынчалдыр чорудаалы деп Чанай биле Булхадарның биске сүмелээнин чөптүг дег саназывысса-даа, ону Чагадай акым билзин! Бо чугаалаан ажил-херектерни чогумчалыг деп чөпшээрээрин азы чөпшээревезин Чагадай акым шиитпирлезин!» — деп чорударга, айтырып чорутканы бүгү-ле ажил-херектерниң шуптузун чөпшээрер: «Ол ёзугаар кылыңар!» — деп хары чоруткан. База Чагадай акызының сөглөдип чорутканы: «Мен моон уткуштур өртөөл оруун тургустурайн. База моон Батуже элчи чорудуптайн. Бату база уткуштур өртөөл оруун тургузуп холбазын!» — дээш, база: «Бүгүдениң аразыңа өртөөлдер, орук тургузаалы деп кончуг шын сөстү сагындырып чугаалаандыр!» — деп чоруткан.

280. Оон Өгедей-хаан тура: «Бо чорукту Чагадай акым, Батунуң удуртканы оң холдуң оолдары, ха-дунмаларывыс шупту, төптүң уруглары, күдээлеривис, түмөнниң нояннары, муңнарның нояннары, чүстүң нояннары, оннуң нояннары шупту чөпшээрештилер. Чөпшээрешкен чүүлү: Далай-хаанның* мүнге хереглээри-биле чыл санында кодан бүрүзүндөн бир шүүдүлөң иртти үндүрүп бээр. Чүс хойдан-на бир боос хойну үндүрүп, яды хоозун улуска дузаламчы кылдыр берзе эки. Өртөөл тургузуп, орукчу, улаачы үндүрер болза, улус-чонга амыр-тайбың болур болгаш, элчилерге, шапкынчыларга дузалыг дээрзин шупту чөпшээрешти» — деп чарлык үндүрүп, Чагадай акызы-биле сүмелешкеш, акызы чөпшээрээн болганда, бүгү албаты-чондан, чүк-чүкте муңнардан хаанның чарлыгы-биле чыл санында бир кодан хойдан-

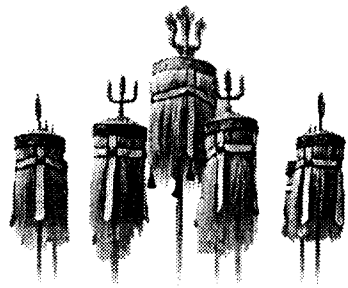
* Өгедей-хаанны бичии хааннардан ылгап, Улуг-хаан азы Далай-хаан дээр турган.

на дөгерип чиир кылдыр шүдүлөң иртти, чүс хойдан-на өзеп чииринге кыс хойну үндүрткен. Белерни үндүрүп чыгаш, кулун ажаакчызын тургускан. Кулун ажаакчызын, тараа-ногаа ажилдыгны, хоорай ажил-агыйын эки билирлерни томуйлап үндүрткен. Орукчу, улаачыларны үндүртүп, турар черлерин доктаадып, өртээл оруун тургускаш, Арачиан биле Тогучарга чагыртып, оруктуң бир өртээлинге-ле чээрби улаачыны үндүрген. Суур өртээлдери тус-тузунда чээрби улаачылыг болган. Улаачының аьдын, дөгерип чиир хоюн, саар безин, чүкк чүдүрер шарызын, тергезин база оон-даа өске чүүлдерни доктааткан хемчег-биле белеткээн турар. Кыска баг-даа четпейн барза, ал-бодунуң чартыын оскунар, калгак-хымыжы-даа дудаар болза, думчуунуң чартыын оскунар деп чарлык болган.

281. Өгедей-хаан: «Адамның улуг олудунга олуруп, хаан адамның соонда кылып чоруткан ажилым: бир дугаарында, Алдын улусту эжелеп, кирип алдым. Ийи дугаарында, бистин аравыска элчи чорудуп харылзажыр болгаш янзы-бүрү херектерни чорудуп, сөөртүрер өртээл оруун тургустурдум. Үш дугаарында, суг чок черлерге кудук кастырып үндүрткеш, улус-чонну суг, одар-сигенге чедимчелиг болдурдум. Дөртте, чүк-чүктүң сууржуң хоорайларынга медээчилерни, чагырыкчыларны тургузуп, улус-чонну амыр-дыштыг болдурдум. Хаан адамның соонда бо дөрт чүүлдү немей кылдым. Хаан адамның улуг олудунга олуруп, хөй улус-чонну чагырар улуг хүлээлгени хүлээнип алган хиремде, бора суксунче киргеним — бир дугаар буруум. Ийи дугаарында, ёзу чок кыс кижиниң сөзүнге кирип, Отчигин акымның хамаарылгазында улузунуң иштинден кадай эккелдиргеним буруу болду. Улустуң эжен хааны тура, ёзу чок багай үүле-херекке алысканым база бир буруу болду. Үш дугаарында, Доголхуну бүдүү карааным бир буруум бар. Кандыг буруу болур дизе, хаан адамның карааның мурнунга кымны-даа мурнай, дайын-чааже кирип чораан Доголхуну хоралыг багай сөстөргө алзыпкаш, өлүрттүм. Ам мээң мурнумга кым ынчаар хамык

улусту баштап, халдап кирерил? Хаан адамның мурнунга чүткүп чораан чурумнуг кижини билбезим хараазы-биле өжээннешкеним дээш, бодумну бодум буруудадып чор мен. Дөрт дугаарында, Дээр-Черниң чаяаны-биле төрүттүнген чээрени өске акы-дуңмаларымның чуртунче чорувазын деп харамнангаш, малгаш херим туттуруп, ха-дуңмаларымдан хомудаан сөстөрин дыңнадым. Бо база бир буруум-дур. Хаан адамның соонда дөрт ажил-херекти немедим. База дөрт бурууну үүлгеттим!» — дээн.

282. Улуг чыгыш болуп, күске чылының (1240 ч.) (чеди айда Керуленниң Көдээ-Аралдың Долоон-Болдок биле Шилхинцегтин аразынга хаан ордузу хонуп турда, бижип доостум.

ТАЙЫЛБЫР

БИРГИ ЭГЕ

1 — ...*Устукү Дээрден чаяаттынып төрүттүнген өгбези, Бөрте-Чино кадайы Гуа-Марал-биле* — Мөңгө Көк Дээрге чүдүп чораан көшкүн аймактар Чингис-хаанның өгбезин Устүкү Дээрден чаяаттынып төрүттүнген болгаш анаа кижилерден онзагай деп санап чораан. Амгы үеде Бөрте-Чино деп атка хамаарыштыр ийи аңгы тайылбыр бар. Чамдык эртемденнерниң бодалы-биле, ол ийи сөс кайызы-даа «бөрү» дээн уткалыг сөстөр деп санап турар (түрк. — бөрү; моол. *чино* — бөрү). Кыдат очулгада чүгле Бөрте-Чино биле Гуа-Марал деп ийи атты очулдуруп каан. Ону өөренип көргөш, ол ийи сөстүң бирги кезээ тодарадыкчы бооп турар деп арткан эртемденнер санап турар. Ынчангаш Бөрте-Чино — көк (ала-шокар) бөрү; Гуа-Марал — кыдат очулгада кышкы сиген дег, куу-сарыг өннүг мыйгак, а моол дылда «гуа» — чараш дээн сөс. Бөрү биле Мыйгак — эрте-бурун шагдан бээр Төп Азияга чурттап чораан көшкүн аймактарның өгбевис деп чүдүп чорааны тотем аңнары болур. Бурунгу түрк тоолчургу чугаалардан алырга, алдын мыйыстыг ак мыйгак азы ак сыын оларның-биле кады чурттап чораан кижилерниң тынын авырап камгалаан болур болгаш ону өлүрген кижии амы-тынындан чарлыр азы шаажылаттырар турган. Бо тотем аң бурун аймактар ди, дили, динлин, гаогюй, теле, хойху, уйгурлар-биле база холбаалыг. Ынчаарга гаогюй, теле, хойху, уйгурлар адазының талазындан бөрүден укталган бис дээр. Түрк-тукуларның хааны Ашина иезиниң талазындан бөрүден укталган. Бөрүгө чүдүп чораан аймактарга чун, сяньби, ухуаньнар база хамааржыр [Коновалов, 1990, с. 54—70].

2 — ...*теңгис далайны кешкеш...* (түрк. теңгис — далай) — Ооң кайда турарының талазы-биле эртемденнерниң саналдары аңгы-аңгы: Хөлөн (Далай) хөл, Буйур хөл [Сүхбаатар, 1971, а. 136],

Гоби азы «Элезин далай» [Коновалов, 1990, с. 55], Көпсүхөлде Теңгис хем [Гаадамба, 1990, а. 223, тайыл. 11], Байкал [Зориктуев, 2003, с. 42].

3 — *Бурган-Халдун даг* (топоним) — эртемденнерниң хөй кезиниң санап турары-биле амгы үеде Моолдун соңгу-чөөн талазында Хентий дагларының бурун ады [Рашид ад-Дин, 1952, т. 1, кн. 1, с. 74, прим. 3]. Моол академик Б. Ринчен амгы үеде Кыдаттың де-вискээринде чурттап турар дагуур моолдарның дылында кырган шарлан ыяшты дагаанын «Бурган-Халдун» дээрин барымдаалап, Бурган-Халдун дагның ады база ынчаар тывылган деп санал кириген [Ринчен, 1944]. С. Дулам «Моолдун чажыт төөгүзүнүн» (МЧТ) 164-кү чүүлүнде Ваң-хаан: «Мен кырый бердим. Кырааш эрги «халдун»-че үнзүмзе...» дээнин барымдаалап, «халдун» деп сөстү «хөөр» дээн утка-биле ажыглаан деп санап турар. Оон аңгыда «Хан-Хентийниң ээзин кыйгыртыры» дээр хам алгыжында «Өвүр чарыының бодунда, өгбелерниң ыдык кавайы бар» дээн [Дулам, 1989, а. 55]. Бурган-Халдун дээн аттың ийиги кезээн чамдык эртемденнер түрк дылдарда кал-; калыр- деп кылыг сөзү-биле холбап, «бурган калыр чер» деп даап бодап турарлар. Бурган-Халдун даанга Чингис-хаанның өгбелерин орнукушудуп чораан болгаш Моолдун хааннарын орнукушудар «Улуг Хоруг» (моол. — «Их Хориг») дээр ол черни урянхай түмен кадарып чораанын төөгү бижимелдеринде айыткан.

4 — *Бады-Сагаан* (кижи ады) — академик Ц. Дамдинсүренниң амгы үениң моол дылче очулгазында бо ат ынчаар кирген. Чамдык эртемденнер кыдат дүрзү-үжүктөр-биле бижиттинген эгеден «Батачи-хаан» деп номчуп турар. Батачи-хаан 786 чылда төрүттүнген деп Мерген-кегээниң «Алдын допчунда» демдеглээн [Төмөрцэрэн, 1990, а. 151—153; Балданжапов, 1970, с. 137].

5 — *Боржигидай-мерген* (кижи ады) — бо дээрге хуу кижии ады эвес хевирлиг. «Мерген» — (түрк. моол. — *часнас адыгжы; чарт угаанныг*), мында төрөл-аймак баштыңы дээн. «Боржигин» — «бөрүтегин» азы «Бөрү-хаанның оглу» дээн уткалыг Чингис-хаанның төрөл-аймааның ады [Арьяасүрэн, Нямбуу, 1992, а. 63]. Рашид ад-Дин бодунуң чогаалында «боржигин» — «шаңгыр карактыг» дээн уткалыг сөс деп айыткаш Есүгей-маадырның ажы-төлү база шаңгыр карактарлыг турганын демдеглээн [Рашид ад-Дин, 1952, т. 1, кн. 2, с. 48].

Бо ат «бөрү + чигит» деп ийи сөстен тургустунган деп база өскээр тайылбырлап болур. Бо таварылгада «чигит» түрк дылдарда

‘экер-эрес, маадыр’ дээн уткалыг сөс. «Боржигид» — ‘экер-эрес бөрү’ дээн уткалыг апаар. Персид төөгүчү Рашид ад-Дин «-дай» дээр кожумак эр кижиниң кандыг-бир төрөл-аймакка хамаарылганын айтып турар деп демдеглээн [Цыдендамбаев, 1972, с. 188].

6 — *Монголчин-гуа* (кижи ады) — Чиңгис-хаанның угунда моол (моол. — *монгол*) дээн сөстүң эң баштай көстүп келгени бо: «-чин» деп кожумак кыс кижиниң кандыг-бир төрөл-аймакка хамааржып турарын айтып турар болганда, «моол аймактан чараш кыс» дээн уткалыг болур [Цыдендамбаев, 1972, с. 191].

7 — *Дува-Сохор* (кижи ады) — тоолчургу чугааларда таваржып турар хаваанда чаңгыс карактыг кончуг улуг амытанның овор-хевири кижиге шилчиткен уран-чечен арга деп эртемденнер санап турар. «МЧТ»-үн даштыкы дылдарже очулдуруп турган эртемденнер Э. Хениш, С. Калужинский, П. Поуха, Л. Лигети Дува-Сохорну «карак чок, согур» деп очулдуруп турганнар. Моол эртемден Ш. Гаадамба Дува-Сохорну тоолчургу чугааларда бо-ла таваржыр «полифем» дег чаңгыс карактыг улуг амытан-биле холбаалыг болгаш сөөлзүредир кижиге шилчий берген уран дүрзүлел деп санап турар [Гаадамба, 1981, с. 36—37]. Дува-Сохор дугайында тоолчургу чугаалар амгы үеде якуттарда Дабы-Сохор, Тунка буряттарында «Сохор-ноян дугайында тоолчургу чугаа» деп аттыг негтерээн [Цэрэнсодном, 1983, а. 36—43]. Дува-Сохор деп аттың баштайгы кезээн чамдык эртемденнерниң «туба, тоба» деп этноним-биле холбап турары солун.

8 — *...уш көш дурту чери...* — бир көш чер дээрге 3600 кулаш азы 5760 метр. Уш көш чер — 17 км 280 метрге дең [Цэрэнсодном, 1983, а. 37].

9 — *Хорилардай-мерген* (кижи ады) — «хори төрөл-аймактын баштыңы» дээн уткалыг («хор» дээрге уйгурларның бурун ады, «-лар» дээрге түрк дылдарда хөйүнүң санның кожумаа). («-дай» кожумак биле «мерген» деп сөстүң дугайында 5-ки тайылбырны көр.)

10 — *Баргучин-гуа* (кижи ады) — барга төрөл-аймактан чараш кыс дээн уткалыг. («-чин» кожумак дугайында 6-гы тайылбырны көр.)

11 — *...Бурган-Халдуннуң ээзи, Бурган тургускан урянхай Шинчи-Баян...* — дээнин эртемденнер янзы-бүрү кылдыр очулдуруп база тайылбырлап келген. Шинчи-Баян дээр урянхай кижиге Бурган-Халдун дагның ээзи Бурганның (Бөрү-хаанның) овор-хевири

ыяш азы даш-биле сиилбип тургускан деп, Шинчи-Баян дээр аттың талазы-биле Ш. Гаадамбаның саналы солун. Хуу ат эвес, дыт ыяштың ээзи Кыс Деңгерниң ады-биле холбашкан ат деп Ш. Гаадамба санап турар [1990, а. 71—82]. Кыдат очулгада «Бурган босхахсам» дээн дүрзү үжүктөрни кижиге ады деп каан. Ону барымдаалааш, Э. Хэниш, В. Кливз, Д. Цэрэнсодном баштады эртемденнер мында ийи кижиге, тодаргайлаарга, Бурган тургускан база Шинчи-Баян дугайында чугаа чоруп турар деп санап турар [Цэрэнсодном, 2000, а. 194].

12 — *...омак* (моол. — *овог*)... — бурун шагда хан төрөл кижилерниң бөлүү. Чаңгыс омактың улузу аразында өгленмес турган.

13 — *«Шорулга, эш!»*... — аңчыларның бот-боттарын деткижер, танды-кежиин үлежир дээн уткалыг ёзу-чаңчылының бир хевири. Амгы моол дылда бо сөс таварышпайн турар. Моолдуң Сеңгел тываларында бо бурунгу чаңчыл «шорулга» дээр сөзү-биле катый хевээр кадагалаттынып артып калган. Олчалыг болган аңчыга таваржып келген кижиге «Шорулга!» дээр болза-ла, өлүрүп алган аңчының олча-кежиге болур ооң чүлдүзү — бажын, өкпе-чүрээн база кезин бодунга арттырып алгаш, өскезин сартык кылдыр үлеп бериптер. Чүлдүзүн арттырып албас болза, аңчының олча-кежиге чайлай бээр дээр. Ынчангаш чүлдүнү аңчы өөнгө чүк артында хана бажынга азы Оран-Танды ээзинге өргүп, адыр ыяшка азып каар турган. Хой дөгөргөндө чүнү-даа мурнай өкпе-чүрээн хайындыргаш, үстүн Бурганга өргүп салыры база-ла ол чаңчыл-биле холбаалыг деп эртемденнер санап турар. Тывалар бо таварылгада «Ужа!» деп сөстү колдуунда ажыглаар. 1936 ч. бурят эртемден Ц. Жамцарано «шорулга» (кыдат дүрзү үжүктөр-биле *siroly-a*) деп сөс «сиро» азы «шор» (моол. — *шиш*) дээн сөстен үнген деп тодаргайлааш, аңчының кежиин четтирер чаңчыл-биле холбаалыг деп айыткан. Бо сөстүң тывылганының талазы-биле эртемденнер Р. Pelliot [1944, р. 105—109], А. Mostaert [1949, р. 470—476], Ш. Гаадамба [1961, а. 36—49] тус-тузунда эртем ажылдарын бижээннер. Ол ышкаш амгы үеге чедир Моолдуң кайы-даа булуңнарында кыжын чиш белеткээр үеде бичии уругларга эът шиштеп бээр чаңчыл хевээр артып калган болгаш, ону Говь-Алтайда шорлого деп адаар дээрзин Д. Цэрэнсодном демдеглээн [2000, а. 195—196].

14 — *Бодончар* (кижи ады) — моол аймактарны каттыштырган эң-не баштайгы хаан деп болур. Чамдык моол төөгү бижимелдеринде «Бодончар Мон-хаан» деп демдеглеттингенин көөр болза,

ында моол омактың азы аймактарның баштыңы деп утка кирип турар чадавас [Гонгор, 1970, а. 70]. А Сагаан-Сеценниң «Эртине допчунда» (XVII в.), Сүмбе-камбы Ишебалчыр, Сембел-гүүштүң төвүт дылда «Хор-чойн-жин» дээр Моолга буддизмниң нептерээниниң төөгүзүн бижээн чогаалдарында Бодончарны «Боржигин дээр моол аймактың нояны болуп, Бодон дээр кадын алган» дээн [Бямба, 1990, а. 25].

15 — *Беш шывыкты...* — делегейде нептереңгей сургаалдарның бирээзи. Эң-не баштайгы бижикке демдеглеттинген сургаал бистиң эраның мурнунда каш чүс чыл бурунгаар Грецияга бижиттинген Эоптуң чогаалдарында кирген. Түрк-моол чоннар база шагшаандан бээр ажы-төлүн үлегер домактар, тоолдар болгаш ажыламыдыралдан кандыг-бир чүүлдү чижеглеп көргүзүп тургаш, сургаарлар.

16 — *...херелдери менче сиңе бээр турду...* — эрте-бурун шагдан бээр Дээр уктуг хааннарның ук-ызыгууру херелден тывылган дээр тоолчургу чугаалар Төп Азияга нептереңгей турган. Бо тоолчургу чугаа Будда Шакьямуни Бурганның Кандан оранындан ак чаан дүрзүзү-биле иезиниң иштинче киргенинден укталып тывылган болгаш, ооң бир хевири болуп турар деп, моол эртемден Г. Сүхбаатар санап турар [1988, а. 78]. Сяньбилерниң ук-төөгүзүндө Мин-Хэ кадын ховуга удуп чыткаш, өг иштинге хүн чырып келген деп дүш дүжээн соонда, сааттыг апаргаш, 7 айның 7-ниң хүнүндө оол божаан деп «Тоба Вэй Улустуң төөгүзүндө» демдеглээн. Киданнарның күрүнезиниң үндезилекчизи Елүй Амбагяньның авазы хойнунче хүн кирип келген деп дүжээн соонда, ону божаан деп «Ляо (Кидан) Улустуң Тай-Зу-хаанының намдары» деп бижимелде демдеглээн [Цэрэнсодном, 2000, а. 198—199].

17 — *...сарыг ыт дег...* — Лувсан-Данзанның «Алдын допчунда» «сарыг ыт апаргаш, огланмышаан, үне бээр» дээн. Бурунгу аймактар хунну, киданнар база амгы якут, туркмен чоннар ыт тотемниг турганын Д. Цэрэнсодном демдеглээн. Тываларның чамдык төрөл-бөлүктери (адай-монгуш, адай-иргит) база ыт тотемниг турганнар. Көшкүн моолдарның амыдырал-чуртталгазынга ыт чугула черни ээлеп турганын улустуң аас чогаалындан, ёзу-чаңчылдарындан көрүп болур. «Кезер» деп тоожуда Чуру чеминиң дээжинин ада-иезинге сөңнээрде баштай одунче, дүндүүнче база сарыг ыдының бажынче чажып турар. Моол куда ёзулалында келин кыс

бээниң өөнге келгеш, эң баштайында одунга, ооң соонда ыдынга сөгүрүп тейлээр чаңчылдыг. Оон аңгыда ыттың дижин, дүгүн эмдом кылдыр ажыглаар чоруктар моол болгаш түрк чоннарда нептереңгей турган [Цэрэнсодном, 2000, а. 199].

18 — *Боттуң башты, тоннуң моюндуруктуу эки...* — бо үлегер домак ниитилел-бөлүкке баштыңчы турар болза эки дээнин илереткен. Амгы үеде моолдарның «Кижини акылыг, тон моюндуруктуг» [Дашдорж, Ринчинсамбуу, 1964, а. 108], тываларның «Моюнда баш бар, тонда моюндурук бар» дээни үстүндө айыттынган үлегер домакка чоок.

19 — *...өргүл кылыр ёзулалга...* — өгбелериниң сүлде-сүнезининге өргүл кылыры. Колдуунда чазын-күзүн эрттирер турган. Кыдат очулгада «ыяшка эът азып, дээр дагыыр» деп тайылбырлап очулдурганындан көөр болза, малдың бажын, өкпе-чүрөөн, кежин бедик ыяшка азып турган болур [Цэрэнсодном, 2000, а. 204]. Артып калган эътти, арага-хымысты, аыш-чемни келген улус өгбелериниң сартыгы деп, аразында үлежип чиир. Хан төрөл эвес, хары кижилер бо ёзулалга киришпес турган [Галданова, 1990, с. 37].

20 — *Түмбиней-чечен* (кижи ады) — бурун үелерде аймак баштыңы кижиниң адынга «мерген, бай» деп аттар немей адаар турган болза, XI-ги чүс чылдың ийиги чартыындан эгелеп, моол аймактарның аразында чөрүлдээлер эвээжеп, байдалы быжыгып, Ляо (Кидан) Улус-биле харылзаалар тудуп эгелээн болгаш, ол үеде оларның баштыңы турган Түмбинейниң адынга «чечен» деп ат немежи берген. 1084 ч. Түмбиней-чечен баштаан моол элчилер Ляо Улуска бараалгап четкеннер деп, «Ляо-ши»-де демдеглээн [Викторова, 1980, с. 66]. Тыва тоолдарда маадырларның адында «чечен» деп немелде ат база таваржып турар: Аңгыр-чечен, Аваачечен.

21 — *Сече-беги* (кижи ады; түрк. *беги* — бег, ноян) сураглыг эртемден Б.Я. Владимирцов ортаакы чүс чылдарда моолдарга беги «баштың-хам» дээн уткалыг турган деп санап турар [Владимирцов, 1934, с. 50]. Ол дээрге төрөл-аймакты удуртуп-баштап, ак өңнүг хеп кедип, ак чүзүннүг аът мунуп, бедик черге олуруп, дагылгалар эрттирип, эки-багай ай-хүннү айтып турар аймактың эң-не хүндүткелдиг, улуг назылыг кижизи болур [Галданова, 1990, с. 44].

22 — *Меңгитү-Киан* (кижи ады) — бо атка хамаарыштыр Рашид ад-Дин дараазында тайылбырны берген. Меңгитү дээрге

«меңниг», киан — бедик дагдан шурап баткан ужарның агымы. Шак мындыг күштүг агым-биле дөмейлештир адааны дээрге киад (-д кожумак моол дылдарда хөйүнү санын көргүзүп турар) кижиги экер-эрес, маадырлыг, быжыг тура-соруктуг болзун дээн [Рашид ад-Дин, 1952, т. 1, кн. 1, с. 154]. Ынчаарга Чингис-хаанның укызыгууру киад-боржигин. Иштики Моолдуң эртемдени Сайшаал «Чингис-хаанның допчузу» деп номунда Эргүне-Күн дугайында тоолчургу чугаада Кианның адындан Киад омактың ады тывылган деп санап турар [Цэрэнсодном, 2000, а. 205].

23 — *Есүгей* (кижи ады) — Хабул-хаанның оглу болур Бартан-маадырның оглу, Темүчинниң адазы, маадыр аттыг чораан. Кияд-боржигин аймактың ажы-төлүндөн үнген. Хан Жу-линь деп кыдат эртемденниң санап турары-биле алырга, Есүгей киядтарының баштыңы болур. Ооң чагырып турган улузунче эрге-чагырга хунаашкан тайчиудтар база кирип турган [Кычанов, 1995, с. 55]. Хотула-хаан Алдын Улус-биле дайылдажырда, Есүгей-маадыр идепкейлиг киржип, Хотула-хаанга мактадып чораан. Ол чажындан тура-ла күш-шыдалдыг, ча адарынга болгаш аңнаарынга, чаалажырынга тергиин чораан [Арьяасүрэн д. о. ө., 1992, а. 52—53].

24 — *Хабул-хаан* (кижи ады) — түрк уктуг найманнар биле кереиттерниң баштыңчыларының адын моолдарның аразындан эңне баштай Хабул-хаан (1084 ч. төрүттүнген) алган. Ооң күрүнези Хамык Моол Улус деп аттыг апарган болгаш, сүр-күчүзү улгадып, өске чурттарга ат-алдары алгып эгелээн. 1130 ч. эгезинде Алдын Улустан элчи кээп, Хабул-хаанны чуртунче чалаан. Ол үеде чжурчжэньнер Мурнуу Кыдаттың Сүн Улус-биле чаалашкаш, Хуанхэ хемден соңгаар чыдар бүгү черлерни эжелеп алган турган. Ынчангаш Хабул-хаан оларның чалалгазын хүлээп алган. Алдын Улустуң ийиги хааны үжимейд (1075—1135 чч.) Хабул-хаанның сүр-күчүзүн көргөш, хаан кижини хүлээп алыр ёзулал-биле уткуп ап, улуг дой кылган. Чеминде хоран холуп каан чадавас деп сезик алгаш, Хабул-хаан «Дунааргай-дыр» — деп чылдак тыпкаш, дашкаар үнүп, хемниң суунга эжинмишаан, ишкен-чигенин кузуп каапкаш келгеш, аыш-чемни чип, арага-дарыны ижип каап олуарга, чжурчжэньнер улуг шыырак мага-боттуг, угаанныг, экер-эрес шырайлыг эрни кайгап, чеже-даа арага ишкеш, эзирбезин магадап: «Бургандан чаяаттынып төрүттүнген, черле анаа эвес маадыр эр-дир бо» — дижип турганнар. Ынчап тура, Хабул-хаан эзирий бергеш, Алдын-хаанның моолдарга удур татарларны бүдүү

көгүдүп турганын сактып келгеш, ооң салындан сегирип алган. Алдын-хаанның дүжүметтери Хабул-хаанны тудуп шаажылаар деп баарга, хаан соксадып: «Ынчап баар болзувусса хоржок, “Улуг Ёзуну” ышкынып алганывыс ол болур» — дээш, үнелиг суй-белек сунуп, хүндүлүг аалчызы кылдыр үдеп чандырганнар.

Хабул-хаан чоруптары билек, Алдын-хаанның сайыт-дүжүметтери «Соң даарта моол хаан биске айыылдыг апаар, ону анаа салып болбас» — деп баарга, хаан оларның аайынга кирип, Хабул-хаанның соондан элчи ыткан. Элчиниң сөстөрүн херекке албайн, Хабул-хаан чана берген. Алдын-хаан база катап хөй кижилерлиг элчи чорудуп, күш-биле тудуп алыр деп баарга, Хабул-хаан шерин чыып алгаш, элчилерни өлүртүп каан.

1135 ч. Алдын Улустуң хаан дүжүлгезинге Хи-Цзун олурган соонда, Моолду эжелеп алыр дээш, 4 чыл дургузунда дайылдажып келзе-даа, Хабул-хаанга баштаткан эвээш санныг моолдарга күш четпейн, соңгу кызыгаарында 27 шивээ-быжыглалдарын алзып алган. Ол үеде Алдын Улус Мурнуу Кыдаттың Сүн Улузун эжелеп алыр дээш чаалажып турган болганындан, улуг шерии аңаа турган. 1141 ч. Сүн Улусту чаалап алганының соонда, бүгү күжүн олар моолдарга удур салыпканнар. Беш чыл үргүлчүлөп келген бо дайынга Хабул-хаанның эрес соруу, угаангыр-сагынгыры, шериг удуртур арга-шыдалы шылгарап, ол үеде Төп Азияга эң-не күчүлүг турган Алдын Улустуң хөй санныг, чаалажып өөрөнгөн шерин базып тиилеп алган.

1147 ч. Хамык Моол биле Алдын Улустуң аразынга найыралдың керээзи чардырган. Ол керээ ёзугаар Алдын Улус Сипинь хемден соңгаар турар 27 шивээ-быжыглалын моолдарга шилчидип бээр болгаш чылдың-на инек, хой, ак быдаа-биле албан төлээр болганнар. Алдын-хаан Хабул-хаанга «ваң» эргени шаңнаарга, Хабул-хаан ону хүлээп албаан, моол ёзу-биле хаан мен дээрзин оларга билиндирген.

Шак ынчалдыр Хабул-хаан Хамык Моолдуң сүр-күчүзүн улгаттырып, Моол күрүнениң үндезинин салган [Арьяасүрэн д. о. ө., 1992, а. 115—118].

25 — *Амбагай-хаан* (кижи ады) — Хабул-хаан бодунуң чеди оглу бар турбуже, төре баштаарынга таарышпас деп, оларны хаан дүжүлгезинге олуртпайн, үениң байдалына алзып, төрели Амбагайга дүжүлгезин дамчыдып берген. Амбагай хаан апаргаш, улустөре тургузуунга чамдык өскертилгелерни киирген. Тодаргайлаар-

га, «тажы» дээр хаанның адаанда турар дужаалды кириген. «Улустун тажызы» дужаалга ортун оглу Хадаанны томуйлааш, шериг удуртуп баштаар эргени аңаа берген.

Амбагай-хаанның чуржузу, хонгирадтарның баштыңы Сайн-Дечин (Сайн-тегин) хенертен аарый бээрге, татарлардан хам хооп эккелгеннер. Ынчалза-даа аарыг кижизи үр болбайн, чок апарган. Ону татар хам хораннап каан деп моолдар каразааш, хамны шаажылап өлүрүп кааннар. Ынчаар орта татарлар өжээн негеп, моолдарже удаа-дараа халдап туруп бергеннер. Хөй шерийн кырып, баштынчызын өлүрүп каарга, татарлар кажарлап, даштындан томаараан шинчи көргүзүп турза-даа, иштинде өжээн негээр деп бодап алганнар. Амбагай-хаанны олар авыяастыг сөстери, белек-селекте-ри-биле көгүдүп, айынга кирип алганнар. Оларның кажар овунче кире бергенин хаан билбейн, кудалашкаш, уруун чедирип бар чорааш, туттуруп алып. Өжээнзирээн татарлар Амбагай-хаанны Алдын-хаанга чеди-ре бээрге, ону ыяш элчигенге кадап, хилинчектеп өлүрүп каарлар [Арьяасүрэн д. о. ө., 1992, а. 17—18]. Ыяш элчигенге кадаар («линьчи») эрий-шаажы Соңгу Кыдатка Ляо (Кидан) Улустун үезинде тыптып келген. Шаажылаттырган кижини ыяш элчиген чагыга чыпшыр хүлүп шарааш, каш хонук дургузунда бичии-бичиилеп ооң эът-кежин шылып, чүстерин адырып тургаш, хилинчектеп өлүрүп турган [Кычанов, 1995, с. 20].

26 — **Кыдаттың Алдын-хааны** — Соңгу Кыдатка турган Алдын Улустун (1115—1234 чч.) хаанын моолдар Алдын-хаан дээр турган. Маньчжурларның өгбелери чжуржэньнер Ляо (демир) (Кидан) империязын эжелеп алгаш, демир дадара бээр, алдын черле дадарбас дээн утка-биле, күрүнезин Алдын (Цзинь) деп адап алган.

27 — **Өэлүн** (кижи ады) — олхонуд уктуг, Есүгей-маадырның кадыны, Темүчиннің авазы. Есүгей-маадырга ол Темүчин, Хасар, Хачуун, Темүге деп дөрт оол, Темүлүн деп кысты божуп берген. Темүчин Чиңгис-хаан кылдыр хаан дүжүлгезинге олурган соонда, Өэлүн иеге «Төрениң иези» деп атты тывыскан. Өэлүн ие боду буянный, арыг-чаагай сеткилдиг кижиге болгаш татар, меркит, найман аймактарның хөй өскүс оолдарын өскелевейн, бодунуң оолдары-биле бир дөмей азырап кижизиткен. Сөөлүнде Өэлүн ие Меңниг-биле өг-бүле тудуп чурттап чорааш, бурганнаан [Арьяасүрэн д. о. ө., 1992, а. 56].

28 — **...ийи чажымны арты-мурнумче халайтыпкаш** — ашакка барган кыс чажын ийи чара өрүп алып турган. Бир чажы база ооң-

биле холбашкан кут-сүнезини өөнүң ээзинге хамааржып турарын илереткени ол. Мында чажын ийи чара өрүп, бирээзин мурнунче салып, өскезин артынче бадырып алганы дээрге өөнүң ээзи-биле чарылганын көргүзүп турар [Галданова, 1990, с. 38].

29 — **Делүүн-Болдок** (топоним) — Амгы Моолдуң Хентий аймааның девискээринде Онон хемниң оң талакы эрийнде дагның ады. Улуг эвес дагның хевири инек чаваназынга (дэлүү — моол. «чавана») дөмей боорга, ынчаар адаан дээн бодап бар. Ооң мурнуу эдээнге шууштур үш кожа хөлчүгөш турган. Амгы үеде ооң бирээзи соглуп калган. Чиңгис-хаанның үезинде ол соолган хөлдүн суу дыка дустуг турган. Темүчин чаа төрүттүнерге-ле, ону хөлдүн суунга чугган деп тоолчургу чугааны тус черниң чурттакчыларындан Моолдуң Эртем комитединиң баштайгы даргазы Чамыян чыып бижээн. 1962 ч. Чиңгис-хаанның төрүттүнгенинден бээр 800 чыл болган оюн таварыштыр бо черге хаанга улуг тураскаал тургузуп каан [Нацагдорж, 1991, а. 24—25].

30 — **...кажык хире дес хан адыштап алган төрүттүнген** — П. Пеллио Чиңгис-хаанның дес хан адыштап алгаш төрүттүнүп келгенин бистиң эраның эге чылдарында «Ашока Вадана» дээр буддизмниң өөредиг судурунда Махасена-хаанның оглу хан адыштап алган төрүттүнүп келгеш, өртемчейни эжелээр дээр тоолчургу чугаа-биле дөмей деп санап турар. Кара дес хан адыштап алгаш төрүттүнер дээни анаа бөдүүн кижиге эвес деп уктаны илереди-п турар [Бямба, 1990, а. 27]. Маадырларның мындыг янзылыг хуулгаазын демдектиг төрүттүнүп кээри «Кезер-Мерген», «Джангар» деп эпостарда бо-ла таваржыр.

31 — **Темүчин** (кижи ады) — Чиңгис-хаанны төрүттүнерге-ле адаан ады. «Демирчин» азы «дарган» дээн уткалыг сөстен тывылган деп чамдык эртемденнер санап турар. Оон ангыда Темүчин деп ат теме (< тебе) азы «теве кадарчызы дээн» бодап база бар. Чөөн чүк улузунуң чыл санаашкыны-биле III-кү алдан чылдың суг олуттуг кара аът чылының чайның башкы айының 16-ның хүнүнде азы амгы чыл санаашкыны-биле 1162 чылдың 5 айның 31-де ол төрүттүнген. Кыдат «Юань-ши», «Шэн-у-цинь чжэн-лу» деп чогаалдарда база бо чыл айыттынган. Ынчаарга Рашид ад-Динниң чогаалында база Чжао-Хуннуң «Мэн-да бэй-лу» деп чогаалында Темүчинни 1155 ч. төрүттүнген деп айыткан. Чамдык кыдат төөгү бижимелдеринде 1167 ч. төрүттүнгөш, 1227 чылдың сес айның 18-те бурганнаан дээн [Кычанов, 1995, с. 24—25].

32 — *Хасар* (1164—1227 чч.) (кижи ады) — Өөлүн иеден төрүттүнгөн Темүчинниң кады төрөөн дунмазы, кончуг часпас адыгжы. «Белгүтейниң селемези, Хасарның чазы-биле бүдүн делегейни-даа эжелеп ап шыдаар бис» — деп, Темүчинниң чугаалаанын «Юань-ши»-де бижээн [Кычанов, 1995, с. 69]. Улуг, шыырак мага-боттук, «ийленип чыдып алырга, экти-хөрээниң делгем-чаагайындан база белиниң чиңгезинден быктының адаа-биле ыт безин өде халый бээр турган; күжү дээрге — кижини ийи холдап туткаш, ооргазын ыяш согуннагылаштыр сый тудуптар турган. Акызы Чиңгис-хаан-биле эп-найыралдыг чораан» [Рашид ад-Дин, 1952, т. 1, кн. 2, с. 51]. Сөөлүндө барып, хаан ширээзин былаажыр кижилерниң бирээзи Хасар болур деп бодааш, Темүчин ооң чагыргазында улун хунаап, ону бүдүү кызар турган. Чоорту Хасар биле Чиңгистин аразында харылзаазы улам баксырап, Таңгыт-биле дайынның мурнуу чарында Чиңгис-хаан Хасарны тудуп эккелгеш, хөй хонук иштинде тудуп хоругдаанының уламындан ооң хоочузу каданнааш, алдан дөрт харлыында чок апарган [Арьяасүрэн д. о. ө., 1992, а. 119—120].

33 — *...даайларындан кыс дилеп бээри-биле...* — мында көшкүн аймактарның аразында өг-бүле тудар ёзу-чурумун көргүскен. Ол үеде иезиниң төрелдеринден кыс алыр турган хевирлиг. Темүчинниң иезиниң төрелдери болур олхонудтар, хонгирадтарның бир кезээ болганда, Есүгей-маадыр Темүчинге Дай-чеченниң кызын кудалап берген [Галданова, 1990, с. 39].

34 — *Бөрте* (1161 ч. т.) (кижи ады) — Чиңгис-хаанның кадайы «Төрениң дөрт кадынының» эң улуу (дөрт кадыннары: Бөрте, Хулан, Есүй, Есүген). Чиңгис-хаанга Дзүчи, Чагадай, Өгедей, Тулуй деп дөрт оолду божуп берген болгаш, хаанның эң-не шынчы кадыны, чоок сүмелекчизи чораан [Арьяасүрэн д. о. ө., 1992, а. 28—29].

ИЙИГИ ЭГЕ

1 — *...өгбелеривистиң дагылга-кежииниң арага-дарызындан...* — кыдат иероглифтер-биле бижээн чогаалдан эрги моол бижикче Ш. Гаадамбаның очулгазында «арага-дары» деп сөстүң орнунда «билагур-ача, сархунд-ача» деп каан болгаш ооң тайылбырын берген. Мында «билагур» (моол.) болгаш «сархунд» (түрк.) деп сөстөр «сартык» деп чаңгыс уткалыг болгаш «өгбелерниң дагылгазындан ке-

жик-сартык четтиреринден» дээн. Чүге дээрге, дагылгага арага-дарыдан өске ужа, төш, саржаг дээн ышкаш хүндүлүг аыш-чемниң дээжизин база салыр турган [Гаадамба, 1990, а. 261]. Ортаакы чүс чылдарда моол төөгү бижимелдеринде түрк сөстөрни ажыглап турган.

2 — *Таргыдай-Кирилтук* (кижи ады) — ооң шын ады Төтүген-Кирте, Амбагай-хаанның оглу. Амбагай-хаан бурганнай бээрге, хамыктың хааны кылдыр тайчуудтар Таргыдай-Кирилтукту саналдааннар. Ынчалза-даа хаан дүжүлгезинге Хотоланы олуртканнар. Хотола-хаан чок апаарга, ооң дунмазы Бартан-маадырның оглу Есүгей-маадыр моол аймактарны чагырып турган. Бартан-маадыр биле Есүгей-маадырның аттарындан көөр болза, оларны хаан кылдыр олуртпаан турган хевирлиг. Ынчангаш Есүгей чок болурга, угун салгаар хаан кижиге оглу дээш, назы четпээн Темүчинни Таргыдай-Кирилтуктуң херекке албайн турганы ол хевирлиг [Рашид ад-Дин, 1952, т. 1, кн. 1, с. 181].

3 — *...каракта кирбик, ааста куску болдулар...* — чок кылыр дээни ол.

4 — *Чайның башкы айының он алдыда...* — моолдар бо хүннү чылдың эң эки хүнү деп санаар. Өлчей-кежиктиг бо хүнде көжүп (118-ки чүүл), дайын-чааже аыттанып (193-кү чүүл), өгбелерге дагылга кылып, улуг дой эрттирер (81-ги чүүл) турганы «Моолдуң чажыт төөгүзүндөн» көөр бис [Галданова, 1990, с. 42]. Чиңгис-хаанны база бо хүнде төрүттүнгөн дээр.

5 — *Боорчу* (кижи ады) — Чиңгис-хаанның эң-не баштай найыралдашкан өңнүү. Чиңгис-хаанның өгбелеринге хамааржыр хайдуг аймактың арулад омактың Наху-байның оглу. Боорчу 13 харлыындан эгелеп Чиңгис-хаанның эң чоок бүзүрелдиг эжи болуп, хөй дайыннарга кады киржип чораан. Биче сеткилдиг, эресдидим, Чиңгис-хаанның тос маадырының бирээзи [Арьяасүрэн д. о. ө., 1992, а. 26—28]. «Шупту аймактарны томаартып алдым, хааным ам-на амыр-дыштыг удузун» — деп, Боорчу чүгле сыртыын салгаш, өг иштинге чыдып алыр турган. Темүчин-биле олар чамдыкта даң аткыже чедир хөөрежип, чугула айтырыгларны чугаалажыр турганнар. Хаан биле чалчазының аразында харылзаа балык биле суг дег чаңгыс турган» — деп, «Юань-ши»-де демдеглээн [Кычанов, 1995, с. 68].

6 — *Ваң-хаан* (кижи ады) — шын ады Тоорил, керейтерниң баштыңы Мархус-буюруктуң улуг оглу Хурчаус-буюруктуң алды

оолдарының бирээзи (мында кереиттерниң христиан аттары кирген — Маркус биле Георгий; *бюрук* дээрге «күчүтен», «чагырыкчы» дээн уткалыг түрк сөс). Христиан-несториан чүдүлгелиг чораан кереиттерни ол хөй чыл иштинде чагырып келген. Ваң-хаан 7 харлыында меркиттерге, 13 харлыында авазы-биле кады татарларга туттуруп чораан. Чанып дезип келген соонда, дуңмалары Дай-Демир-тажы биле Буга-Демирни өлүргөш, хаан ширээзин былаап алган деп медээ бар. «Ваң» дээрге 1196 ч. Алдын-хаанның улуг ноянының Тоорилге берген «можу чагырыкчызы» дээн эргедужаал ады. Чиңгис-хаанның адазы Есүгей-маадырның анды эжи. Тоорилдин акызы, адазының төрели, киданнарның Күр-хааны Елюй-Даши найманнар-биле каттыжып алгаш, Тоорилдин шерийн чылча шаап каарга, ол чүс хире шериглиг дезип чоруткаш, Есүгей-маадырга чедип келген. Есүгей-маадыр аг-шерийн эдерткеш, Күр-хаанны Таңгытче кири сүрүпкеш, Тоорилдин улугун эгидип берген соонда ол четтиргенин илередип, кезээ-мөңгө шагда найыралдыг эдержип чоруур мен деп аксы-сөзүн берип, олар анды эжишкилер апаар. Элээн үе эрткенде, ооң дуңмазы Эрге-Кара найманнар-биле каттыжып алгаш, ону кара-кыдаттарже сывырып чорудупкан. Тоорил кара-кыдаттардан дуза тыппайн баргаш, 1196 чылдың чазынында Темүчинге каттыжып алган. Ол үеде Темүчин күш кирип келген турган. Күзүн Тола хемге чедип, ада биле оглу болур харылзааны тудуп, бот-боттарынга дузалажып чоруур дугайында даңгыраан берип дугурушканнар [Арьяасүрэн д. о. ө., 1992, а. 33—36; Бартольд, 1964, т. 2, с. 410].

7 — *Адамның андызы...* — адаттынып ааш кырган эш дээн уткалыг моол сөс. Өске утказы омак азы аймак баштыңчыларының аразында улус-төре, шериг талазы-биле харылзаа тудары. Кажык, согун, сыылааш сыйда согун, кур, аът база бичии салаазының ханын солчуп андылар болур. Кажык — чарылбас быжыг; согун, сыйда согун — дайзындан камгаланыр чепсек; кур — моолдарның эргим, дээди деп көөр чүүлдериниң бирээзи, доңнашканының демдээ; аът — үүле бүдүрер хөлге; бичии салааның ханы — өске салааларга деңнээрге кандыг-даа чүүлдерге ховар дегзип чоруур арыг салааның ханын ааш кыннып, даңгырак бергенин ыдыкшыдып турар болгаш бир эвес даңгыраан ышкынар болза, өлүрер дээн уткалыг. Ынчангаш бот-боттарынга бердинген андылар хары дайзын-биле кады демисежип, үүле-херектерни бүдүржүп, боду-

нуң улугун чагырып чоруурлар [Шагдар, 1990, а. 17]. Анды болур ёзу-чаңчыл бурун тываларга база турган. Чижээ, бижээниң, хылыжының азы каң хожуула огунуң бизин чылгааш, бады-даңгыраан бээр. Ча-согун солчуп, эжишки кылдыр бердингенин илередип, аксы-сөзүн бээр ёзулал маадырлыг тоолдарда бо-ла таваржып турар.

8 — *...уряихайларның Чаржыдай ирей хөөрүүн чүктөп алган...* — дээнин бодаарга, Чаржыдай дарган кижичи кылдыр билдинер. Масао Мори Түрк Каганаттың чижээнге омак азы аймак баштыңчызы колдуунда дарган кижичи чораан деп демдеглээн. Ол үеде дарган кижичи хам база болур. Чүге дизе демир-дес-биле узаныры, дарганнаары бачыттыг, хуулгаазын кара күштер-биле холбаалыг деп бурун түрктөр, тываларның өгбелери санап чорааннар. Кижичи бүрүзү дарганнаас, чүгле анаа эвес, караң көрнүр ол ишти кылыр [Масао Мори, 1970, с. 1]. Темүчин төрүттүнерге, ооң адын татар Темүчин-Өгениң (Демирчин-мөге, дарган, аймак баштыңчы) ады-биле адааны анаа эвес. Хам уктуг азы өттүр көөр турганы-биле Чаржыдай Чиңгис-хаанның келир үезин баш удур билгеш, бодунуң оглун ооң чоок эжи, дузалакчызы болзун дээш эккелгени чадавас.

9 — *Челме* (кижичи ады) — бурун уряихайларның чарчиуд омактыг, Чиңгис-хаанның шериг баштыңчызы. Ооң долу ады Челме-Өге. «Өге» дээрге эрес-дидим, дээрбечи болгаш мөге дээн уткалыг сөс деп Рашид ад-Дин демдеглээн [Рашид ад-Дин, 1952, т. 1, кн. 1, с. 157]. Бодап көөрге, «өге» дээрге тыва дылда «мөге» деп сөс болур хевирлиг (Темүчин-Өге — Демирчин-мөгени 44-кү тайылбырдан көр). 1202 ч. Чиңгис-хаан тайчуудтар-биле чаалажып тургаш, балыгланы бээрге, Челме хаанның амы-тынын камгалаан. Кереит, найман аймактарны чаалап алырынга улуг үлүүн кириштирген. 1206 ч. Чиңгис-хаан Челмениң алдар-хавыязын үнелеп көргөш, муңнуң нояны дужаалды шаңнаан [Арьяасүрэн д. о. ө., 1992, а. 61].

ҮШКҮ ЭГЕ

1 — *Белгүтей* (кижичи ады) — Есүгей-маадырның кадыннарының бирээзи Сочигел кадынның ийи оглунуң хеймери (1165 ч. т.). Ооң акызы Бектер 1163 ч. төрүттүнген. Чамдык эртемденнерниң бодап турары-биле, Белгүтей биле Бектер Чиңгис-хаандан хары

улуг турган болгаш адазының чагырга тудар эргезин салгаар турган ужурундан, Темүчин Бектерни өлүргөн [Ratchnevsky, 1983, p. 24; бо дугайында көр: Кычанов, 1995, с. 59]. Белгүтей дайынчааның үргүлчү эң бажынга чоруур, селемележири кончуг шыраак. Ооң өг-бүлези биле улузу Чингис-хаанның өг-ордузунун мурнуу талазынга өөн тип, хонуп алыр турган.

2 — **Чага-хамбы** (кижи ады) — Тоорил-хаанның дунмазы, Эрге-Кара-даа дээр. Керейтер чуртунун мурнуу девискээрин чагырып чораан. Ооң шын ады Керейдай (керей аймактан эр киж, «-дай» кожумак дугайында бирги эгениң 5-ки тайылбырын көр) деп Рашид ад-Дин демдеглээн. Бичиизинде таңгыттарга туттургаш, оларның аразынга элээн үениң дургузунда чурттаан. Ооң эрестиин эскерип каан таңгыттар Чага-хамбыга «Улуг чурттуң башкызы (удуртукчузу)» деп ат берген дээр [Рашид ад-Дин, 1952, т. 1, кн. 1, с. 130—131].

3 — **...алаңгур ча...** — дыка ыргайтпаан, чымчак ыяштан кылган ээлгир ча. Чаның кирижин дугаланып келгичеге тыртарга, согуну талыйтыр ужуга бээр [Гаадамба, 1990, а. 306, тайыл. 405].

4 — **сыйда** — медээлээр азы дайзынны сүртенчиг кылдыр коргудуптар сорулгалыг кылган ишти хос, ийи кыдыында үттерлиг, мугур сөөк баштыг сыылааш согун.

5 — **...мыйыстыг анай дег аьдын...** — челиниң дүктери хаваанда ийи мыйыс дег көстүр ийи тейлиг аьтты ынча дээр [Гаадамба, 1990, а. 302, тайыл. 408].

6 — **Сүбээдей-маадыр** (кижи ады) — чарчиуд-урянхай уктуг. Ооң бурун өгбези Нирги дээрзи Онон хемниң эриинге чурттап чораан, Түмбиней-чечен-биле кудашкылар. Оларның салгалы, Хабулдуң ийиги оглу Сүбээдей кызыл мечи чылы болур 1176 ч. төрүттүнгөн. 14 харлыындан эгелеп, хаанның саң-шыгжамырын кадарар албан-хүлээлгени күүседип эгелээн. Бичиизинден тура эрес-экеи база чарт угаанны-биле алдаржып эгелээн болгаш, удатпаанда чүстүң баштыңы ноян апарган. «Сүбээдей — мээң чөлөңгиижим болгаш камгалаар халыгым. Дайын-чаага бүгү күжүн мээң өг-бүлөм дээш берип чоруур. Мен ону дыка үнелээр мен!» — деп, Чингис-хаан ооң дугайында чугаалап турган деп «Юань-ши»-де демдеглээн [Кычанов, 1995, с. 90].

1204 ч. найманнарже халдаашкыга улуг шеригниң бажынга чоруп, шылгарааны дээш, 1206 ч. муңнуң баштыңы апарган. Меркиттерниң артынчыларын Керуленден Чуя хемге чедир сүрүп, чылча шапканының соонда «Демир тергелиг Сүбээдей» деп алдаржаан.

Ооң соонда хөй санныг тулчуушкуннарга үргүлчү шеригниң бажынга чоруп, барыын чүкче кылган дайын-чаага улуг шеригни удуртуп баштап чораан болгаш Европага «Эң-не кажар чаңгыс карактыг бөрү» деп алдаржаан. Аштырыышкыга черле таваржып көрбөөн, шупту тулчуушкуннарга чүгле тиилеп чораан. Чингис-хаанның ачызы (түрк. *atı* — оглунуң оглу) — Бату-хаанның башкызы. Өгедей, Гуюк, Мөңге-хааннарның үезинде улуг шеригниң баштыңызы чораан болгаш 99 харлыында (чамдык төөгү бижимелдеринде 73 харлыында) аьдының бажы хоя берген. Бүдүн делегейге алдаржый берген шериг баштыңы [Арьяасүрэн д.о. ө., 1992, а. 95; Мандир, 1990, а. 100—105].

7 — **Чаараң-Деңгер** (моол. — *заарин тенгер*) — Иштики Моолдуң эртемденнери Элдентей, Ардажав түрк «ягарын (чарын)» деп сөстен укталган «чарынчы» азы «дээди хам» дээр дагуурларның чүдүлгези-биле холбап тайылбырлаан. А. Мостарт, Ш. Гаадамба моол дылда «заах» (айтыр) деп сөске «рин» деп кожумак каттышкаш, «деңгерниң чарлыын айтыр» азы «салым-хууну айтып бээр» деңгер деп тайылбырлаан [Гаадамба, 1990, а. 311, тайыл. 420]. Мында баштайгы ийи эртемден Элдентей биле Ардажавтың бодалы шынга чоок болуп турар. Чаараң-Деңгерни чарын көөр хам дээни чөптүг. Заарин деп сөс тыва дылда «чарын», бурунгу уйгур дылда ягыр (ын) (яар + ын) < чарын сөөгү деп утка-биле «Огуз-хаан дугайында тоолчургу чугаа» деп чогаалда демдеглээн.

Деңгер дээрге база «Мөңге Дээр», «үстүкү Октаргай» дээн уткалыг бурунгу түрк сөс. Бурун урянхай тыва уктуг улуг хамнарның аттарының соонга ажылаттынар турганын өске-даа чижектерден көөр бис. Көкечи-Дев-Деңгер Чингис-хаанның сүмележир улуг хамы. Дээр уктуг хам дээн билиишкин амгы үениң тыва хамнарында артып калган.

8 — **Алтан** (кижи ады) — Хамык Моолду чагырып чораан Хабул-хаанның ачызы, Хотала-хаанның хеймер оглу. Чамуха-биле эдержип чорааш, Алтан сөөлүнде бодунуң хүрээлелин тургузуп алгаш, Темүчинге кээп каттышкан. 1189 ч. Алтан, Хучар болгаш Сача аразында сүмелешкеш, Темүчинни хаан ширээзинге олурткан. 1201 ч. Чингис-хаанга удур Ваң-хаан биле Чамуха чаалажып турар үеде, Чингис-хаанның шериин Алтан, Хучар болгаш Даридай баштап чораан. Бир чыл эрткенде, 1202 ч., татарлар-биле чаалажып тургаш, Чингис-хаанның чарлыын үреп, Алтан, Хучар болгаш Даридай олчага чазыйлааш, хамык өнчүзүн хавыртканнар. Алтан анаа өжешкеш, Ваң-хаан болгаш Чамуха-биле сүлчээлежип,

Чингис-хаанга удур хөделип үнген-даа болза, күш четпейн, шаажылаттырган [Арьяасүрэн д.о. ө., 1992, а. 10—11].

ДӨРТКҮ ЭГЕ

1 — *Аргай-Хасар, Чаурхан* — чалаир уктуг, урянхай уктуг — Чингис-хаанның нояннары.

2 — *Чөчи-Дармала* (кижи ады) — чалаир уктуг киж. Чалаирлерниң өгбелери татарларга чылча шаптырып алган соонда, Чингис-хаанның өгбези Дутум-Мененниң өөнүң ишти биле оолдарын өлүргени дээш, Чингис-хаанның өгбелериниң хөлөчиктери болу берген [Рашид ад-Дин, 1952, т. 1, кн. 2, с. 85].

3 — ...*Чингис-хаан он үш хүрээлелинден...* — Чингис-хаанның кол даяныр күжүн дараазында он үш улуг бөлүк тургузуп турган болгаш, оларны Чингис-хаанның он үш хүрээли деп адап турган деп санап турар [Sayisiyal, 1987, а. 207—209]:

- 1) Өэлүн кадынның эң чоок төрелдери болгаш олхонууд аймак;
- 2) Чингис-хаан болгаш ооң оолдары;
- 3) Хабул-хаанның акызы Сем-Сечүле, ооң оолдары болгаш аданхан, түмен-түбеген, керейт, горлос аймактар;
- 4) Сүйгети-чербининиң оолдары база төрелдери;
- 5) Аргай-Хасар болгаш чалаир аймак;
- 6) Сача-беги болгаш ооң дунмазы Тайчу баштаан чүрхин аймак;
- 7) Бартан-маадырның дунмазы Кутугту-Монхорнуң оглу Бүри-мөге болгаш Хулан-маадыр, Улуг-Чээренге баштаткан хийуд аймак;
- 8) Бартан-маадырның улуг оглу Меңгитү-Киан болгаш ооң оолдары база чаншигуд, баягуд аймактар;
- 9) Бартан-маадырның хеймер оглу Дарыдай-отчигин, Негиин-ноянның оолдары болгаш дөрбөн аймак;
- 10) Хотала-хаанның улуг оглу Дзочу болгаш ооң чагыргазында кижилер;
- 11) Хотала-хаанның хеймер оглу Алтан болгаш ооң чагырган улузу;
- 12) Дай-маадыр болгаш сүлдүстер, Чехей-Хонтахурнуң оолдары база Сүгехүн;
- 13) Чинос аймактың Сагаан-гуа болгаш негүс аймак.

4 — ...*казак тергеге...* — ийи дугуйлуг бедик терге.

5 — *Алдын-хаан* — мында Алдын Улустуң чедиги Алдын-хааны Чжан-цзуннуң (1190—1208 чч.) дугайында чугаа чоруп турар [Арьяасүрэн д.о. ө., 1992, а. 12].

6 — *Вангин-чансан* (кыдат. — *Ванйэн-шианг*) — мында Ваньянь Фу сайыт. «Чансан» дээрге Алдын Улустуң (1140—1202 чч.) он холдун дүжүмединиң эрге-дужаалының ады.

7 — *Хусуту-Шүтээн, Нараты-Шүтээн* — деп сөстү эртемденер Ч. Далай, Х. Пэрлээ онза таварылгаларда Дээрден авырал дилеп, хамнарның дагылга кылыр ыдык чериниң ады деп санап турар [Далай, 1959, а. 117; Пэрлээ, 1958, а. 5].

8 — *Шиги-Хутук* (кижи ады) — кызыл улу чылында (1196) Чингис-хаан биле Ваң-хаан татарларны чылча шапкаш, оларның чуртундан тып алганы бичии оолду Өэлүн иеге эккеп бээрге, ону Шиги-Хутук деп адааш, алды дугаар оглу кылдыр азырап каан.

Шиги-Хутук моол чоннуң чүс-чүс чылдарда дамчып келген ёзу-чаңчылдарында даянгаш, төрениң дээди хоойлузу «Улуг Ёзуну» чогааткан. Ол Моолдун дээди шүүкчүзү чораанындан аңгыда, алдар-аттыг шериг баштыңчызы болуп, Чингис, Өгедей, Гуюк, Мөңгө болгаш Хубилай-хааннарның үезинде хөй-хөй дайыннарга шериг удуртуп, шериг хоойлузун чогаадып, ук хоойлуну шериг кижилер бүүрүзү ыяап сагыр кылдыр чурумчуткан. Шиги-Хутук бодунуң шынчы, мерген угааны-биле Чингис-хаанга болгаш моол чонга бүгү назынында бараан болуп чораан [Бадарч, 1990, а. 36—41].

9 — *Чев* (кижи ады; моол. — *согоун бажы*) — тайчуудтарның Аучу-маадырның шеринден келирде, ады Чургаадай турган. 1218 ч. Чингис-хаанның чээрби муң шерин удуртуп, киданнарны чылча шапкан. 1219 чылдың чазынында Чев Сүбээдей-биле кады Мухаммедти сүрүп, Азербайджан, Мурнуу Кавказ чурттарын (1220—1223 чч.) эжелеп, Кара-далайже агып кирип чыдар Калка хемниң эринге орустар-биле эң баштай чаалашкан шериг баштыңчызы болур. Чингис-хаанның шылгараңгай шериг баштыңчызы чораанындан аңгыда, мурнуу чүкче Бату-хаанның шерин, барыын чүкче Өгедей болгаш Мөңгө-хааннарның шериглерин тустуунда удуртуп баштап чорааш, 1225 ч. чок болган [Арьяасүрэн д.о. ө., 1992, а. 59—61].

БЕШКИ ЭГЕ

1 — ...*тос сайыдын* — Чингис-хаанның Улуг Моол күрүнени тургузарында үнелиг сүмезин кадып, улуг үлүг-хуузун кириген аталдарлыг, мерген угаанның дайынчылары база эң-не чоок, идегелдиг сайыттарында: Челме, Чуу-мерген, Шиги-Хутук, Боорчу, Бо-

рахул, Мухулай, Соргон-Сарыг, Чев, Кара-Хириге олар хамааржыр [Арьяасүрэн д.о. ө., 1992, а. 47].

2 — **Мухулай** (1170—1223 чч.) (кижи ады) — чалаир аймактын Телегет-байның үре-садызы. Мухулай төрүттүнүп келирге, өг иштин ак херелдер чырыдыптарга, «Онзагай оол төрүттүнген-дир» — деп, хам чугаалаанын «Юань-ши»-де демдеглээн. Мухулай өзүп келгеш, кончуг угаанныг, эрес-дидим, күштүг, мерген адыгжы маадыр болган. Чингис-хаан 1197 ч. чүрхиннер-биле чаалажып турда, Телегет-бай оолдарын база оолдарының оолдарын элдертип эк-келген. Мухулай Чингис-хаан-биле кады хөй-хөй дайын-чаага киржип, тиилелгениң тугун тургусчуп чораан. Темүчинче дайзыннар халдай бээрге, удур аткылашышаан, аьдының эзерин сойгаш, Темүчинни дуглай тудуп алган. База бир сегиржип алышыкынга аштыргаш, тулаалыг черге шуурганныг дүне хонуп чыда, Мухулай биле Боорчу тоннарын уштуп, Чингис-хаанга дөжөп бергеш, өскези-биле ооң кырынга чаглактай тудуп алгаш, даңны атсы туруп келгеннер дээр [Кычанов, 1995, с. 69—70]. Сөөлүндө Алдын Улусту чагырган улуг ноян болган болгаш ону «гоо-ван» азы «күрүне ваңы» деп адап турган [Арьяасүрэн д.о. ө., 1992, а. 78—79].

3 — ...**Чингис-хаан: «Дээр-адамга тейлээрим ол» — дээш...** — моолдар бурун үелерден бээр-ле эр кижиниң хей-аьды, сүлдези курунда чоруур деп, ону эр кижиниң эң-не ыдыктыг эдилели кылдыр санап чорааннар. Курун кымга-даа бербес, черге салбас, удуурда ыяап-ла бедик черге салып алыр. Ооң көскү чижээ — Чингис-хаан курун чешкеш, мойнунга арта каап, курунун ийи ужун тудуп алгаш, «Дээр-адамның ачы-авыралы-биле бо хире улуг хаан чергезинге четтим, дайзыннарымны чүгле Дээр-адамның өршээл-авыралы-биле тиилеп ап чор мен» — деп, чалбарып турары болур.

4 — **Өгедей** (1186—1241 чч.) (кижи ады) — Чингис-хаанның улуг кадыны Бөртеден төрүттүнген үш дугаар оглу. Ол чажындан тура-ла угаанныг, эртем-билиглиг, биче сеткилдиг, үргүлчү шын дээш демисежир бооп өзүп келген. Чингис-хаанның дүжүлгезин салгап, улуг оглу Дзүчи ээлээр турган. Ынчалза-даа Бөрте кадынны меркиттер олчалап алгаш турар үеде кадынның иштинге ынчан бодараан деп, чоок төрелдери ону каразып турган. Дзүчи адазы дириг турда-ла, чок апарган. Дараазында оглу Чагадай кадыг-дошкун чаңныг чораан. Ынчангаш үшкү оглу Өгедейге хаан ширээзин дамчыдып бээр кылдыр Чингис-хаан шиитпирлээн. Чингис-хаан

мөчээн соонда, төре херээн кезек када хеймер оглу Тулуй баштап турган. 1229 ч. Керуленниң Көдээ-Арал деп черге улуг чыыш кылып, Өгедейни хаан дүжүлгезинге олурткан. Ол ёзулалга Дзүчиниң оолдары Бату, Берге, акызы Чагадай оолдары-биле, Отчигин, Белгүтей, Алчидай баштады чоок төрелдери шупту кээп киришкен. Өгедейни хаан ширээзинге олуртуп ёзулал үезинде шупту бөргүн ужулгаш, курларын чешкеш, мойнунга арта кагбышаан, Чагадай оң талазындан, Тулуй солагай талазындан, Отчигин артындан көдүрүп алгаш, хаан ширээзинге саададып олурткан. Тулуй аякта сүттү сунарга, чыылган чон тос катап сөгүрүп, «Улуг хаан!» деп курайлааннар. Өгедей үш хонук дургузунда төрелдеринге, бүгү шериинге кежик үлеп, дөргөн чараш кыстарны шилип алгаш, эртин даштар-биле каастап-шимеп, каас-чараш торгу-маңнык тоннарын кедиргеш, мунар аьттары-биле кады оларны өлүрүп, бурунгу чаңчыл ёзугаар дагылганы кылган. Хаан адазының тургускан күрүнезин улам сайзырадып, ооң үндүрген чарлыын өскертпейн, ол хевээр сагырыын аңаа даңгыраглаан [Арьяасүрэн д.о. ө., 1992, а. 84—85].

5 — ...**«сыртык кылып өлүр»...** — эрте-бурун шагда моолдарның улуг эрге-дужаалдыг кижизи азы улуг шериг баштыңчызы чок апаарга, чалчазын өлүргеш, сыртык кылдыр салыр чаңчылдыг турган. Амгы үеде моолдарда: «Дириг кижиге херечи болурундан, өлген кижиге сыртык бол» — деп үлегер домаа аңаа үндезилеттинген деп, эртемденнер санап турар [Гаадамба, 1976, а. 166].

6 — ..**Есүген кадын** (кижи ады) — Есүй кадынның кады төрөөн дуңмазы, Чингис-хаанның дөрткү кадыны. 3 оолдуг — Харцар, Хархад, Чахуур. Чингис-хаан аңаа найманнарның Даян-хаанының ордузун берген [Арьяасүрэн д.о. ө., 1992, а. 49—50].

7 — **Есүй кадын** (кижи ады) — Чингис-хаанның үшкү кадыны, татарларның Улуг-Чэеренниң уруу. Ордузу Тола хемниң Кара-Шыргайга турган. Ючибай дээр кыс уруглуг [Арьяасүрэн д.о. ө., 1992, а. 50—51].

8 — ...**ак чемге оптугун, кара этке харлыга бээр...** — чөнүй берген кырганнарны «хүндүлүг» өлүм-биле «кызыл-дустадып» чорудуптар ёзу ортаакы чүс чылдарда моолдарның аразынга нептереңгей турган. Бир эвес назы-хары улгады берген кырганнар бешки салгалынга чедир дириг чоруур болза, ажы-төлүнге багай болур дээр. Ынчангаш чөнүй берген улуг өгбезин тодуг кылдыр аьшкарып-чемгерген сөөлүндө аксынче чаглыг кургулдай суптарга, ол тырлып өлүп каар турган [Галданова, 1990, с. 38].

АЛДЫГЫ ЭГЕ

1 — *...аът хөлгелиг, ыяш чаглактыг...* — кыдат дылдан сөс сүрген очулга. Моолдарны «Аъттан өске мунар хөлгези чок, ыяштан өске хоргадаар чаглаа чок» — деп, куду көргөн уткалыг домак [Цэрэнсодном, 2000, а. 286].

2 — *...уш хемниң бажынга...* — Онон, Керүлен болгаш Тола хемнер.

3 — *«Мен адамның тону-биле төрүттүнген оглу-дур мен»* — Чиңгис-хаан Ваң-хаанның оглу Сеңгим-биле кады төрөөн алышкылар дег өзүп келген. Мында чаңгыс аданың оолдары эвес бис дээн утканы илередип турар [Цэрэнсодном, 2000, а. 291]. Моол тываларының «Тон-биле төрүвээн, хан-биле төрөөн оглу мен» деп үлегер чугаазы үстүндө бодалга үндезилеттинген хевирлиг.

4 — *...алдын термезин...* (кыд. — куда өө) — өгнүң ханазын моол дылдың ойрад диалектизинде «тэрэм» [Цолоо, 1988, а. 814], калмык дылда [Муниев, 1977, с. 195] «терм» деп адаар. Бо таварылгада алдын эдилелдер-биле каастаан, бай-шыырак улустуң куда эрттирер өө деп утка шынга дүүшкөк хире. Тыва дылдың Тес-Хем, Эрзин, Өвүр болгаш Моол тываларының диалектилеринде өгнүң ханазын «терме» деп адап турары таварылга эвес.

ЧЕДИГИ ЭГЕ

1 — *Даян-хаан* (кижи ады) — найманнарның Ынанчы-хаанының улуг оглу, шын ады Тайбуха (Байбука — [Рашид ад-Дин, т. 1, кн. 1, с. 137]). 1197 ч. Ынанчы-хаан чок апаарга, найманнар ийи чарлы бергеннер: Тайбуха — Синьзянның Кара-Иртышта оргу черлерни, дуңмазы — Буюрук-хаан — Алтай дагларын алган [Кычанов, 1995, с. 104]. Төөгүге Тайбуха Даян-хаан деп ат-биле арткан. Алдын-хаандан «Даян» («Дай-ваң» — Улуг-ваң) деп дужаалды алган. 1203 ч. Чиңгис-хаан керейтерни чылча шапкан соонда, Моолдуң кызыгаары найманнарның девискээри-биле каттышкан [Арьяа-сүрэн д.о. ө., 1992, а. 84].

2 — *...чербилерни томуйлаан...* — хаанның өг-ордузунда ажилчыннарны база чалчаларны чагырып турар кижиниң дужаалы. Элдентей биле Ардажав [Eldengtei, Ardajab, 1986, а. 315] «шериг дүжүмедииниң ады азы муңнуң нояны»; Иринжин [Iginjin, 1987, а. 86] «хаанның ордузун камгалап турар шериглер база чалчаларны

болду. Тергениң өзээ корабль мачтазы дег узун болгаш, терге кырында өгнүң эжииниң аксында бир кижиге шары башкарып чоруур болду» [Рубрук, 1997, с. 92].

2 — *Сарыг-Кун* (түрк. — *сарыг кашпал*) — Лувсан-Данзанның «Алдын допчузунда» Херис хем деп айыткан. Ол черни Чүй хемниң (Чу — Казахстанның мурнуу чарыында агып чыдар хем) чоок кавызында турар деп Х. Пэрлээ тодараткан [Пэрлээ, 1958, а. 11; Цэрэнсодном, 2000, а. 335].

3 — *Идүүд-хаан* (кижи ады) — уйгурларның хааннарын *идикут* деп адаар турган, мында ону моолчуду адааны ол.

4 — *Дзучи* (1179—1226 чч.) (кижи ады) — Чингис-хаанның дун оглу, улуг шериг баштыңчызы. Алдын Улусту эжелээр үеде (1211—1215 чч.) база Ортаа Азия чурттарын, Кыпчакты (1219—1221 чч.) чаалап алырынга киржип, кол шеригни удуртуп, бодунун дайылдажыр эртемге шылгараңгайын көргүскен шериг баштыңчызы [Арьяасүрэн д.о. ө., 1992, а. 57—58].

5 — *Шигшид* (топоним) — Саян дагларындан баткан, Каа-Хемниң кол адыры болур хемниң Моол девискээринде ады. Тыва иштинде Үш-Белдирден эгелээш агып чыдар. Ооң ады Кызыл-Хем.

6 — *...кызыл буга кокпазы...* — моолдарның бурун шагдан чүдүп чорааны дээрниң ак бугазы база буряттарның өгбевис деп санап чорууру Буга-нойон, тываларның хөлдер ээзи көк буга-биле бир дөмей тоолчургу уран овор-хевир болур. Чижээлээрге, булагат буряттарның тывылганының дугайында тоолчургу чугаада дээрниң кызыл бугазы черге дүжүп келирге, ооң даваннарының баскан истерин базыпкан херээжен кижиге ижиннелгеш божуурга, ооң ажы-төлү булагат буряттар болган деп чугаалап турар [Цэрэнсодном, 2000, а. 337].

7 — *Чагадай* (1183—1242 чч.) (кижи ады) — Чингис-хаанның ийи дугаар оглу. Чагадай дорт, шудургу, эрес-дидим шериг баштыңчызы чораан-даа болза, эмин эртир каржы-дошкун кижиге чораан. Келир үеде адазының хаан ширээзинге семээр кижиниң бирээзи деп бодап, улуг акызы Дзучи-биле чидиг-чидиг бо-ла маргыжа бээр турган. 1211 ч. чжурчжэньнер-биле, 1219 ч. Хорезмни чаалап алырынга кончуг идепкейлиг киржип, шылгараңгай шериг удуртукчузу дээрзин көргүскен. Өгедей-хаан ширээзинге саадаан соонда төрө херээн үргүлчү акызы Чагадай-биле сүмележип чорудар турган. Чагадай 1242 ч. аарааш, чок апарган [Арьяасүрэн д.о. ө., 1992, а. 138—139].

8 — *Алчыдай-ноян* — Чиңгис-хаанның дунмазы Хачууннун огу [Арьяасүрэн д.о. ө., 1992, а. 17].

9 — *Көгөчү Дев-Деңгер* — Дев-Деңгер дээрге «Төп деңгер» азы «Дээди Деңгер» дээн уткалыг Көгөчү хамның ады [Цэрэнсодном, 2000, а. 337—338].

ОН БИРГИ ЭГЕ

1 — *Кыдат* (моол. — *Хятад*) — моолдар Соңгу Кыдатты аңаа чурттап чораан киданнарның ады-биле ынча дээр турган. 1124 ч. киданнарның Ляо империязы дүшкен соонда чжурчжэннерниң Алдын Улузу тергиидеп үнүп келген болгаш, моолдар оларга албан төлөп турганнар. 1210 ч. Чиңгис-хаан албан төлээринден ойталаан болгаш Алдын Улустун тергииделин дүжүр октаар дээш демиселин эгелээн. Моолдарның айы-биле оларның эжелеп алганы чурттарының чоннары база Соңгу Кыдатты Кыдат деп адай берген болгаш амгы үеде ол ат Кыдаттың бүгү девискээринче шилчий берген. Чогум киданнар Хинган сыннарындан чөөн чүкче база Хуанхэ хемниң соңгу чарында девискээрге чурттап чорааннар.

2 — *Унеген-Арт* (кыд. — *Е-ху-лин*; тыв. — *Дилги-арт*) — Калган хоорайдан соңгу-барыын чүкче 15 км черде турар арттың моол ады [Рашид ад-Дин, 1952, т. 1, кн. 2, с. 166, прим. 5].

3 — *Сюань-де-фу* — амгы үеде Сюань-Хуа-фу хоорай, Пекинден соңгу чүкче Чахар можузунда турар.

4 — *Савчаал* (кыд. — *Цзюй-юн-гуань*) — Пекинден соңгу-барыын чүкче 40 км черде турар кашпалдың база аңаа турган быжыглал шивээниң моол ады; кызаа кашпал дээн уткалыг [Рашид ад-Дин, 1952, т. 1, кн. 2, с. 168, прим. 7].

5 — *...кара-кыдат, чжурчжэньер, чүйлерден...* — орус дылга оларны кара-китаи, чжурчжэнь, шуй-дада деп демдеглеп турар. Кара-кыдаттар дээрге XII ч. чылдың 20 чылдарында Ляо (Кидан) Улус буураан соонда Семиречьеге Барыын Ляо күрүнезин тургузуп алган кидан бөлүк. Оларның хааннарын Күр-хаан дээр турган. Чжурчжэньер — Төп Маньчжурияга чурттап чораан тунгус-маньчжур уктуг аймактар. XII ч. чылда Соңгу Кыдатты эжелеп алгаш, Алдын Улусту тургусканнар. Чүйлер — Соңгу-Барыын Маньчжурияга чурттап чораан аймактар [Кычанов, 1995, с. 267, 269].

6 — *Савчаалдың хаалгазын...* — даглар аразынга кызаа черлерге азы кашпалдарга дайзынны эрттирбес дээш быжыглалдыг хаалгалар тургузар чораан, мында — Савчаал кашпалда туткан хаалга.

7 — *Сарыг-Дээк* — амгы үеде Нанькоунун моол ады [Козин, 1990, с. 124].

8 — *Можоу-фужоу* — амгы үеде Е-ма-чи дээр черниң ады [Рашид ад-Дин, 1952, т. 1, кн. 2, с. 171, прим. 4].

9 — *...хашиннерниң Бурганы...* — таңгыттарның хааннарын моолдар «Бурган» азы «Тиилекчи» деп адаар турган, чүге дээрге олар шажын биле төре херээн иелдирзин хары угда удуртуп турганнар [Кычанов, 1970, с. 61, прим. 77].

10 — *Чеу-гуан* — чиңгине кыдаттарның күрүнези болур Мурнуу Сүн Улустун Нин-цзун (1195—1224 чч.) хааны. Ооң ады Чжао Ко. Моолдар Мурнуу Сүн Улустун хааннарын Чеу-гуан деп адаар турганнар [Сүхбаатар, 1992, а. 69, тайыл. 1].

11 — *Чигу күдээ* — Чиңгис-хаанның уруу Темүлүннүн өөнүн ээзи, Алчы-ноянның огу, хонгирад уктуг [Рашид ад-Дин, 1952, т. 1, кн. 2, с. 273].

12 — *Хе-си-ву* — амгы үеде Пекин биле Тяньцзиньниң аразында турар Хуань-чжоу деп черниң ады [Рашид ад-Дин, 1952, т. 1, кн. 2, с. 174, прим. 3].

13 — *...«Улуг Ёзуну»...* — Моол күрүнениң эң баштайгы бижимел хоойлузу. Ону 1206 ч. Темүчинни хаан ширээзинге олуртуп, Чиңгис-хаан деп атты тывыскан Улуг Чыышка хүлээп алган. Амгы үеде чедир ук хоойлунун бижимел хевири тывылбаан-даа болза, ооң дугайында ол үеде Моолга кээп чораан даштыкы аян-чорукчулар-биле төөгүчүлөрниң арттырып каан бадыткалдары хөй. «Улуг Ёзуда» төре херээ, чазак-чагырга, хамааты, шериг, садыг-саарылга, албан-дадывыр дээш өске-даа чүүлдер талазы-биле хоойлу-дүрүмнер бактаап кирген турган [Арьяасүрэн, Нямбуу, 1992, а. 93—96].

14 — *Бэйгин* — Цзинь империязының соңгу найысылалы Бейцин, амгы үеде Кыдаттың Чехе можузунда Нинчен хоорай [Цэрэнсодном, 2000, а. 346].

15 — *...сартыылдарга...* — Хорезмшахтың күрүнезин моолдар ынчаар адаар турган. Ол амгы Туркестан, Афганистан биле Иранның девискээрин эжелеп турган улуг күрүне. Садыг-саарылганың төвү, бедик культуралыг чурт турган-даа болза, аңгы-аңгы чоннары каттыштырган болганындан, иштики чөрүлдээлерден ооң күчүзү сулараан турган. Бо күрүнени ийи хаан чагырып турган: бирээзи — хорезмшах Ала-ад-Дин Мухаммед, найысылалы Самарканд хоорай; өскези — ооң иези, канглы дээр түрк аймактан Терхин кадын, найысылалы — Ургенчи хоорай. Иезиниң талазынга түрк аймактар — канглы биле кыпчактар турган.

16 — *...өлүрткөн боорга...* — Хорезмшах Мухаммед моолдар-ның тиилелгелериниң дугайында дыннап кааш, 1216 ч. Бехад ад-Дин Разиге баштаткан белек-селектиг элчилерин Чиңгис-хаан Кыдатка турда чорудупкан. Оларны Чиңгис-хаан эп-найыралдыг хүлээп алгаш, харызы кылдыр суй-белектер-биле кады «хорезмшахты ынак оглу дег көрүп турарын» азы ол үениң дипломатия-зының дылы-биле ону бодунуң чагыргазының адаанда деп санап турарын илереткен чагааны чоруткан. Хорезмшах аңа аажок килеңнеп ажынган. Чиңгис-хаанның дараазында чоруткан элчилери биле кады 450 мусульман садыгжыларны Отрар хоорайга доктаат-каш, шивишкиннер деп буруудадып, шуптузун өлүргөш, 500 теве чүьгү бараанын хавырып алган. Оларның аразындан чүгле чаңгыс кижиге тынныг дезип үнер аргалыг болган болгаш, Чиңгис-хаанга бо коргунчуг медээни дыңнадып четкен. Чиңгис-хаан ооң ужур-чөвүн ылавылаар дээш база шаажылаалга буруулуг Отрар хоорай-ның чагырыкчызын тудуп бээрин негеп, элчилерин чорудар-га, хорезмшах оларны база өлүрүп, шаажылаан [Майдар, 1990, а. 59—60; Петрушевский, 1970, с. 100—133].

17 — *Мелик* (кижи ады) — Хаан-Мелик азы Тимур-Мелик, хорезмшахтын эмири, эрес-дидим база чаныш-сыныш чок маадыр [Петрушевский, 1970, с. 120—121].

18 — *Джелал ад-Дин султан* — Джелал ад-Дин Мангуберти, хорезмшах Мухаммедтин улуг оглу, эң сөөлгү хорезмшах (1221—1231 чылдарда хааннап чораан). Эр сорукут, дайылдажыр арга-угаанга тергиин, экер-эрес кижиге чораан. Ооң бо шынарларын Чиңгис-хаан безин магадаар чораан болгаш: «Ада кижиге шак мындыг оолдуг болза эки» — дээр чораан [Арьяасүрэн д.о. ө., 1992, а. 54—56].

19 — *Баруан-Хову* (топоним) — соңгу Афганистанда Тохаристан деп черде Балха хоорайның чанында черниң ады.

20 — *Аму хем* (топоним) — Ортаакы Азияда Аму-Дарья хем.

21 — *Иру, Исебур* — Хорасанның хоорайлары, Соңгу Иранда Рей, Исфahan хоорайлар хевирлиг.

22 — *...«Өгедейниң сөзү-биле чоруңар»* — Дзүчи биле Чагадай-ның аразында чөрүлдээлерниң чылдагааны-биле Ургенчи хоорай-ны чеди ай бүзээлеп келгеш, ону эжелеп шыдавайн, хөй шериг күжүн ышкынганнар. Чиңгис-хаан ону дыннап кааш, шеригни Өгедейге чагыртыр деп шийтпирлээни ол. Угаан-сарыылдыг, чүвениң алызын бодап шыдаар база кандыг-даа кижиге-биле чугаа кы-

лырда эвин тыптар Өгедей акыларын эптештирип шыдапкан [Рашид ад-Дин, 1952, т. 1, кн. 2, с. 216].

23 — *Төвүт ыттарыңар...* — Хонхай, Хонтахар биле Чормаган мында боттарын чоргаарал-биле «назы-хары чедишкен улуг аскыр ыттар» дээн уткалыг «төвүт ыттар» деп сөс-биле адап турарлар. Хаан ээзинге азырап каан ыды дег бердингенин илередип турарын көргүскен болгаш, ол үеде хаан кижиге карачал араттарын «ыдым» деп адаар ёзу база турган хевирлиг [Гаадамба, 1990, а. 33, 403, тайыл. 668].

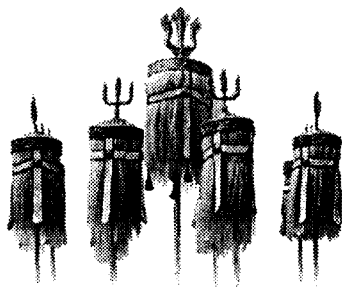
ОН ИЙГИ ЭГЕ

1 — *Бату* (кижи ады) — Чиңгис-хаанның улуг оглу Дзүчинин ийи дугаар оглу. Моол күрүнениң барыын девискээринде адазындан дамчып келген бодунуң чагыргазында улузу «Алдын Ордуну» улгаттырар дээш, Европага чаалажып турган үезинде Гуюк-биле бактажып алган. Ооң журундан, Өгедей-хаан бурганнай бээрге, Гуюкту хаан ширээзинге олуртпазын кызыткан. Ол бодалы бүтпейн баарга, «Алдын Ордуну» Моолдуң төвүнге чагыртпас, аңгы болдурар дээш оралдашкан. Гуюк-хаан чок апаарга, 1251 ч. Тулуйнун оглу Мөңгени хаан дүжүлгезинге олурткан кол кижилерниң бирээзи. 1256 ч. бурганнай берген [Арьяасүрэн д.о. ө., 1992, а. 23—24].

2 — *Есүлхей* (кижи ады) — Чиңгис-хаанның дунмазы Хасар-ның ийиги оглу.

3 — *Мөңгө-хаан* (1208—1259 чч.) (кижи ады) — Чиңгис-хаан-ның хеймер оглу Тулуйнун дун оглу. 1251—1259 чч. Моол күрүне төрезин баштап чораан.

4 — *Гуюк-хаан* (1206—1248 чч.) (кижи ады) — Чиңгис-хаан-ның үш дугаар оглу Өгедейниң дун оглу. Ооң иези Дөргене кадын эгезинде меркиттерниң Тогтаа-бегиниң оглу Худунуң кадайы чораан. Меркиттерни эжелеп алган соонда Чиңгис-хаан ону оглу Өгедейге берген. Өгедей чок апаарга, хаан дүжүлгезин хунаашкан демиселге Дөргене кадын идекпейлии-биле киржип, чаа хаан олурарыңа чедир дөрт ажыг чыл иштинде төре баштаар эргени алган. Гуюк-хаан 1246—1248 чч. Улуг Моолду чагырып чораан.

АЖЫГЛААН НОМНАР

ОРУС ДЫЛДА

Авляев Г.О. О тюркских компонентах в этническом составе приволжских калмыков конца XIX в. // Проблемы современной тюркологии. — Алма-Ата, 1980.

Балданжапов П.Б. Altan Tobci: Монгольская летопись XVIII в. — Улан-Удэ, 1970.

Бантыш-Каменский Н. Дипломатическое собрание дел между Российским и Китайским государствами в 1619—1792 гг. — СПб., 1882.

Бартольд В.В. Сочинения. — М., 1964. — Т. 2.

Кер.: *Бартольд В.В.* Чингис-Хан // Соч. — М., 1968. — Т. 5.

Вайнштейн С.И. История народного искусства Тувы. — М.: Наука, 1974.

Викторова Л.Л. Монголы: Происхождение народа и истоки культуры. — М., 1980.

Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов: Монгольский кочевой феодализм. — Л., 1934.

Гаадамба Ш. «Сокровенное сказание» и проблема литературных связей // Литературные связи Монголии. — М., 1981.

Галданова Г.Р. Этнографические сюжеты «Сокровенного сказания» // Mongolica. — Ulan-Bator, 1990. — Vol. 1 (22).

Грум-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. — Л., 1926. — Т. 3, вып. 2.

Древнетюркский словарь. — М., 1969.

Зориктуев Б.Р. Реконструкция начального этапа ранней истории монголов // Вопросы истории. — 2003. — № 3.

История Тувы. — Новосибирск: Наука, 2001. — Т. 1.

Козин С.А. Сокровенное сказание монголов. — Улан-Удэ, 1990.

Коновалов П.Б. Историко-археологическая интерпретация мифа о Буртэ-Чоно и Гуа-Марал «Сокровенного сказания монголов» // Mongolica. — Ulan-Bator, 1990. — Vol. 1 (22).

Кычанов Е.И. Монголо-тангутские войны и гибель государства Си Ся // Татаро-монголы в Азии и Европе. — М., 1970.

Кычанов Е.И. Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир: Чингис-хан. Личность и эпоха. — М., 1995.

Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. — М.; Л., 1952.

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. — М.; Л., 1959.

Масао Мори. Политическая структура древнего государства кочевников Монголии // XIII Международный конгресс исторических наук. — М., 1970.

Муниев Б.Д. Калмыцко-русский словарь. — М., 1977.

Мэнь-гу-ю-му-цзи. Записки о монгольских кочевьях. — СПб., 1895.

Панкратов Б.И. «Юань-Чо Ми-Ши» и первое полное русское издание текста и перевод этого памятника // Страны и народы Востока. — СПб.: Центр «Петербургское востоковедение», 1998. — Вып. 29.

Петрушевский И.П. Поход монгольских войск в Среднюю Азию в 1219—1224 гг. и его последствия // Татаро-монголы в Азии и Европе. — М., 1970.

Потанин Г.Н. Тангутско-тибетская окраина Китая и Центральная Монголия. — М., 1950.

Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — М.; Л., 1952. — Т. 1, кн. 1, 2; 1966. — Т. 2.

Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. — М., 1997.

Сердобов Н.А. История формирования тувинской нации. — Кызыл, 1971.

Туголуков В.А. Древние связи тунгусов с тюркоязычными народами // Проблемы современной тюркологии. — Алма-Ата, 1980.

Шара Туджи: Монгольская летопись XVII века. — М.; Л., 1957.

Цыдендамбаев Ц.Б. Бурятские исторические хроники и родословные. — Улан-Удэ, 1972.

МООЛ ДЫЛДА

Арьяасүрэн Ч., Нямбуу Х. Монгол ёс заншлын их тайлбар толь: Тэргүүн боть. — Улаанбаатар, 1992.

Арьяасүрэн Ч., Чингэл Г., Нямбуу Х., Батболд А. Чингис хааны тухай товч тайлбар толь. — Улаанбаатар, 1992.

Бадарч С. Чингисийн туг. — Улаанбаатар, 1990.

Бямба Р. Цэмбэл гүүшийн хор чойжнин дахь зарим мэдээг «Монголын нууц товчоо»-той харьцуулсан нь // *Mongolica*. — Ulan-Bator, 1990. — Vol. 1 (22).

Гаадамба Ш. «Нөкөр сиролга-да» гэдэг үгийн учирт // Монголын судлалын зарим асуудал. — Улаанбаатар, 1961.

Гаадамба Ш. Нууц товчооны нууцаас. — Улаанбаатар, 1976.

Гаадамба Ш. Монголын нууц товчоо: (Худам монгол бичгээр монгол бичиг утга судлалын үүднээс Шанжмятавын Гаадамбын төсөөлөн нягтлаж сэргээсэн сийрүүлгэ эх, тайлбар). — Улаанбаатар, 1990.

Гонгор Д. Халх товчоон. — Улаанбаатар, 1970.

Далай Ч. Монголын бөө мөргөлийн товч түүх // Угсаатны зүйн судлал, I боть, 5-р дэвтэр. — Улаанбаатар, 1959.

Дашдорж Ж., Ринчинсамбуу Г. Монгол цэцэн үгийн далай. — Улаанбаатар, 1964.

Дулам С. Монгол домог зүйн дүр. — Улаанбаатар, 1989.

Майдар Д. Чингис-Хаан ба Монголын их гүрэн. — Улаанбаатар, 1990.

Мандир Т. Хорин нэгэн хөрөг. — Улаанбаатар, 1990.

Нацагдорж Ш. Чингис хааны цадиг. — Улаанбаатар, 1991.

Пэрлээ Х. Нууц товчоонд гардаг газар усны зарим нэрийг хайж олсон нь. — Улаанбаатар, 1958.

Ринчен Б. Бурхан Халдун гэгч үгийн тайлбар // ШУАМ. — Улаанбаатар, 1944. — № 4.

Сүхбаатар Г. Сяньби. — Улаанбаатар, 1971.

Сүхбаатар Г. Жоужан, нирун хоер нэгэн нэр болох тухай // БНМАУ ШУА-ийн мэдээ. — 1988. — № 1.

Сүхбаатар Г. Монголын түүхийн дээж бичиг: II дэвтэр. — Улаанбаатар, 1992.

Тыга тоолдар: III үндүрүлгези. — Кызыл, 1955; V үндүрүлгези. — Кызыл, 1960; VI үндүрүлгези. — Кызыл, 1963.

Төмөрцэрэн Ж. «МНТ»-ны Ва-та-си-цап хэмээх нэрийн тухай // *Mongolica*. — Ulan-Bator, 1990. — Vol. 1 (22).

Цолоо Ж. Ойрд аялгуу // БНМАУ дахь монгол хэлний нутгийн аялгууны толь бичиг. — Улаанбаатар, 1988.

Цэрэнсодном Д. Дува Сохорын домог ганц нүдэт аварга амьтны тухай өгүүлэгтэй холбогдох нь // ШУАМ. — Улаанбаатар, 1983.

Цэрэнсодном Д. Монголын нууц товчоо: Эрдэм шинжилгээний

орчуулга, тайлбар. — Улаанбаатар, 2000.

Шагдар Х. «Зөв явдлыг зөвшөөрөн тэтгэж, буруу явдлыг буцаан зогсоогч» дайчин нөхөрлөлийн тухай дуулал // Чингисийн туг. — 1990. — № 1.

ЭРГИ МООЛ ДЫЛДА

Eldengtei, Ardajab. Mongyol-un niyuča tobčiyān: Seyiregül, tayil-buri. — Köke-qota: Öbür Mongyol-un suryan kümüjil-ün keblel-ün qoriy-a, 1986.

Irincin Y. Mongyol-un niyuča tobčiyān. — Köke-qota: Öbür Mongyol-un suryan kümüjil-ün keblel-ün qoriy-a, 1986.

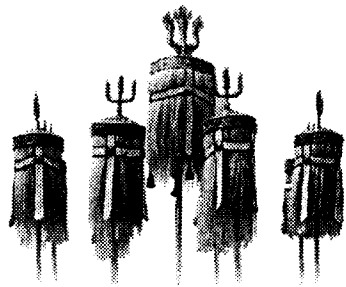
Sayisiyal. Činggis gayan-u tobčiyān. — Köke-qota: Öbür Mongyol-un arad-un keblel-ün qoriy-a, 1987.

ӨСКЕ ДАШТЫКЫ ДЫЛДАРДА

Mostaert A. A propos du mot «sirolya» de e'Histoire secrete des Mongols // Harvard journal of Asiatic studies. — Cambridge, 1949. — Vol. 12.

Pelliot P. Sirolya ~ siralya // T'oung Pao. — 1944. — XXXVII: 3—4.

Ratchnevsky P. Cinggis Khan: Seinleben und wirken. — Wiesbaden, 1983.

ХУРААНГАЙЛААН СӨСТЕР ДАҢЗЫЗЫ

А. д. — Лувсан-Данзан «Алдын допчу»

д. о. ө — дээш оон-даа өске

кыд. — кыдат

моол. — моол

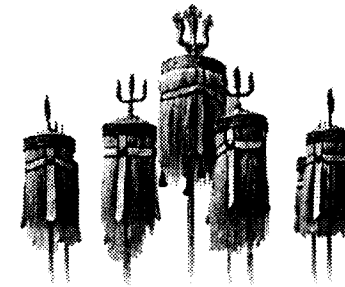
Р. а. Д. — Рашид ад-Дин «Төөгү бижимелдериниң чыынды-
зы»

түрк. — түрк

тыв. — тыва

Ц. Д. — Цэндийн Дамдинсүрен

Ч. н. — «Чингистиң намдары»

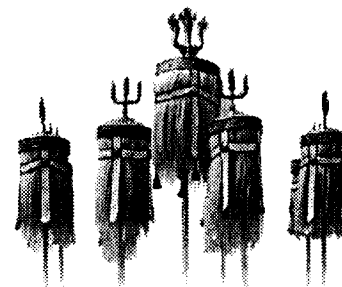
ЧИҢГИС-ХААННЫҢ НАМДАР-ТӨӨГҮЗҮНГЕ ХАМААРЫШКАН КОЛ БОЛУУШКУННАР

- 1162 — Темүчинниң (Чингис-хаанның) төрүттүнгени
- 1170 — Темүчинниң адазы Есүгей-маадырның татарларга хоран-наткаш чок болган
- 1171 — Есүгей-маадырның чыып тургускан улузу тоо быдараан
- 1177 — Темүчин тайчуудтарга туттурган
— Темүчинниң Бөрте-биле өг-бүле тутканы
— Дун оглу Дзүчиниң төрүттүнгени
- 1183 — Ийиги оглу Чагадай төрүттүнген
- 1186 — Үшкү оглу Өгедей төрүттүнген
- 1189 — Темүчинниң Хамык Моолдуң хаан дүжүлгезинге саадааны
- 1193 — Дөрткү оглу Тулуй төрүттүнген
- 1194 — Моолдуң хатигин, салжиуд аймактарының Алдын Улус-туң кызыгаарынче халдааны
- 1196 — Темүчин Тоорил-хаан-биле Алдын Улуска дузалашкан бооп, татарларны чылча шапкаш, ада-өгбелериниң өжээнин алган
- 1197 — Чингис-хаан чүрхин аймак-биле бакташкан
— Меркиттерниң Тогтаа-бегизи-биле Темүчин дайылдашкан
- 1199 — Чингис-хаан биле Ваң-хаан найманнар-биле дайылдажыры-биле аъттаныпкан
- 1200 — Чингис-хаанче меркиттер биле тайчуудтар халдаан. Чингис-хаан Ваң-хаан-биле тайчуудтарны чылча шапкан
— Хатагин, салжиуд баштаан он бир аймактарның баштыңнары Чингис-хаан-биле тулушкаш, тиилеттиргеннер
— Татарлар Чингис-хаанче халдааш, ийиги удаа чылча шаптырган
- 1201 — Хонгирад, икирис, горлос аймактарның баштыңнары Чамуханы Күр-хаанга депшиткен. Олар Чингис-хаанче халдааш, чылча шаптырганнар

- 1202 — Чиңгис-хаан үшкү удаа татарлар-биле дайылдашкаш, оларның когун үскен
— Чиңгис-хаан тайчуудтарны тиилээн. Бо тулчуушкунга Чиңгис-хаан балыглаткан. Чев-биле өңнүктешкен
- 1203 — Чиңгис-хаан Ваң-хаанны тиилеп, керейттерни чок кылган
- 1204 — Найманнар-биле дайын чарлааш, тиилеп алган
- 1205 — Чиңгис-хаан найманнар биле меркиттерни үзе шапкан
— Таңгыт Улуска удур эң баштай дайын чарлаан
— Чиңгис-хаан Бүгү Моолду каттыштырган
- 1206 — Чиңгис-хаанның Бүгү Моолдуң каттышкан улуг күрүнезиниң хаан ширээзинге саадааны
- 1207 — Дун оглу Дзүчини томуйлап чоруткаш, арга-арыг гоннарын бодунуң эргезинче кирип алган
— Дадавыр-үндүрүүн төлевээн дээш таңгыттар-биле ийиги удаа чаалашкан
- 1209 — Уйгурларның баштыңы Идигуд Чиңгис-хаанның чагыргазынче бодунуң күзели-биле кииргени
— Таңгыттарга удур үшкү удаа дайын чарлаан
- 1211 — Хубулай-ноян карлуктарны Чиңгис-хаанның даалгазы-биле бодунуң эрге-чагыргазынче кирип эккелген
— Чиңгис-хаан улуг шериин алгаш, Алдын Улус-биле дайылдажыры-биле аъттанган
— Чиңгис-хаан Алдын Улустуң шерииниң кол күжүн чылча шапкаш, Сюнь-де, Де-шин хоорайларны эжелеп алган
- 1212 — Алдын Улустуң барыын найысылалы Датунже халдаашкын үезинде Чиңгис-хаан балыглаттырган. Моол шеригиниң түр-када аткаарлаар ужурга таврышкан
- 1213 — Чиңгис-хаан Алдын Улус-биле дайынны үргүлчүлээн
— Чиңгис-хаанның даалгазы-биле Чев Савчаалды эжелээн
— Чиңгис-хаан Алдын Улусче элчи чорудуп, дүжүп бээрин албадаан
- 1214 — Алдын Улустуң хааны Чиңгис-хаандан найыралдажырын дилээн. Чиңгис-хаан ол дилег-биле чөпшээрешкен
- 1215 — Алдын Улустуң найыслалы Чүндү хоорайны Чиңгис-хаан эжелеп алган
— Арга-арыг чоннары тура-халыышкын кылган
— Чиңгис-хаан Алдын Улусту эжелеп алырын Мухулайга дааскаш, боду Херленде улуг ордузунче чаныпкан

- 1216 — Туматтарның тура-халыышкынын чылча шапкан
— Найман хаанның оглу Хүчүлүктү узуткаары-биле Чев-ноянга шериг бергеш киданнарже аъткарган
— Сүбээдей-маадыр меркиттерниң артынчыларын шуптузун кыра шапкан
— Мухулай ноянны «күрүне ваңы» дужаал база алдын таңма-биле шаңнааш, Алдын Улусту эжелээр даалганы дакпыр берип аъткарыпканы
- 1217 — Чев киданнарны эжелеп алган
— Таңгыттарже дөрткү удаа халдаашкын
— Корейлер-биле харылзаа туткан
— Чев, Сүбээдей болгаш Тогочарны Моолдуң улуг шерииниң баштыңчылары кылдыр томуйлаан
- 1219 — Чиңгис-хаан улуг шериин боду баштап, Хорезмче чаалажыры-биле аъттаныпкан
— Чиңгис-хаанның удуртулгазы-биле Хорезмни эжелээр дайын эгелээн
- 1220 — Чиңгис-хаан Бухара хоорайны эжелеп алган
— Хорезмниң чаа найыслалы Самаракандыны эжелээни
— Чиңгис-хаанның оолдары Чагадай биле Дзүчи ийи Отрар хоорайны эжелеп алганы
— Чиңгис-хаанның дун оглу Дзүчи Хорезмни бүрүнү-биле эжелеп алган
— Чиңгис-хаан боду Хорасанны эжелеп алыры-биле аъттаныпкан
- 1221 — Чиңгис-хаан Балха хоорайны эжелеп алган
— Чиңгис-хаан Джелал ад-Динни чылча шапкан
- 1222 — Чиңгис-хаанның оглу Тулуй Хорасанның хоорайларын шуптузун эжелээн
— Чев биле Сүбээдей Мухаммедти сүргеш, Азербайджанның чуртунга кирип келген. Тифлисче халдааш, улаштыр Армения биле Грузияны эжелеп алган
- 1223 — Моолдуң улуг шерии Индия, Төвүт чуртун таварып эртер тургаш, агаар-бойдуштуң берге байдалы-биле чуртунче дорт чанарын шиитпирлээн
— Чев биле Сүбээдейниң шерии Калка хемге орус, кипчактарның каттышкан шериин чылча шапканы
— Чев биле Сүбээдей Волга хемниң булгарларын боттарының эргезинге кирип алгаш, улуг шеригге каттыжары-биле чаныпканнар

- 1224 — Моолдуң шериг баштыңы Чев чанып ора, Хандлин чуртунга аар аарааш, чок болган
- 1225 — Чиңгис-хаан он муң шериг алгаш, таңгыттарже чаалажыры-биле аьтганыпкан
— Чиңгис-хаан аңнап чорааш, аьдындан ушкаш, аар кемдээн
- 1226 — Таңгыттар-биле дайылдашкаш, оларны эжелеп алган. Таңгыттарның Кара-Балгасун хоорайын бодунуң эргезинче киирип алган
— Он бир айда Чиңгис-хаанның улуг шерии таңгыттарның найыслалы Иргайны болгаш чуртун бүрүнү-биле эжелеп алган
- 1227 — Чиңгис-хаан таңгыттарның кызыгаарының чоогунда Алдын Улустуң хоорайларынче халдаан
— Таңгыт хаанның дүжүп бергени
— Чеди айның 5-тиң кара аьт хүнүндө (чаа санаашкын-биле 8 айның 18-тиң хүнү) Чиңгис-хаанның аарыы каданнааш, ол-ла айның сарыг инек хүнүндө (8 айның 25-те) Чин-сүй Ши-жян дээр хоорайга бб харлыында дээрже чалараан болгаш ону төрээн черинге эккеп орнукшуткан

ДОПЧУЗУ

ЭГЕ СӨС	3
ЭРТЕГИ МООЛ ТӨӨГҮ БИЖИМЕЛИНИҢ ЭРТИНЕЗИ	14
Бирги эге	
ТЕМҮЧИННИҢ УК-ЫЗЫГУУРУ БОЛГАШ БИЧИИ ЧОРААН ҮЕЗИ	47
Ийиги эге	
ЧИҢГИС-ХААННЫҢ АНЫЯК ЧОРААН ҮЕЗИ	61
Үшкү эге	
МЕРКИТТЕРНИ БАСКАНЫ БАЗА ТЕМҮЧИНГЕ «ЧИҢГИС-ХААН» ДЕП АТТЫ ТЫВЫСКАНЫ	77
Дөрткү эге	
ЧАМУХА БОЛГАШ ТАЙЧУУДТАР-БИЛЕ ДЕМИСЕШКЕНИ	95
Бешки эге	
ТАТАРЛАРНЫ УЗУТКААНЫ БОЛГАШ ВАҢ-ХААН-БИЛЕ БАКТАШКАНЫ	109
Алдыгы эге	
КЕРЕИТ УЛУСТУҢ БУУРАП ДҮШКЕНИ	137
Чедиги эге	
ВАҢ-ХААННЫ БАСКАНЫ	153

Сески эге	
КҮЧҮЛҮГНҮҢ ДЕСКЕНИ БОЛГАШ ЧАМУХАНЫҢ БА- СТЫРГАНЫ	171
Тоску эге	
КЕЖИКТИГ ШЕРИГНИ ТУРГУСКАНЫ	189
Онгу эге	
УЙГУР БОЛГАШ АРГА ЧОННАРЫН ЭЖЕЛЭЭНИ	201
Он бирги эге	
КЫДАТ, ТАҢГЫТ, САРТЫЛ, БАГДАД БОЛГАШ ОРУС ЧУРТУН ЭЖЕЛЕП АЛГАНЫ	215
Он ийиги эге	
ЧИҢГИС-ХААННЫҢ МӨЧЭЭНИ БОЛГАШ ӨГЕДЕЙ- НИҢ ХААН ДУЖҮЛГЕЗИНГЕ СААДААНЫ	231
ТАЙЫЛБЫР	248
АЖЫГЛААН НОМНАР	276
ХУРААҢГАЙЛААН СӨСТЕР ДАҢЗЫЗЫ	280
ЧИҢГИС-ХААННЫҢ НАМДАР-ТӨӨГҮЗҮНГЕ ХАМАА- РЫШКАН КОЛ БОЛУУШКУННАР	281

Литературно-художественное издание

**МООЛДУҢ
ЧАЖЫТ
ТӨӨГҮЗҮ**

Редактор *Е.В. Егоров*
Художественный редактор *Л.В. Матвеева*
Художник *И.С. Попов*
Технический редактор *Н.М. Остроумова*
Корректоры *И.Л. Малышева, С.М. Погудина*
Оператор электронной верстки *С.К. Рыжкович*

ЛР № 020297 от 23.07.97. Слано в набор 03.09.03. Подписано в печать 05.12.03.
Бумага мелкомелованная. Формат 60×90¹/₁₆. Офсетная печать. Гарнитура Таймс.
Усл. печ. л. 18,0 + 0,75 вкл. на мел. бум. Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1500 экз. Заказ № 86.

Сибирская издательская фирма «Наука» РАН.
630099, Новосибирск, ул. Советская, 18.
СП «Наука» РАН.
630077, Новосибирск, ул. Станиславского, 25.

ISBN 5—02—029928—6

